

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196043

UNIVERSAL
LIBRARY

गोळकर सरकार ग्रंथमाला पुष्प ३० वें.

नीति आणि कलोपासना

लेखक

ग. वा. कवीश्वर, एम्. ए.

‘ दि मेटेफिझिक्स ऑफ बर्कले ’ या पुस्तकाचे कर्ते,
आणि, माजी फेलो, इंडियन् इन्स्टिट्यूट ऑफ फिलॉसफी.

इसवी सन
१९३४

शालिवाहन शक
१८५६

प्रकाशकः—शारदा सेवा संघ, मंडलेश्वर
(सेटल इंडिया)

या पुस्तकाचे सर्व प्रकारचे हक्क लेखकाने स्वाधीन आहेत.

या पुस्तकाच्या प्रती ग्यालील पत्त्यावर मिळतील.—

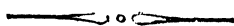
ग. या. कवीश्वर,

पोस्ट मंडलेश्वर.

[सेटल इंडिया]

मुद्रकः—सहकारी मुद्रणालय, इंदूर.

प्रकाशकाचे दोन शब्द

श्रीईशकृपेने शारदासेवासंघाची स्थापना होऊन आज उणी-पुढीं दोन वर्षे पूर्ण झालीं आहेत. या अवधीत संघाने केलेली स्पृहणीय कामगिरी कोणत्याही संस्थेला अभिमानास्पद होईल अशीच आहे, असे म्हणण्यात यत्किंचितही अतिशयोक्ती नाही. साप्ताहिक वादविवाद, महत्वाचे उत्सवसमारंभ, साहित्यचर्चा, व्याख्यानमाला, असे एकाहून अधिक वरचढ टप्पे गाठीत, संग्राने आज पुस्तकप्रकाशनापर्यंत मजल गाठली आहे. सर्वसाधारण जनतेत साहित्यसेवेच्या दृष्टीने जागृति उत्पन्न करण्याच्या ध्येयासाठी, संघाचे क्षेत्र आता केवळ मंडलेश्वरइतकेच मर्यादित राहिले नसून, ते महाराष्ट्राइतके व्यापक झाले आहे. इतक्या थोड्या अवधीत इतकी प्रगति फारशा संस्थांच्या वाटेस येत नसल्याने, शारदासेवासंघाच्या सभासदास त्याबद्दल साभिमान आनंद होऊन, ज्या श्रीशारदेच्या कृपाछात्राखालीच संघाचे सर्व व्यवहार चालून आजचा हा सुदिन दिसला, तिच्याविषयी कृतज्ञतेने त्याची अंतःकरणे भरून आली तर ते साहजिकच होय.

प्रस्तुत पुस्तकाचे महत्त्व विशेष वर्णन करून सांगण्याचे कारण नाही. कला आणि नीति याच्या संबंधाविषयीच्या

वादाशीं आतां महाराष्ट्रांतील सर्व सुशिक्षित परिचित झाले आहेत. अनेक मासिकांतून व नियतकालिकांतून या विषयावर उलटसुलट लेख प्रसिद्ध झाले असून साहित्यक्षेत्रात मोठ्या पदवीस चढलेल्या कांहीं व्यक्तींनी कला व नीति याचा संबंध नाही असें मत प्रतिपादन केले आहे. हळूहळू त्याविरुद्ध प्रतिक्रिया सुरू होऊन, त्या मताचा दबत दबत निषेध करणारे अस्पष्ट आवाजही अलीकडे कानावर पडूं लागले आहेत. अशा या मतामताच्या गलबल्यांतून कोणाच्याही वैयक्तिक मोठेपणाची भीड न ठेवतां योग्य मार्ग काढून, कलेचा नीतीशीं निकट संबंध सप्रमाण सिद्ध करणारे एकही पुस्तक मराठी साहित्यात तरी नव्हतें. ही अत्यंत तीव्रतेनें भासणारी उणीव या पुस्तकाचे द्वारे अंशतः तरी भरून निघेल, व यात लेखकांनीं पृष्ठ ९८ वर म्हटल्याप्रमाणे, “ श्रीशारदेवरील तिच्याच काहीं भक्तानी उठविलेला नीतिअनीतीविषयी उदासीनतेचा अगर बंपर्वाईचा असन्मूलक आरोप ” खांडून काढण्यास हे समर्थ होईल अशी शारदासेवासंधास पूर्ण आशा आहे.

या पुस्तकांतली विचारसरणी एकांगी किंवा कोंती नाही याची साक्ष हे देईलच. शिवाय, यात विरोधकाच्या विधानाकडें दुर्लक्ष केलें नसून, त्याचा शक्य तितका विचार केलेला आहे. परंतु, याचाच एक परिणाम म्हणून यात विषयानुरोधाने अनेक विद्यमान साहित्यसेवकाच्या एतद्विषयक मतावर टीका आली

आहे. प्रचलित मराठी वाङ्मयात उच्च प्रतीचे व सज्जतमूलक टीकात्मक साहित्य फारच कमी आहे ही सर्वमान्य गोष्ट आहे. व म्हणूनच या पुस्तकाचा विद्यमान साहित्यिकाच्या मतावर योग्य टीका हा एक विशेषच ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाही. ही टीका पूर्णपणे सद्धेतुमूलक, निःपक्षपातीपणाची व केवळ तत्व-निर्णयार्थ केलेली असून, त्यात कोणाचेही मन दुस्खविण्याचा हेतु नाही. या पुस्तकातल्या एकाही वाक्याचा व्यक्तिद्वेषाशी दूरचाही संबंध नाही. ज्याच्यावर यांत टीका आली आहे त्यांनीं किंवा त्याच्या भक्तानीं कृपा करून इकडे अवश्य लक्ष देऊन नंतरच हे पुस्तक वाचावे, ह्मणजे विनाकारण गैरसमज होणार नाही. सुदैवाने टीकात्मक वाङ्मयात श्री. कवीश्वराचा हा पाहिलाच प्रवेश नाही. एका पाश्चिमात्य विद्वान ग्रंथकाराच्या काहीं विधानावर त्यानी केलेल्या मार्मिक टीकेबद्दल, त्या विद्वानानें स्वतःच कसे सूझपणाचे उद्गार काढले आहेत हे यांत इतरत्र दिरून येईल. असेच शातचित्त ठेवून यातील टीकेलाही कोणी उत्तर दिले तर लेखकाबरोबर आस्त्रालाही त्यात आनंदच होईल.

श्री. कवीश्वर याचें प्रकृतिस्वास्थ्य व विशेषतः मनःस्वास्थ्य काहीं कारणामुळे गेल्या काहीं महिन्यापासून चांगल्या स्थितीत नसताही, त्यांनीं संघाच्या सभासदांच्या आग्रहाच्या सूचनेवरून हें महत्वाचें पुस्तक इतक्या उत्तम रीतीने द्वितीय संमेलनापूर्वी पूर्ण करून संघास तें प्रकाशित करण्याची साधि दिली, याबद्दल

शारदासेवासंघ त्याचा आभारी आहे. ते लवकरच “ तर्कशास्त्राच्या मौजा ” या नांवाचें शास्त्रीय विषयावरील एक अत्यंत मनोरंजक पुस्तक लिहिणार असून, तेंही संघातर्फे योग्य वेळीं प्रसिद्ध होईल अशी आशा आहे.

या पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या कामीं इंदूरच्या महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक मंडळाने दिलेल्या प्रोत्साहनावद्दल संघ मंडळाचा सदैव ऋणी राहील. विशेषतः त्या मंडळाचे उत्साही चिटणीस प्रो. वा. गो. ऊर्ध्वरेषे, एम्. ए., काव्यतीर्थ, यानी आपुलकीने जें साह्य केलें त्याचा येथें कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करण्यात संघास फार आनंद होत आहे.

पुस्तकप्रकाशनाचे समारंभप्रसंगी अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची संघाने केलेली विनंति आपले अनेक महत्वाचे व्यवसाय दूर सारूनही महाराष्ट्रातले सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक प्रो. वा. म. जोशी यांनी आनंदाने मान्य केली, व अशा रीतीने या पुस्तकाला आपल्या मंगल शुभाशिर्वादाने गौरविलें, यावद्दल संघाने त्यांचे कितीही आभार मानले तरी ते तोकडेच होतील.

या पुस्तकप्रकाशनाचे द्वारें केलेली अल्पस्वल्प सेवा श्री शारदेच्या चरणारविदी रुजू होऊन, तिच्या सेवेसाठीच स्थापन झालेल्या या संघाचे हातून तिच्याच कृपेनें तिची सेवा उत्तरोत्तर अधिकाधिक प्रमाणांत घडो, अशी नम्र प्रार्थना करून हे ‘ दोन शब्द ’ आत्मी संपवितो.

शारदा-सेवा-संघ, मंडलेश्वर.

लेखकाची प्रस्तावना.

लेखक व प्रकाशक यांमधील संबंध प्रेमाचे व आपुलकीचे असले म्हणजे उभयतांनी परस्परांच्या कागांत साख कराव हे साहजिकच आहे. प्रकाशकांनी आपल्या “ दोन शब्दांत ” लेखकाची वाजू पुष्कळ अंशाने माडलीच असल्याने, आतां येथे एक दोन विशेष गोष्टींचा उल्लेख करण्यापय़ाकडे अधिक कांही उरले नाही.

हे पुस्तक लिहिण्याच्या कामी प्रत्यक्ष अशी दोनच व्यक्तींची मदत लेखकाला झाली आहे. एक, माझे ज्येष्ठ बंधू रा. रा. भालचंद्र वासुदेव कर्वाश्वर व दुसरे महेश्वरचे उत्साही साहित्यसेवक श्री. म. रा. उपासनी. या दोघांचेही साख ग्यरो-ग्यरच असू नये असा ज्ञात असून, यांच्या प्रेमळ प्रोत्साहनाचे अभावी अरवस्थ मनःस्थितीत हे पुस्तक केव्हा पूर्ण झाले असत हे सांगवत नाही. श्री. उपासनी यांचा साहित्यविषयक उत्साह अत्यंत दांडगा असून, परिस्थिती विशेष अनुकूल नसतांही साहित्यसेवेचे त्यांनी चालविलेले व्रत पाहिले, म्हणजे कोणालाही त्यांचेबद्दल सादर कौतुक वाटल्याशि गय रहाणार नाही. अत्यंत प्रबळ इच्छेची परिणति अनुकूल परिस्थितीच्या उत्पत्तीत होते, हे जर खरे असेल तर श्रीशारदेच्या कृपेने गथेच्छ साहित्यसेवा करण्यासारखी अनुकूल परिस्थिती केव्हातरी त्यांना प्राप्त होईल अशी आशा प्रदर्शित करणे अगदीच अनाठायी होणार नाही. शारदासेवासंघातर्फे लवकरच त्यांच्या लिखाणाचे एक पुस्तक प्रसिद्ध होणार आहे असे कळते. तर्त,

‘ मातृवसाहित्या’च्या ‘ इंदूरविशेषांकां’त प्रसिद्ध झालेली त्यांची “ वरतें ” नामक एक गद्यकाव्यात्मक उत्कृष्ट लघुकथा अवश्य वाचावी, म्हणजे या तरुण अभिजात लेखकाच्या उच्च लेखनाची थोडीशी कल्पना येऊं शकेल अशी आग्रहाची सूचना आम्ही याचकांस येथे करितों.

या पुस्तकाचे शेवटी लेखकाने ‘ युक्ति ’ व ‘ कला ’ यांच्या फारकतीविषयी एक सूचना केली आहे. कोणाला कदाचित् ती पटली नाहीं, तरी तेवढ्यावरून कला व नीति यांच्या आवश्यक संबंधाच्या प्रमेयालाच नाकारण्याची घाई कोणी करूं नये, अशी सूचना करणें येथे आवश्यक आहे.

शेवटी वाचकांना, अभिप्रायलेखकांना व टीकाकारांना एक अगत्याची विनंति करून ही प्रस्तावना संपवितो. या सर्वांनी या पुस्तकाबद्दल व त्यांतल महत्वाच्या मध्यवर्ती प्रमेयाबद्दल कोणतेही निश्चित मत व्यक्त करण्यापूर्वी कृपा करून सर्व पुस्तक एकदां अवश्य वाचून काढावे. असे न करतां घाईघाईत भलतीच विधाने जाहीरपणे केल्याचे अप्रिय अनुभव लेखकाला दुसऱ्या एका पुस्तकाचे बाबतीत अनेक वेळां आल्यानेच हे सूचविणे येथें भाग पडले आहे, या गोष्टीकडे लक्ष देऊन कोणीही या नम्र सूचनेबद्दल गैरसमज करून घेणार नाहीं अशी आशा आहे.

गुरुवार, मा. शु. १५।१८५६ }
दत्तजयंति.

ग. वा. कवीश्वर.

ता. २०-१२-१९३४.

BY THE SAME AUTHOR

A Rare Publication by an Indian Scholar.

Extending over 350 pages of Crown Size.	THE METAPHYSICS OF BERKELEY	Net Price (Indian) <i>Rs. 2/8/-only</i> Per Copy Cloth bound with a beautiful Jacket.
--	--	--

Examined critically in the light of
Modern Philosophy

(Including an interesting comparative study of the
Indian and European schools of thought)

by

G. W. Kaveeshwar, M. A.

Sometime Fellow of the Indian

Institute of Philosophy.

The treatise is a comprehensive and thoroughly critical study of Berkeley's idealism, and is the only one of its kind ever published in India. Supplemented by an excellent "historical introduction", three important appendices and an exhaustive index, it is one of the few contributions by modern Indian scholars to the current philosophical literature of the world, and deserves to be placed on the shelf of every library, public, private, educational or otherwise.

Some Specialities of This Book.

1. This book contains a comparative study of the Indian and the European schools of thought, and includes two very interesting and instructive comparisons,—one, of the idealism of Berkeley with that of the Vijnanavadin Baudhdhas, and the other of the doctrines of Shankaracharya with those of the modern Western critics of Berkeley and Hume

2 While intended primarily for students of Berkeley's metaphysics, this book will be found useful even for the members of the general public who wish to be acquainted with the fundamental problems of metaphysical controversies. Special mention may here be made of Book I Chap I, Book II Chap. I, and Book III Chaps I to IV

3 The preface of this volume gives utterance to a very important protest concerning the treatment accorded to the study of Indian Philosophy in a considerable number of the Indian universities, that deserves to be considered carefully by every educated Indian

Nothing more need be added here except the following very highly appreciative opinions expressed upon the book by eminent Indian and foreign philosophers, as well as by famous journals.

Some Opinions.

1 Dr. Sir S. RADHAKRISHNAN, M A., D Litt, Vice-chancellor, Andhra University, (Gifford Lecturer at Oxford for 1929). "The account of Berkeley's Metaphysics is quite clear and careful and the comparisons with Indian schools enhance the value of the

book. I have no doubt that Indian students of Berkeley's philosophy will find your book **exceedingly useful** "

2. Prof. C. E. M JOAD, the well known English philosopher, writes in *The Aryan Path* (May 1934)
 " Mr KAVEESHWAR has written a scholarly study of Berkeley's metaphysics. The exposition is clear, the treatment sympathetic, the criticisms acute, and the general thesis is one that will commend itself to Indian philosophers. One of the merits of the book is, indeed, the frequent parallels which the author draws between the doctrines of metaphysicians belonging to different civilizations separated in space by half the globe and in time by centuries "

3 Dr G. A. JOHNSTON, M A , author of the well-known work "*Development of Berkeley's Philosophy*," writes from Geneva (Switzerland) (9th Nov 34),
 " I have read this with great interest, and wish to congratulate you on your notable contribution to the history of Berkeley's philosophy. I found your exposition remarkably clear and readable, and your criticism and examination of the metaphysical foundation of Berkeley's work gains enormously from your applying to it some of the criteria of the Indian schools of thought. It is really very pleasing to all students of Berkeley to note that so many valuable books on his work have recently been published, particularly, in addition to your own, those of Professor Dawes Hicks, Prof Luce, and prof Hecht. I have also read with interest your appendix dealing with my treatment of Berkeley's criticism of Locke's doctrine of Abstraction. If my book ever reaches a second edition, it would certainly be necessary for me to take account of your searching analysis of my arguments. "

4. **Prof. K C. BHATTACHARYA, M A, P R S,** Director of the Indian Institute of Philosophy and President of the Ninth All India Philosophical Congress (Poona) writes:—"It is **an excellent critical study of Berkeley.** The author has tried to present **his independent estimate** of the idealistic philosopher The work shows a careful study of idealism and a firm grip of connected philosophical problems The references to *Vijnanavada* and the Sankarite view are **interesting and instructive.**"

5. "It is **a comprehensive survey** of the philosophy of Berkeley The treatment is analytical and critical **The exposition is very clear and lucid and the critical estimate fair and impartial.** Comparisons of Berkeley's idealism with the *Yogachara* idealism and Berkeley's critics with Shankaracharya are **very interesting and illuminating** " **J. N. SINHA M A,** Professor of Philosophy, Meerut College, Meerut

6. "I was much pleased with it It is fitted to be of great service to students... It is **very satisfactory.** ...I have already recommended your book to our students." **Rev. A. A. SCOTT, M. A B. D B Paed,** Principal and Professor of Philosophy, Christian College, Indore

7. "**An excellent one.** I have already recommended it to our students " **P. M. BHAMBHANI, M A.,** Professor of Philosophy, Agra College, Agra.

8. "...Your **excellent treatise** on Berkeley's Metaphysics Indians are now coming in line with their Western confreres in the critical study of Philosophy **and your present volume augurs well for your career in this field** " **P. K. GODE, M. A,** Editor, *The Review of Philosophy and Religion,* Poona

9 " We congratulate the author on his bringing out **such a comprehensive critique of Berkeley.** ...It must be said to the credit of the author that **his analyses are clear and exhaustive, reasons freely corroborated by statements of great philosophers and of Berkeley himself, and conclusions just in many cases.** It is a pity that our scholars do not bring out such books in abundance. "—*Prabuddha Bharata or Awakened India*, January 1934

10 " Mr KAVEESHWAR presents a clear and readable account of Berkeley's philosophy. He has spared no pains to bring out **all the salient features of Berkeleyianism:** its historical significance, the distinction between " ideas " and " notion " and their consequences. **The criticisms levelled against Berkeley go home.** The student, especially the beginner is sure to find Mr KAVEESHWAR's work quite useful and interesting its usefulness is increased by an index and a select bibliography " *The Philosophical Quarterly*, January 1934

11 " Deeply impressed with the striking resemblance between the metaphysical systems of Berkeley and Sankara and that of the vijnyanavadins, Mr KAVEESHWAR has worked out **carefully and constructively a critical study of the Metaphysics of Berkeley in the light of modern philosophy.** I have no doubt that the sustained study of the philosophy of Berkeley by Mr. KAVEESHWAR will delight students of **comparative Metaphysics.** Mr KAVEESHWAR's work on Berkeley will be a **fine text useful to candidates preparing for the degree Examinations with Berkeley as a special subject.** " *The Hindu*, Educational and Literary Supplement, Madras, 16th Oct 1934

12 " In this bulky volume we are treated to a critical examination of one of the most interesting and novel metaphysical systems his scholarly work The chief feature of it is his eminent success in the task he has set before himself owing to his knowledge of both the Indian and Western schools of thinking We are sorry that special references to his illuminating criticisms are impossible for considerations of space This remarkable work. . On the whole the work is an exceedingly interesting and instructive one and the author has to be congratulated on his signal success in presenting his subject matter in the most attractive language, avoiding unnecessary abstruse terms and shibboleths " *United India and Indian States*, Delhi, 30th June 1934.

Copies can be had of--

(I) Leading booksellers at Bombay, Calcutta,
Madras, Agra, Indore, Jaipur,
Bareilly, and other important places
in INDIA;

(II) Kegan Paul, Trench, Trubner and
Co , Ltd., Oriental and African Booksellers,
38, Great Russell Street,
LONDON, W C. 1.

(III) Luzac and Co, Booksellers and Publishers,
46, Great Russell Street,
LONDON, W C 1.

or

THE AUTHOR, AT POST MANDLESHWAR,
(Central India).

नीति आणि कलोपासना

अनुक्रमणीक

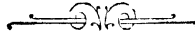
प्रकरण.	पृष्ठ.
उपोद्धात	१
„ १ ले, कलेविषया सामान्य विवेचन ...	३
„ २ रे, परिवर्तनशील व शाश्वत नीति. ...	२१
„ ३ रे, नीतिपर आणि नीतिविषयक. ...	४५
„ ४ थे, त्रिविध सौंदर्य व नीति-अनीति. ...	६१
„ ५ वे, साहित्यक्षेत्रांतली वेबंदशाही. ...	७७
„ ६ वे, कला आणि नीति.	९९
„ ७ वे, कांहीं अवांतर महत्वाच्या गोष्टी. ...	१२३
„ ८ वे, उपसंहार.	१४५
परिशिष्ट अ.रा.भा.रा.तांबे यांच्या कांहीं विधानांचे खंडन	१६४
परिशिष्ट आ. कांहीं आक्षेपांस उत्तरे.	१८७
विशेषनामांची सूचि.	१९५
उल्लेखित ग्रंथांची व नियतकालिकांची यादी ...	१९७

नीति आणि कलोपासना

श्री

नीति आणि कलोपासना.

उपोद्धात.

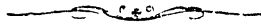
महाराष्ट्रात अलीकडे ज्या काही थोड्या महत्वाच्या विषयांवर विशेष उत्साहाने वादविवाद चालला आहे, त्या मध्येच नीति आणि कला यांच्या परस्पर संबधाचा प्रामुख्याने समावेश केला पाहिजे यात शका नाही. वर्तमानपत्रातून, मासिकातून, विद्यालयीन विवादसभातून, व्याख्यानातून, पुस्तकातून, साहित्य-संमेलनातून, फार काय, न्यायालयातील खटल्यातून देखील या वादाचे पडसाद जोरजोराने उठत असून, त्याप्रीत्यर्थ उलट मुलट योद्ध्यांची रणे माजत आहेत. महाराष्ट्रात या वादाचा उगम 'ओलंती' च्या चित्रापासून झाला असे, किंवा काही पुस्तकाच्या अनिष्ट प्रकाशना-मुळे झाला असे, अगर दरवर्षी साहित्य-संमेलनात अश्लीलतानिवा-रणाचा ठराव मांडण्याच्या काही गृहस्थांच्या चिकाटीत झाला असा, तो कोठेही उगम पावला असला, व त्याला कशानेही महत्त्व प्राप्त झाले असले, तरी इतके मात्र खरे की, एकदा जोरात आलेल्या या वादवि-वादाचा काही तरी समाधानकारक निकाल लावणे आता अत्यंत आव-श्यक होऊन बसले आहे. कारण, उलटपक्षी, अश्लीलतेचा व अनीतीचा

उपोद्घात.

नुकताच रोवल्या गेलेला खुटा हलवून बळकट केल्याचे श्रेय मात्र या वादापासून महाराष्ट्र-सरस्वतीचे पदगत पडणार असून, आज आपल्या समाजात जो बव्हंशी दबत दबत व काही अशी उघड असा अश्लीलतेचा प्रचार मुरू झाला आहे, त्याचे लवकरच अनीतीच्या पूर्णपणे उघड, निर्लज्ज व नम्र नाचात रूपान्तर झालेले दिसून येईल. निश्चर लोकांच्या अधर्माचरणापेक्षा माक्षर लोकांचे अधर्माचरण अधिक नित्य, आणि त्यातही जर त्याला विद्वन्मान्यतेचा, किंवा नुसता विद्वन्वि-मृदतेचा देखील शिक्षामोर्तव मिळाला, तर मग 'आधीच मर्कट तयारहि मय प्याला' या न्यायाने त्याचे दुष्परिणाम किती भयकर व दूरवर पसरणारे होतील याची कल्पनाच करणे बरे. यामुळे, महा गाष्ट्र वाड्मयास व सदभिन्चीम लागू पाहणाऱ्या या कीटेचा एवढाच बीमोड व्हावा या हेतूने आपापल्यापरीने निःसंदिग्ध व निःपक्षपाती प्रयत्न करून, महाराष्ट्रशारदेवर होऊ पहाणाऱ्या या अश्लीलतेचा व अनीतीच्या हल्ल्यापासून तिचे संरक्षण करणे, हे सर्व माहित्य-मेवकाचे एक आवश्यक व पवित्र कर्तव्य आहे यात तिलमात्र संशय नाही. आणि असा एक प्रयत्न हाणूनच पुढील प्रकरणे लिहिण्यात आली आहेत.

प्रकरण पहिलें.

कलेविषयीं सामान्य विवेचन.

कोणत्याही वादग्रस्त विषयाच्या विचागम सुरुवात कर-
ण्यापूर्वी त्यातील मुख्य महत्वाच्या पदांची व्याख्या करणे
आवश्यक आहे, हे उघडच आहे. आणि या सामान्य नियमाम
अनुसरून कलोपामनेसवधीच्या या प्रस्तुत वादाने शिरण्यापूर्वी,
कलेची योग्य व शास्त्रशुद्ध व्याख्या केली पाहिजे असा आग्रह
करणे अगदीच अयुक्तिक होणार नाही. परंतु सर्व शास्त्राच्या अभ्या-
साचे प्रारंभ येणारी एक अडचण येथेही आपल्यापुढे उभी राहण्याचा
संभव आहे. कोणत्याही शास्त्राचा जसा प्रारंभ तसाच शेवट देखील
तत्प्रतिपाद्य विषयाच्या व्याख्येन होत असतो. वरवर विमगल
दिसणारे हे विधान वास्तविक तसे नाही, कारण, प्रारंभीच्या व
शेवटच्या व्याख्येत वस्तुतः महदंतर असते. प्रारंभीची व्याख्या
टोकळ मानाने केलेली असते, व तिचा उद्देश केवळ जिज्ञासूना
त्या विषयाची जगातील इतर विषयांपासून ओळख पटवी इतकाच
असतो. ज्याला पद्य हणजे काय हेच माहीत नाही तो वृत्तदर्पण काय
शिकणार ? आणि ज्याला इतर वस्तूपासून सुवर्ण नेमके ओळखून
काढता येत नाही, तो सुवर्णकाराची कला अवगत तरी कशी
करून घेणार ? उलट, शेवटची व्याख्या शास्त्रशुद्ध, अव्याप्तिअतिव्याप्ति

इत्यादि दोषापासून पूर्णपणे अलिप्त, व प्रतिपाद्य वस्तूच्या सर्व—व फक्त—“आवश्यक” गुणाचा निर्देश करणारी अशी असते. किंबहुना कोणत्याही शास्त्राचा उद्देश तत्प्रतिपाद्य विषयाची संपूर्ण व शास्त्रशुद्ध व्याख्या करणे हाच होय असे ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाही. यासाठी कलेची आमच्या मते योग्य अशी व्याख्या वाचकास येथे प्रारंभीच देणे युक्त होणार नाही. कारण तसे केल्यास ज्या पुढे सिद्ध करावयाच्या आहेत अशा काही गोष्टी आधीच गृहीत धराव्या लागतील व वाचकाचा निरर्थक घोटाला होईल. यास्तव सामान्यतः व्यवहारात या सबधात ज्या काही टोकळ व्याख्या प्रचलित आहेत त्याच्या परीक्षणापासूनच आपण या विषयास मुरवात केल्यास ते फार सोयीचे होईल.

सामान्य परिभाषेत आपल्यास कलेच्या मुख्यत्वेकरून दोन व्याख्या प्रचलित असलेल्या आढळून येतात. सौंदर्यसपन्न वस्तु निर्माण करण्याची युक्ति ह्मणजेच कला, ही एक, व मनाला आनंद देणारी प्रत्येक कृति व वस्तु कलापूर्ण हाटली पाहिजे ही दुसरी व्याख्या होय. थोडा अधिक

*“ Now I believe Art cannot be better defined than as the creation or the expression of the Beautiful ”—*Shakespeare His Life, Art and Characters*, by H. N. Hudson, Vol I, pp 238-39 सामान्य मनुष्याच्या कलाविषयक कल्पनेबद्दल सुप्रसिद्ध रशियन लेखक टॉलस्टॉय लिहितो. “ ‘Art is activity that produces beauty,’ says such a man To him it seems clear and comprehensible that art consists in manifesting beauty, and that a reference to beauty will serve to explain all questions about art.”—*What is Art*, chapter II.

विचार केला अमता यातील पहिली व्याख्या दुसरीत समाविष्ट करता येईल; कारण सौंदर्य ह्मणजे तरी काय असा प्रश्न उपस्थित केला असता मनाला आनंद देण्याचा कोणत्याही पदार्थाचा गुण असेच उत्तर साधारण जन-समर्थाकडून दिले जाते. याशिवाय आणखीही एका दृष्टीने प्रस्तुत टिकाणा या दुसऱ्या व्याख्येला महत्व प्राप्त झाले आहे. नीति व कला याचा वास्तविक पहाता मुळांच परस्परसंबंध नाही असे निश्चितपणे प्रतिपादन करणाऱ्या लोकाकडूनही हीच व्याख्या अधिक प्रामुख्याने पुढे केली जाते. नीतिअनीतीच्या झगड्यात पडण्याचे कलाकाराला कारण नाही, त्याने आपल्या कृतीपासून लोकांच्या व स्वतःच्या मनाला आल्हाद होईल किंवा नाही, इतके पाहिले म्हणजे पुरे, असे या लोकांचे म्हणणे असते. अतएव आपण येथे तूर्त या दुसऱ्या व्याख्येचाच चिकित्सापूर्वक विचार करू.

इतर कोणत्याही तत्सदृश विषयाप्रमाणे, कलेच्या व्याख्येतच आपल्यास तिच्या व्येयाचाही सुगावा साहजिकच लागू शकेल. मनाला आनंद देणारी प्रत्येक कृति व वस्तु कला या सदराखाली येते, असे म्हणणाऱ्याचे मताने कलेचें ध्येय मनास आनंद देणे इतकेच आहे, हे उघड आहे. परंतु येथे एक महत्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. जगात मानवी मनात निर्माण होणाऱ्या आनंद या सदराखालील सर्व अतःकरणवृत्ति एकाच प्रकारच्या आहेत काय ? जगातील कोणत्याही दोन अगर अधिक आनंदी मनोवृत्ति घेतल्या, तर त्यातील फरक केवळ कमीअधिकपणाचा-संख्येचा-च असू शकेल, किंवा जातीचा देखील असू शकेल ? आणि जर सुखात अगर आनंदांत असा प्रकारभेद असेल तर कोणत्या विशिष्ट प्रकारच्या आनंदाचे

जनकत्व कलेकडे दिले पाहिजे ? किंवा, सरसकट सर्वच आनंदाचे जनकत्व कलेकडे देणे इष्ट आहे ?

हे दोनही प्रश्न बरेच वादग्रस्त आहेत, व विशेषतः पहिल्यावर तर नीतिशास्त्रात आजपावेतो बरीच रणे माजली आहेत. परंतु या प्रश्नाच्या तपशिलात शिरणे आपल्यास येथे शक्यही नाही, व फारसे आवश्यकही नाही. पहिल्या प्रश्नाचे थोडक्यात असे उत्तर देता येईल की, जगातील सर्व मुखे एकाच प्रकारची असून त्यामध्ये प्रकारभेद मानणे आवश्यक आहे. कारण, सर्व मुखे एकाच प्रकारची असून त्यामधील भेद जर केवळ कर्मीधिकपणाचाच असता, तर एका विशिष्ट स्थितीत दुसरीपेक्षा उघड उघड अधिक मुख दिसत असता, कोणीही त्या दुसऱ्या स्थितीस पतकरले नसते. परंतु, जगात वास्तविक आपल्याला याच्या उलट स्थिति अनेक वेळा दृष्टोत्पत्तीस येते.* दरिद्री ज्ञानी मनुष्याला श्रीमंतीत लोळणाऱ्या व प्रकृति उत्तम असणाऱ्या पण अत्यंत अज्ञानी मनुष्यापेक्षा अधिक मुख असते काय ? पण मग

*पहा. “ पशू जे जे सुख उपभोगणे शक्य आहे ते ते सर्व तुला देतो असें मागून कोणाम “ तू पशु होण्यास राजी आहेस काय ? ” असा प्रश्न केला तर एक देवालय मनुष्य पशु होण्यास तयार होणार नाही ”—लो डिक्रू कृत “ गात रूम्य, ” पृ ९२ तसेच “ Few human beings would consent to be changed into any of the lower animals for promise of the fullest allowance of a beast's pleasure ’— *Utilitarianism* by J S Mill मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय केवळ सुख हेच आहे असे ह्मणणाऱ्या या उपयुक्ततावादी इंग्रज तत्त्वज्ञान्याला याच कारणांमुळे शेवटीं सुखाने प्रकारभेद मान्य करून स्वतःच्या प्रतिपंडित पंथपर विमर्शाने उत्तम करणे भाग पडले.

तो ज्ञानी मनुष्य आपली स्थिति सर्वस्वी टाकून त्या अज्ञानी बहुमुखी मनुष्याची स्थिति पतकरण्यास का बरे तयार होत नाही ? एक जुलमी सत्ताधीश सत्य व स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ जीविताचा होम करण्यास तयार झालेल्या राष्ट्रवीरास हाल हाल करून टार मारीत आहे अशी कल्पना करा. आता या वेळेस कोणाची स्थिति अधिक दुःखप्रद आहे व कोणाची सुखप्रद आहे हे स्पष्टपणे सागावयास पाहिजे काय ? पण असे असताही ते दोघे आपापल्या जागा बदलण्यास का बरे तयार होत नाहीत ? त्यातील जुलमी मनुष्य या अदलाबदलीस तयार होणार नाही यात आश्चर्य नाही; परंतु, त्या दुसऱ्या स्वार्थत्यागी व्यक्तीनेही यासाठी तयार होऊ नये, यात महदाश्चर्य नव्हे काय ? एखादा जातिवत उच्च दर्जाचा कलाकार श्रेष्ठ अशा कलानिर्मितीतील स्वर्गीय आनंद सोडून क्षुद्र विषयानदाच्या अतिमोठ्या सचयाकडे देखील वळेल काय ? या सर्व उदाहरणावरून एकच गोष्ट उघड होते की, आनंद या सदराखाली येणाऱ्या सर्व मनोवृत्ति एकाच जातीच्या नसून त्यात प्रकारभेद आहेत. काहीं आनंदवृत्ति जात्याच उच्च प्रकारच्या असतात, तर काहीं हलक्या प्रकारच्या असतात. असे मानल्यावाचून आपल्यास वरील कोड्याचा उलगाडा होत नाही.

*“ I have already endeavoured to show that, when we pronounce one pleasure higher than another, we mean that, though both of them are pleasant—it may be equally pleasant—the one is more valuable than the other for some other reason than its pleasantness. I may say to myself in a certain mood ‘I should get more pleasure from going to this farce than I should from going to that tragedy’, and yet I may say to myself ‘The tragedy is the nobler and higher pleasure, therefore to the tragedy I will go’ ”—*The Theory of Good and Evil* by Hastings Rashdall, Vol II, pp. 31-33

आनदाच्या या दोन प्रकारामधील बारीक भेदात शिरण्याचें आपल्यास येथे कारण नाही; आपल्या प्रस्तुतच्या विषयास आवश्यक इतकाच भेद येथे दाखविला म्हणजे पुरे. आणि तसे पाहू गेले असता अश्लील अनांतीच्या उथळ सौंदर्यापासून उत्पन्न होणारा हीन आनंद (कोणी कोणी तर त्यांना केवळ सौंदर्याभास आणि आनदाभासच म्हणतील*), आणि सात्विक सौंदर्यापासून उत्पन्न होणारा उच्च कोटीचा व उन्नतीप्रत नेणारा “ब्रम्हास्वादसहोदर” आनंद यातला फरक कोणत्या सूत्राला अवगत नाही?† एक पापापासून उत्पन्न होतो तर दुसरा उच्च पुण्यकृत्यात उगम पावतो. एक शाश्वत असतो तर दुसरा क्षणिक असतो. पण यातील मुख्य भेद शाश्वत व क्षणिक या शब्दांनी चांगल्या तऱ्हेने व्यक्त होत नाही. कारण, कित्येक प्रसंगी उपनिर्दिष्ट उच्च कोटीच्या एखाद्या आनदापेक्षा दुसऱ्या कोटीतला आनंद वर वर पहाणाऱ्या दृष्टीला तरी काहीं काळ अधिक टिकलेला या जगात आढळून येतो. यासाठी त्यातील महत्वाचा व मुख्य भेद आपण येथे लक्षात ठेवला पाहिजे, तो हा की, वर ज्याला हलक्या प्रतीचा आनंद असे संबोधिले आहे त्यात स्वतःतच त्याच्या नाशाचे व भावी दुःखाचे बीज अंतर्भूत असते. ते बीज आज, उद्या, पर्वा,

* उदाहरणार्थ, प्रो. अब्देकर एके ठिकाणी काय म्हणतात पहा: “अनांतीचें सनिधान असलेले सौंदर्य, सौंदर्य नसून सौंदर्याचा भास असतो व तेथे खरोखर असुदरतेने कृत्रिम उपायानी सौंदर्याचे सोग आणलेले असते.” (‘ पारिजात ’ फेब्रुवारी १९३४, पृष्ठ ५१)

† “ The artist’s pleasure is not the pleasure of the voluptuary but a specifically aesthetic pleasure ”—*Outlines of a Philosophy of Art* by Collingwood, p 11.

अगर अधिक कालांतराने फळत्यावाचून रहात नाही. उलट उच्च कोटीच्या आनंदात असे दुःखव्रीज लपलेले नसते, म्हणूनच तो खरा आनंद, व पहिला केवळ आनदाभास होय असे कित्येकांचे म्हणणे आहे. उच्च कोटीचा आनंद एकदा प्राप्त झाला म्हणजे त्याच्यानंतर दुःखानुभव येणार नाहीच असे नाही. परंतु या नंतरच्या दुःखाचा सबंध त्या आनंदाशी नसून, इतर एखाद्या घटनेशी असतो. शिवाय, उच्च कोटीच्या आनंदाचा विषय प्रत्यक्ष सृष्टीतून नाहीसा झाला तरी त्याची नुसती स्मृति देखील आनंददायक असते. उलट, दुसऱ्या प्रकारच्या आनंदाची कालांतराने स्मृति झाली असता, ती दुःखकारक, तापदायक, व कित्येक प्रसंगी तर लज्जास्पद देखील असते. किमानपक्षी त्यातील आनंद पूर्वीपेक्षा फार कमी होत जातो यात सशय नाही.

येथे जाताजाता एका आक्षेपाचा विचार केल्यास चागले होईल. आनंदाचे जे वर प्रकारभेद केले आहेत त्यावर कोणी अशी शका घेतील की, वास्तविक पाहता आनंदमनोवृत्ति ही सर्व-ठिकाणी व सर्वकाळी एकाच प्रकारची असून, तिच्यात जो उच्चनीचपणाचा भेद दिसतो तो तिच्या विषयातर्गत उच्चनीचपणामुळे तिच्यात शिरतो. या आक्षेपात काहीसे तथ्य आहे हे आम्ही कबूल करतो. परंतु आमचे म्हणणे इतकेच की, हा आक्षेप जीवनाचे अंतिम ध्येय निश्चित करू पहाणाऱ्या एखाद्या केवळ नीतिशास्त्रावरील पुस्तकात कितीही महत्वाचा असला, तरी कला व नीति यांच्या सबंधाच्या प्रस्तुत वादात त्याला काहीच महत्त्व नाही. कारण, आनंदातील उच्चनीचपणा अशा रीतीने वास्तविक त्याच्या विषयात आहे असे

मानले तरी आमच्या मुख्य प्रेमयाला मुळीच बाधा न येता, कलेचे ध्येय सात्विक आनंद उत्तम करणे हे आहे, या आमच्या विधानाला 'व हे ध्येय कलेचे विषय सात्विक, नैतिक व उच्च प्रकारचेच ठेवल्याने प्राप्त होईल' अशी पुष्टि जोडली की झाले. एवंच, उच्चनी-चत्व वास्तविक आनंदात आहे असे मानले काय, किंवा विषयात आहे असे मानले काय, कला व नीति याचा संबंध सुटत नाही हे उघड आहे.

परंतु, याशिवाय येथे दुसरीही एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. केवळ आनंद ही मनोवृत्तीची एक जाति या दृष्टीने विचार केल्यास ही जाति सर्वदूर सारखी असेल. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात आपल्याला अशा या समष्टिरूप आनंदजातीचा अनुभव कधीच येत नाही. जसे सर्व गायीत गोत्वजाति एकच असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ही नुसती गोत्वजाति आपल्यास कधीच उपलब्ध होऊ शकत नाही, उलट निरनिराळ्या अनेक गुणाचे संमिश्रण होऊन व्यक्तिरूप बनलेल्या गायीच दिसतात, त्याचप्रमाणे केवळ आनंदजातीचा आपल्यास प्रत्यक्ष अनुभव कधीच न येता त्यात समाविष्ट होणाऱ्या व्यक्ति-रूप आनंदवृत्तींचाच अनुभव आपल्यास नेहमी येतो. आणि या व्यक्तिरूप आनंदमनोवृत्तीत विषयांचा समावेश होत असल्याने त्याचे प्रकारभेद होऊ शकतात. कोणीही 'मला नुसता आनंदाचा अनुभव झाला, त्याला विषय नव्हता, साराश, तो कशापासूनही झाला नव्हता' असे म्हणू शकत नाही; तर 'मला अमक्या गोष्टीपासून आनंद झाला' असेच त्याला म्हणावे लागेल. प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या सर्व आनंदमनोवृत्तीत अशा रीतीने विषयांचा

समावेश होत असल्याने, व ह्याना उद्देशूनच आमचे प्रस्तुतचें विवेचन असल्याने, आम्ही वर आनंदाचे प्रकारभेद मानिले आहेत. हीच गोष्ट आधुनिक पाश्चिमात्य नीतिशास्त्रवेत्त्याच्या पद्धतीस अनुसरून सागावयाची झाल्यास ‘ जगात सुख एकाच प्रकारचे आहे, परंतु सुखे अनेक प्रकारची आहेत ’ असे वरवर विरोधी भासणारे परंतु अतर्क्यामी सत्य असेलेले विधान करता येईल.

असो. आता या दोन प्रकारच्या आनंदवृत्तीपैकी कोणत्या प्रकाराशी कलेची कल्पना निगडित झाली आहे हे स्पष्टपणे सागावयास पाहिजे काय ? कलेचे जन्म व पर्यवसान उच्च कोटीच्या, सात्विक, शाश्वत, एकजिनसी—ज्यात दुःखबीजाची भेसळ नाही अशा, व उन्नतीप्रत नेणाऱ्या आनंदातच झाले पाहिजे यात आम्हाला मुळीच संशय नाही उलट प्रकारच्या आनंदाशी कलेचा संबंध आहे असे म्हणणारा कोणी मृग असलेल असे वाटत नाही. कलेचा एक विशिष्ट प्रकार जो काव्यलेखनकला त्याविषयी सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक कै. वा. गो. आपटे लिहितात: “ काव्यवाचनापामून होणारा आनंद शुद्ध व उच्च प्रतीचा आनंद पाहिजे. काव्यात माणसाला पशुत्व देणारा व त्याला अधोगतीला नेणारा आनंद नसावा एवढी खबरदारी मात्र अवश्य घेतली पाहिजे. ” * समर्थ रामदास स्वामीची काव्याची व्याख्या तर सुप्रसिद्धच आहे. “ कवित्व असावे रम्य गोड ” असे सागून “ मृदु मजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाल । गौल्य माधुर्य रसाळ ” अशी काव्याचे आनंदजनकत्व दाखविणारी विशेषणे

* ‘ लेखनकला ’ पृ. ६९ शिवाय “ मोदय आणि ललितकला ” पृ. १८-२२ पहा

दिल्यानंतर समर्थ लागलीच पुढील ओव्या लिहिण्यास विसरले नाहीत. “ जेणे अनुताप उपजे । जेणे लौकिक लाजे । जेणे ज्ञान उमजे । या नाव कवित्व ॥ जेणे देहबुद्धि तुटे । जेणे मवसिधु आटे । जेणे भगवत प्रगटे । या नाव कवित्व ॥ ” साहित्यात अश्लीलतेचे एक मोठे आश्रयस्थान म्हणजे विनोद. या विनोदाबद्दल एक विद्वान लेखक म्हणतात “ विनोद सात्विक व शुद्ध असावा... अपवित्र झालेला विनोद, मग तो शब्दाची किर्तीही गोड कसरत करून व्यक्त केलेला असला तरी हीनच म्हणावा लागेल, आणि अशा विनोदामुळे हसून मुरकुड्या वळतात अशी कोणी त्याची जरी अज्ञानाने वाखाणणी करीत असेल तरी जाणत्यांनी त्यासबंधी सत्य कल्पना निर्विकारपणे प्रसृत केली पाहिजे.”† कलेच्या आनदाच्या शाश्वततेबद्दल एक इंग्रज ग्रंथकार लिहितो, “ And men of culture and judgment in that line naturally feel, in general, that (a work of art which is not worth seeing many times is not worth seeing at all,) and if they are at first taken with such a work, they are apt to be ashamed of it afterwards, and to resent the transient pleasure they found in it, as a sort of fraud upon them. In other words, Art aspires to interest permanently, and even to

* श्रीमद्भामोष १४।३।३६-५०.

† शि. गो. भावे कृत “ गडकन्याचा विनोद ” पृष्ठे १७-१८.

be more interesting the more it is seen. ” *
अगदी असेच उद्गार श्रेष्ठ कवि व रसज्ञ मोरोपत यांनी आपल्या
‘ केकावलीत ’ भगवत्कथेस उद्देशून काढले आहेत. ते म्हणतात:

तुम्ही बहु भले, मला उमज होय ऐसे कथा,
कसा रसिक तो ? पुन्हा जरि म्हणेल आली कथा,
प्रतिक्षण नवीच दे रुचि, शुकाहि संन्यासिया,
न मोहिति भवत्कथा अरसिका अधन्यासि या ॥
कथा श्रवणचत्वरी जरि पुनः पुन्हा ये, रने—
महारसिक तद्रसी, विटति ऐकता येर ते, †

सुप्रसिद्ध आग्ल कवि कीट्स याची “ A thing of beauty
is a joy for ever, its loveliness increases, it will
never pass into nothingness ” ही अत्यंत प्रसिद्ध उक्ति देखील
हेच सांगते. त्याचप्रमाणे कलेपासून होणारा आनंद केवळ ‘ अनुकूल-
सवेदना ’ या सदराखाली न येता, त्याने धार्मिक व नैतिक मानसोन्न-
तीसही कारणीभूत झाले पाहिजे, या आमच्या विधानास पुष्टिकारक
म्हणून उपनिर्दिष्ट आग्ल ग्रंथकारांचीच पुढील सुंदर वाक्ये येथें उद्धृत
करण्यास हरकत नाही. तो लिहितो:— “ But Art has its
dangers as well as its uses: especially it is apt
to degenerate from a discipline of religious

* *Shakespeare His Life, Art and Characters*, by
Hudson p 131

† केकावली श्लोक १००-१०१. येथे इतके लक्षान घेतल्यास चागले
होईल की या श्लोकात मोरोपत त्याच गोष्टीचे पण कलाकृतीच्या ऐवजी रमिकाच्या
दृष्टीने प्रतिपादन करीत आहेत

virtue into a mere relaxation, losing the severity that elevates and purifies, in what is merely pretty or voluptuous or pleasing." जी गोष्ट कलेच्या आनदाची तीच तिच्या सौंदर्याची. "Indeed the beauty (if it be not a sin to call it such) that sacrifices or postpones truth to pleasure is not good,.....nor can I deem our case a very hopeful one when we surrender ourselves to that style of beauty which pleases without chastening the soul. For it is but too certain that when Art takes to gratifying such an unreligious taste, and so works its forces for the pleasing of men without touching them with awe, it becomes no better than a discipline of moral enervation." * प्रसिद्ध आग्ल लेखक बेकन् यानें देखील हीच गोष्ट पुढील सुन्दर वाक्यात सांगितली आहे. " Beauty, if it light well, maketh virtues shine, and vices blush. "† आणि जगप्रसिद्ध आधुनिक कविसम्राट् रवीद्रनाथ ठाकुर यानीं तर स्पष्टच म्हटले आहे की, " जें खरोखर मंगलमय तेंच सौंदर्य. सौंदर्य-मूर्ति हीच पूर्ण मंगलाची मूर्ति व मंगलमूर्ति हीच सौंदर्याचे पूर्ण स्वरूप. सत्य हेच सौंदर्य आणि सौंदर्य हेच सत्य. " ‡ जर्मन् तत्वज्ञ

* Hudson (*op cit.*) pp. 136-137.

† *Essays*

‡ पहा. बा. गो. आपटे वृत्त " सौंदर्य आणि ललितकला ",

कट्ट्याने देखील आपल्या सौंदर्यविषयक ग्रंथात ह्याच लक्षणाचे प्रतिपादन केले आहे.

असो. येथपावेतो आपण कलेचे ध्येय सात्विक, शुद्ध व उच्च कोटीचा आनंद उत्पन्न करणे हेच होय हे पौर्वात्य व पाश्चिमात्य देशातील मोठमोठ्या लोकांच्या विधानाच्या आधारे ठरविले. परंतु याच गोष्टीचा आपल्यास एका निराळ्या व स्वतंत्र दृष्टीनेही विचार करिता येईल. कलेचे ध्येय केवळ आनंदोत्पत्ति इतकेच नसून सात्विक, शुद्ध व उन्नतिप्रत नेणारा आनंद निर्माण करणे हे आहे, या विधानाबद्दल सशय बाळगणाऱ्यांनी पुढील विचारमरणीकडे लक्ष द्यावे. ज्या एकंदर मानवी जीवनाचे कला हे एक अंग आहे, त्या मानवी जीवनाचे तरी ध्येय काय आहे ? केवळ अनुकूल संवेदना या सदराखाली येणारे सुख अधिकांत अधिक कसे प्राप्त करून घेता येईल हाच मानवी जीवनाचा अंतिम प्रश्न आहे काय ? सुदैवाने या वादाच्या तपशिलात शिरण्याची आता फारशी गरज उरलेली नाही. कारण, अशा प्रकारच्या ध्येयाचे प्रतिपादन करणारा केवळ सुखवादी सूत्र आता कोणी असेलसे वाटत नाही. अनेक वर्षेपावेतो चाललेल्या वादविवादाकडे पहाता, मनुष्याच्या अंतिम ध्येयात केवळ आनंद हा एकच घटक नसून नीतीचाही त्यात समावेश केला पाहिजे, हा सिद्धांत आता बहुतेक सर्वमान्य झाला आहे असे म्हणण्यास फारशी हरकत नाही. आणि इतक्यावरही ज्यांना ही गोष्ट पटली नसेल त्यांच्याशी वादविवाद करणेच एका दृष्टीने व्यर्थ आहे; कारण ज्यान मानवी जीवनाच्या अंतिम ध्येयातच नीतीचे निःसंदिग्ध अस्तित्व मान्य नाही, त्यांना कलेतच काय पण या विश्वात कोठेही नीतीचे

नीति आणि कलोपासना

अस्तित्व खात्रीलायक रीतीने पटविणे अशक्य आहे. आमच्या हिंदु-धर्मशास्त्रात तर या अंतिम ध्येयाचे वर्णन स्पष्टपणे सत्यम्, शिवम् आणि सुंदरम्, किंवा सत्, चित् आणि आनंद असे केलेले आहे. आणि कित्येक पाश्चिमात्य विद्वान देखील आपली ध्येयाची कल्पना अशीच करताना आढळून येतात. उदाहरणार्थ, सौंदर्यशास्त्राचा (Aesthetics) आद्य संस्थापक बॉमगार्टन् (Baumgarten) याच्या मताने अंतिम पूर्णतत्वाचे (The Perfect or Absolute) इंद्रियानी ग्रहण केले म्हणजे त्याला सौंदर्य [Beauty] म्हणावे; त्याच अंतिम तत्वाचे बुद्धीने आकलन केले म्हणजे त्याला सत्य [Truth] म्हणावे; व त्यालाच नैतिक इच्छाशक्तीने [Moral will] प्राप्त करून घेतले म्हणजे शिवम् [Goodness] म्हणावे. सुप्रसिद्ध जर्मन् तत्ववेत्ता हेगेल (Hegel) याच्या मतानेही सौंदर्य व सत्य ही दोन्ही जगाच्या बुडाशी असलेल्या एकाच अंतिम तत्वाची — ज्याला तो Absolute Idea असे संबोधितो — निरनिराळी रूपे आहेत; सत्य हे त्याचे मूळस्वरूप असून तेच सत्य बाह्यरूपाने प्रगट होऊन इंद्रियाना दृग्गोचर झाले म्हणजे त्याला सुन्दर असे म्हणतात. * साराश, मानवी जीवनाच्या अंतिम ध्येयात आनंदाचे अस्तित्व आहे ही गोष्ट जरी निर्विवाद असली, तरी त्याचबरोबर तो आनंद सत्य किंवा नीति यापासून उत्पन्न झालेला, व म्हणूनच सात्विक, नैतिक, व शुद्ध असा आहे हे विसरता कामा नये. ब्रह्मप्राप्तीपासून

* अगदा अलंकडील आग्ल नीतिशास्त्रवेत्ता Hastings Rashdall याचे मतही या बाबतीत या सारखेच आहे त्याच्या *Theory of Good and Evil* (vol. I) या पुस्तकाचे सातवे प्रकरण पहा.

होणारा आनंद जर विषयानंदाहून भिन्न कोटीचा नसता, तर 'तूं ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग सोड, मी तुला विषयानदाच्या अव्याहत प्राप्तीचा वर देतो', असे एखाद्या शानेच्छूस देवाने म्हटल्यावर त्याने ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग सोडावयास पाहिजे. परंतु ब्रह्मज्ञानजन्य शुद्ध आनंदाची ज्याला थोडीही चव कळली आहे, असा एखादा शानी पुरुष असे करण्यास स्वप्नातही तयार होईल काय ?^१

मानवी जीवनाचे ध्येय सात्विक व शुद्ध आनंद प्राप्त करून घेणें हे आहे ही गोष्ट स्पष्ट झाली म्हणजे साहाजिकच कलेच्या ध्येयाचाही प्रश्न सुटतो. एकंदर मानवी जीवनाचे जे ध्येय तेच त्यात समाविष्ट झालेल्या त्याच्या निरनिराळ्या अंगांचेही असले पाहिजे हे उघड आहे. यासाठी कला ही मानवी जीवनाच्या कक्षेच्या मुळी बाहेरच आहे, असे म्हणणाऱ्या आततायी वाद्याची गोष्ट वगळल्यास, इतर सर्वाना कलेचे ध्येय सात्विक आनंदाची प्राप्ति हेच आहे हे मान्य करावे लागेल.† आता असें पहा की, कोणत्याही कृतीचा परिणाम

* कठोपनिषदातील नाचिकेताची प्रसिद्ध गोष्ट पहावी.

† कला ही कलेमाठांच अमून स्वतःच्या कक्षेबाहेर तिचा संबंध अगर उद्देश पोचत नाही, इत्यादि विधाने पुढे करून कलेची व एकंदर मानवा जीवनाच्या नैतिक ध्येयाची फारकत करू शिच्छणान्यानां पुढील वाक्ये अवश्य वाचावीत "There is therefore no such thing as this life of pure imagination which is the life of art. Art is not a life but a subordinate element or phase in a life which is indissolubly one, the unitary life of the spirit. Hence art always has its centre of gravity outside itself. It is not a self-contained and self-sufficient activity, but a mere segment of that trajectory which is the spiritual life as a

कर्त्यास व भोक्त्यास अतिम ध्येयाकडे घेऊन जाणे, त्यापासून दूर नेणे, व जेथल्या तेथेच ठेवणे, या तिघापैकी कोणता तरी एक झालाच पाहिजे हे उघड आहे. वाम्ताविक आम्हाला यातील तिसऱ्या पथाचें अस्तित्व मान्य नाही व आम्ही तसें लवकरच दाखवू देखील, परंतु काही लोकाना ते मान्य असल्याने आम्हीही सुरुवातीस ते मान्य करूनच चालतो. आता अतिम ध्येयाच्या जवळ घेऊन जाणे म्हणजे उन्नति करणे—हीच नीति होय; व त्यापासून दूर नेणे म्हणजे अवनति करणे—हीच अनीति होय. आता राहिला तिसरा परिणाम. तो म्हणजे इकडे अगर तिकडे, उन्नतीकडे अगर अवनतीकडे, कोणीचकडे न हालता जेथल्या तेथेच रहाणे. पण याचेच नाव व्यर्थ कालक्षेप करणे ! आणि ईश्वरानें आपल्याला नेमून दिलेल्या मोजक्या कालक्षणाचा काहीच उपयोग न करता व्यर्थ क्षेप करणे, ही एक अवनतीलाच नेणारी गोष्ट नव्हे काय ? आपल्या वेळेचा काही तरी योग्य उपयोग करण्यास आपण बाधलों गेलो नाही काय ? जर असली ही विश्रांति योग्य कारणासाठी व योग्य कालापावेतोच असली, तर तिचा समावेश पहिल्या परिणामात होईल, कारण, सर्व योग्य विश्रांति उन्नतीलाच कारणीभूत होत असते. आणि जर ती केवळ

whole The attempt at a self-contained life of art is therefore of necessary futile An art which hugs itself in the conviction of its own self-sufficiency and pretends to exist for its own sake is an illusion, and can only end by becoming invertebrate and unproductive"—*Outlines of a Philosophy of Art* by Collingwood pp 95-97. (See also p 8 para 3) याच संबंधात टॉल्स्टॉयच्या *What is Art ?* या पुस्तकाचे पृ. १२० पहा.

आळसजन्य, अज्ञानजन्य, किंवा इतर एखाद्या अयोग्य प्रकारची असेल, तर तिचा परिणाम दुसऱ्या परिणामात समाविष्ट होईल. एवच आम्ही वर म्हटल्याप्रमाणे, शेवटी दोनच परिणाम शिल्लक राहतील—उन्नति अगर नीति; आणि अवनति अगर अनीति. आता कोणत्याही कलाकृतीचा परिणाम तिच्या कर्त्याला व भोक्त्याला अतिम ध्येयापासून—म्हणजेच वर सांगितल्याप्रमाणे नैतिक, सात्विक, शुद्ध आनदापासून—दूर नेणे हा असावा काय ? या प्रश्नाला स्पष्ट नकार देण्याची आवश्यकता आहे असे आम्हास वाटत नाही. कारण जो या प्रश्नाला होकारार्थी उत्तर देईल, त्याला कला व कली यातलाच भेद कळला नाही, असे प्रो. वामनराव जोशी यांच्या कोटीचा अवलंब करून म्हणता येईल. अर्थातच प्रत्येक कलाकृतीचे ध्येय व तिचा परिणाम मानवी मनात सात्विक आनंद उत्पन्न करणेच होय हे सिद्ध झाले.

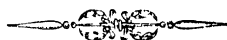
प्रत्येक कलेचें साध्य कर्त्याच्या व भोक्त्याच्या मनात शुद्ध, सात्विक व नैतिक आनंद उत्पन्न करणे हेच होय असे एकदा मान्य केले, म्हणजे नीति व कला याचा किती निकटचा संबंध आहे हे तेव्हाच लक्षात येईल. कारण, कलाकृति निर्माण होत असताना जर नीतीकडे योग्य लक्ष दिले गेले नाही, तर कलेपासून उत्पन्न होणारा आनंद सात्विक व शुद्ध राहणार नाही. “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” या सुप्रसिद्ध भगवदुक्तीचा थोड्या निराळ्या सर्दर्भास अनुसरून अर्थ लावून असे म्हणता येईल की, कलेच्या उगमस्थानात व नंतर ती पूर्णत्वास प्राप्त होत असताना योजलेल्या निरनिराळ्या साधनात जर नीतीचा अभाव असला, तर तिच्या पर्यवसानावस्थेत नीतीचे अस्तित्व सापडणे अशक्य आहे; व उलट,

नीति आणि कलोपासना

त्यात जर कोटेही अनीति असली तर तितक्याच प्रमाणात ती शेवटी देखील राहिलीच पाहिजे—तिच्या अस्तित्वाचा परिणाम तिच्या अभावात होऊं शकणार नाही. सुप्रसिद्ध संतशिरोमणि तुकोबा याचे ‘ शुद्ध बाजा पोटी, फळे रसाल गोमटी ’ हे सुंदर व सर्वसंमत विधान इतर सर्व बाबीप्रमाणे याही बाबतीत खरे ठरले तर त्यात नवल कोणते ?

प्रकरण दुसरें.

परिवर्तनशील व शाश्वत नीति.

मागील प्रकरणात आपण कलेच्या ध्येयाचे व तदनु-
पगाने तिच्या सामान्य स्वरूपाचे थोडेसे विवेचन
केले. आता कला व नीति यांच्या परस्पर सवधाच्या विवेचनात
अधिक खोल रीतीने शिरण्यापूर्वी नीतीबद्दल थोडा विचार करणे
आवश्यक आहे. वरील विवेचनात वाचकास हा शब्द पुढील
वेळा आढळून आला असेल, व कलेसंबंधीच्या यापुढील विवेचनात
तर तो आणखी कित्येक प्रसंगी येणार आहे. पास्तव प्रथम या
पदाचे या प्रकरणात आवश्यक तितके स्पष्टीकरण करून, नंतरच
कलेचा नीतीशी असलेला निकटवर्ति संबंध स्पष्ट करणे मयुक्तिक
होईल.

येथे प्रथमदर्शनीच आपल्यापुढे विरुद्ध पक्षाकडून एक आक्षेप
आणला जातो, तो असा की, या जगात शाश्वत अगर सनातन नीति
अशी मुळीच नसून, नीति ही कालानुसार व देशानुसार रंग घालट-
णारी आहे. कारण, जी गोष्ट एका कालात नीतीची हणून समजली
जाते तीच कालांतराने अनीतीच्या अडगळ्यात फेकली जाते, व त्याच-
प्रमाणे एका देशातील लोक ज्या गोष्टीला अनीतीच्या सदगत धावतात,
तिचाच त्याच कालात दुसऱ्या एखाद्या देशातील लोक नीतिमान

हणून उदो उदो करीत असताना आढळून येतात. अस्पृश्यतानिवारण, सतीप्रतिबंधक कायदा, विधवाचा पुनर्विवाह, देवताकृपेच्या अपेक्षेने केलेली निरपराध मुक्या जीवाची हिंसा, इत्यादि अनेक धार्मिक व सामाजिक प्रश्नाबद्दल आढळून येणारा भिन्न भिन्न मताचा गलबला वरील आशेपाच्या पुष्ट्यर्थ पुढे करण्यात येतो. आणि अशा प्रकारे त्रिकालाबाधित नीतीचे अस्तित्व नाकारून, हे आशेपक असा आव आणतात की, जरी कलेने नीतीच्या बंधनात रहावे असे एक वेळ मान्य केले तरी, शाश्वत, सर्व देशात व कालात मान्यता पावणारी अशी नीति तरी कोठे आहे की, जिच्या अनुरोधाने कलावतानें आपली कृति निर्माण करावी ? असाच एक आग्ल आशेपक हणतो:—

“ Sincerity we may demand from the artist but not truth, for who knows what is truth outside the narrow limits of mathematical science ?” सुप्रसिद्ध मराठी लेखक श्री. वि. स. खांडेकर यांनीही नुकतेच “ कला व नीति ” या विषयावरील आपल्या एका व्याख्यानात पुढील उद्गार काढल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे. “ मानवी समाजाला उच्चत्वाला नेणारे नियम म्हणजे नीति असे सर्वसामान्यतः समजले जाते. परंतु हे नियम कालाच्या ओघाप्रमाणे बदलत असतात हें लक्षात ठेवले तर बरेच वाद कमी होतील. आज आपण ज्याला ‘ नीति ’ समजतो, ती २५-३० वर्षांपूर्वी खास ‘ अनीतीत ’ मोडली जात होती. ‘ चांगले ’ आणि ‘ वाईट ’ या कल्पना प्रत्येक पिढीत बदलत असतात. . . . वाह्य

* *The Elements of Criticism*, by E. A. G. Lamborn, p. 13.

वेप्रासबधी सभ्यतेच्या व शिष्टाचाराच्या कल्पना ज्याप्रमाण आजच्या पिढीत बदलल्या आहेत त्याचप्रमाणे मानसिक नीतिकल्पनाही आता बदलल्या आहेत. ”* परंतु, असल्या प्रकारच्या आक्षेपाचें एक सर्वात उत्तम उदाहरण वाचकास रा. रा. भास्करराव तांबे याच्या पुढील वाक्यात सापडेल. ते लिहितात: “ या जगात जिला आपण नीति म्हणतो ती खरोखरच सत्यस्वरूप अशी काही वस्तु आहे काय ?आज जी गोष्ट नीतीची आपण म्हणतो तीच उद्या अनीतीची ठरते. एका देशात जी नीतिमत्ता समजली जाते तीच दुसऱ्या देशात अनीति मानण्यात येते. मग खरी नीति कोणती म्हणायची ? या जगांतील नीति अशी बहुरूपिणी आहे.....मग कलेने कोणाला मान तुकवावी ? कोणाचा पक्ष धरावा आणि कोणाचा सोडावा ? कलेच्या क्षेत्रात हा वादाचा झगडा धुमाकूळ घालू लागला तर त्याला कंटाळलेल्या माणसाने शांतीसाठी कोणाला शरण जावे ? खरें पाहूं जातां केवळ नीति या जगांत नाहीच असे म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाही. नीतिखंड मात्र येथें दृष्टीस पडतात, म्हणूनच सरड्यासारखे नीति आपले रंग पालटीत असते. अशा अशाश्र्वत परिवर्तनशील नीतीचा अवलंब कलेने केला तर नीतीचे तत्कालीन स्वरूप नाहीसे होताच कला देखील नष्ट होईल. ”†

कला आणि नीति यांच्या परस्परसंबंधाच्या वादात हा आक्षेप इतका वारवार व प्रामुख्याने पुढे केला जातो की, त्याचे विस्तृत खंडन करणे येथे आवश्यक आहे. आणि या संबंधात प्रथमदर्शनीच

* “ साप्ताहिक ज्ञानप्रकाश ” ता. २९ जुलै १९३४, पृष्ठ २

† “ कला आणि नीति ”, पृष्ठ १६-१७ (जाड टाइप आमचा)

अशी तक्रार केली पाहिजे की, वरील आक्षेप पुढे करणारे बहुतेक वादी एका फार महत्वाच्या गोष्टीकडे हेतुपुरःसर अगर न कळत अक्षम्य दुर्लक्ष करित असतात. वास्तविक या जगात सर्वच नीति अशाश्वत, परिवर्तनशील व सरब्धाप्रमाणे क्षणोक्षणी रंग बदलणारी असून त्रिकालाबाधित व सनातन अशी नीतितत्वे मुळी नाहीतच की काय, या महत्वाच्या प्रश्नाचा विचार थोडासा बाजूस ठेवून, आम्ही वरील आक्षेपकाना प्रथमच असा एक उलट प्रश्न विचारूं इच्छितो की, जो आक्षेप तुम्ही नीतीविरुद्ध पुढे करता, तोच कोणी कलेविरुद्ध पुढे आणू शकणार नाही काय ? तसे पाहू गेले असता, या विश्वातील प्रायः सर्वच वस्तु परिवर्तनशील आहेत, आणि या परिवर्तनशील व क्षणोक्षणी बदलणाऱ्या बाह्य देखाव्याच्या बुडाशी दडून बसलेले— व तसे ते तेथे खात्रीने असलेले—शाश्वत व सनातन तत्व हुडकून काढणे हेच तत्वज्ञानाचे, शास्त्राचे, किंवा मानवी जीविताचे कार्य होय. कलेसंबंधीच्या पाचवे वर्षापूर्वीच्या कल्पना आजही जगाच्या तशाच कायम आहेत असे छातीवर हात ठेवून म्हणण्यास रा. ताबे तयार आहेत काय ? किंवा, पुढेही त्या कधी बदलणार नाहीत अशी हमी ते भरू शकतील काय ? अथवा, आज पाश्चिमात्य देशात एखाद्या कलेच्या आदर्श स्वरूपाविषयी ज्या काही कल्पना प्रचलित आहेत, त्याच कल्पना ततोततपणे इतर देशात देखील आहेत काय ? सुप्रसिद्ध अजंठाची लेणी, आग्राचा ताजमहाल, ईजिप्तचे मनोरे, इत्यादिकाना निर्माण करणारे कलावंत आणि त्याचप्रमाणे पाश्चिमात्य देशातील नामांकित शिल्पकार व चित्रकार यांच्या सर्वांच्या मनात कलेविषयी अगदी एकसारख्याच कल्पना

व समजुती घोळत होत्या काय ? यासंबंधात कलकत्त्याच्या ‘ गव्हर्नमेंट स्कूल् ऑफ आर्ट ’ चे विद्वान मुख्याध्यापक पर्सी ब्राउन् हे एके ठिकाणी पौर्वात्य व पाश्चिमात्य देशातील कलांचे तुलनात्मक विवेचन करताना लिहितात: “ No true comparisons can be instituted between the art of the Orient and that of the Occident. Each starts from a different origin, aims at a different object, and arrives at a different end. ” *

आदर्श नाटक, कादंबरी, निबंध, वगैरे सद्यचीच्या कल्पना गेल्या पन्नास वर्षांतदेखील पुष्कळच बदलल्या आहेत ही गोष्ट खोटी आहे काय ? “ भौतिकता आणि वाङ्मय ” या लेखात रा. प्रभाकर पाध्ये यांनी पाश्चात्य व पौर्वात्य वाङ्मयाचे सुंदर पर्यालोचन करून शेवटी पुढील उद्गार काढले आहेत: “ या विवेचनावरून हे ध्यानात येईल की प्रत्येक कालखंडातील वाङ्मयाचा दृष्टिकोन व दर्जा त्या त्या कालातील भौतिक परिस्थितीवर अवलंबून असतो व त्या त्या कालातील रूढ म्हणजेच राज्यकर्त्यांच्या मनोवृत्तीची कास धरताना ते आढळते. जो नियम आपण सर्राह वाङ्मयाला लावतो तोच नियम उत्कृष्ट वाङ्मयाच्या दडकाना लावता येतो. मनुष्याच्या उत्कृष्ट वाङ्मयाच्या कल्पना त्याच्या भौतिक जीवनावरोबर बदलत असतात. निरनिराळ्या काळीं निरनिराळे दडक प्रचारात

* *Indian Painting*, p 6 इतकेच नव्हे, तर या शतकाच्या सुरवातीपावेतो पौर्वात्य कृतींना कला या सतराखाली घालण्यास देखील पाश्चिमात्य परीक्षक तयार नव्हते !

येतात. ”* ‘ कलाशास्त्राची रूपरेषा ’ या उपनिर्दिष्ट आग्ल पुस्तकाचा लेखक तर स्पष्टच लिहितो की, “ And in many cases it is perfectly certain that the qualities which we admire in ancient works of art are the opposite of the qualities which their contemporaries enjoyed.....What is true of individual works is true of styles and forms. Painting now-a-days means painting easel-pictures, but this is a recent innovation in the history of art, and not one that is likely to endure. The ballad, the play, the symphony, and all such forms, depend upon historical circumstances which cannot be permanent. The work of art itself is on a different level. What new forms, it may take in the future, no one can pretend to know, we can only be certain that they will not be those which it has assumed in the past. ”† खुद्द खाडेकरानी देखील उपनिर्दिष्ट व्याख्यानातच या सबधाची स्पष्ट कबूली देऊन इतर एकागी आक्षेपकापेक्षा स्वतःचा निःपक्षपातीपणा सिद्ध केला आहे. ते म्हणतात: “ जी गोष्ट नीतीची तीच कलेची. जुन्या काळात कलेची जी आवड होती तीच आज कायम असणें शक्य नाही.नीती-

* “ प्रतिभा ”, वर्ष २ अंक १.

† *Outlines of a Philosophy of Art*, p 99

प्रमाणे कलेविपर्याच्या लोकांच्या कल्पनाही पालटत असतात ”*
 सौंदर्याच्या कल्पना तर पाश्चिमात्य देशात इतक्या झपाट्याने पाल-
 टत आहेत की, एका वर्षी सौंदर्यसंपन्न म्हणून नावाजलेली वस्तु
 स्वतःची महती तशीच पुढील वर्षापावेतो कायम ठेवीलच असे
 निश्चित सांगता येत नाही. मग पाश्चिमात्य व पौर्वात्य सौंदर्यकल्प-
 नाच्या तुलनेची गोष्टच कशाला ? चीन, इंग्लंड, हिंदुस्थान इत्यादि
 देशात सौंदर्यासंबंधी प्रचलित असलेल्या भिन्नभिन्न कल्पनांचा
 निर्देश करून रा. आपटे लिहितात: “ या आमच्या सौंदर्यकल्पनाशी
 पाश्चात्य कल्पनाची तुलना करून पाहिली तर जमीनअस्मानाचा
 फरक दिसेल. केव्हा केव्हा तर एकाच्या दृष्टीने जे सौंदर्याचे लक्षण
 तेच दुसऱ्याच्या दृष्टीस हिडीसपणाचे वाटते असेही आढळून येते.
 गायनाच्या सौंदर्याविपर्याही असाच मतभेद दृष्टीस पडतो. ” †

आता या सर्व गोष्टी उघड असताना, आणि त्यापासून कलेची
 परिवर्तनशीलता निर्विवादपणे सिद्ध होत असताना, नीति परिव-
 र्तनशील व सरळ्याप्रमाणे रंग पालटणारी आहे असा केवळ एकांगी
 आक्षेप आणून, तिच्या नादी लागल्यास कलेचे स्वतःचे अपरिव-
 र्तनशील स्वरूप नष्ट होईल अशी खोटीच आरोळी मारणाऱ्या
 आक्षेपकांच्या विधानात तथ्य ते कोणते उरले ? वास्तविक पहाता,
 कला व नीति यापैकी अधिक परिवर्तनशील काय आहे याचा
 निर्णयच करण्याची वेळ आली तर, पहिलीकडे बोट दाखवावें लागेल
 यावद्दल आम्हास तरी सशय वाटत नाही. किंबहुना, थोडे आणखी

* “ साप्ताहिक ज्ञानप्रकाश ”, ता. २९ जुलै १९३४, पृष्ठ २.

† “ सौंदर्य आणि ललितकला ”, पृष्ठ १२-१३.

पुढे जाऊन असेही म्हणता येईल की, कलेच्या वारवार बदलणाऱ्या अशाश्रित स्वरूपाच्या बुडाशी अमलेले सनातन तत्व जर कोणी शोधून काढले—आणि ते इतर सर्व वस्तूप्रमाणे कलेतही आहे याबद्दल आम्हास शका नाही—तर ते तत्व म्हणजे कलेतील नीतिपर अंगच होय असे त्यास आढळून येईल. नीतीशिवाय या जगात कोणतीच गोष्ट शाश्वत राहू शकत नाही. त्वरित नाश पावणाऱ्या वस्तूना काहीं काळ अधिक टिकविणाऱ्या मसाल्याप्रमाणे, नीति हे अशाश्रित वस्तूना शाश्वत स्वरूप देण्याचे एकमेव साधन होय. या जगात सर्वच नीति क्षणभंगुर आहे हे म्हणणे तर खरे नाहीच, परंतु नीति जर अशी सर्वस्वी परिवर्तनशील अमती तर या विश्वात इतर कोणतीही वस्तु सर्वकाळ अस्तित्वात राहू शकली नसती, हे वरील आक्षेपकानी ध्यानात ठेवावे.

असो. नीतीप्रमाणेच कला देखील परिवर्तनशील कशी आहे हे आपण येथपावेतो पाहिले. परंतु हे केवळ ‘जगास तसे’ किंवा ‘मी चोर तर तू दरवडेखोर’ अशा प्रकारचे उत्तर असून, याने नीतीवरील मूळ आक्षेपाचे खंडण होत नसल्याने, आपण आता नीति खरोखरच सर्वस्वी परिवर्तनशील व अशाश्रित आहे काय या प्रश्नाचा विचार करू. वरील आक्षेपकाचे म्हणणे असे आहे की, नीति—अनीतीसंबंधी जे नियम व दडक काहीं वर्षांपूर्वी समाजात मान्यता पावले होते त्यांना आज कोणी मानीत नाही, व ज्यांना आज मान दिला जातो त्यांना कालांतराने समाज दूर टाकून देईल. आता नीत्यनीतीचे नियमात कालाच्या प्रभावाने थोडाबहुत फरक पडतो हे कोणासही मान्य करावे लागेल. जगातील

प्रायः सर्वच वस्तूचा परिवर्तनशीलता हा एक गुण आहे हे आम्ही वर सांगितलेच आहे. परंतु हे आक्षेपक म्हणतात त्याप्रमाणे नीति ही सर्वस्वी परिवर्तनशील आहे काय ? ' सरड्याप्रमाणे रंग बदलणाऱ्या ' चंचल स्वरूपाचे मुळाशी नीतीची काही सनातन व सर्वमान्य तत्वे मुळी नहीतच की काय ? जिला सर्व काली व सर्व देशात मान्यता मिळाली आहे अशी आजपावेतोच्या जगाच्या इतिहासात एखादीही घटना घडून आली नाही काय ? नीति-अनीतिबद्दलचे समाजाचे निकाल नेहमीच परस्परविरोधी असून प्रयत्न करूनही त्यामध्ये एकसूत्रीपणा मिळणे अशक्य आहे काय ?

आता या प्रश्नाचा थोड्याशाही आस्थेने विचार केला असता कोणालाही वरील आक्षेपकाच्या विधानाच्या धाट्याचे आश्चर्य वाटल्या-वाचून राहणार नाही. स्वपक्षाग्रहाने अंध होण्यापूर्वी या एकांगी विद्वानाच्या दृष्टीला, शेकडो वर्षे लोटून गेली असताही ज्या प्रसंगानी व नियमांनी स्वतःची नीति अगर अनीति सर्व देशात कायम ठेविली आहे, ते कसे दिसत नाहीत याचे अत्यंत आश्चर्य वाटते, (किंवा यात आश्चर्य ते कसले ?) अनेक शतकापूर्वीपासून समाजात प्रचलित झालेल्या रामायणाच्या अभूतपूर्व नायकाच्या अत्युच्च नीतिमत्तेबद्दल कोणी अद्यापिही शंका घेतली आहे काय ? किंवा, वरील आक्षेपकाचे मताने आता रामजन्माचेऐवजी रावणजन्माचा उत्सव, व कृष्णजन्मा-ऐवजी कंसजन्माचा उत्सव मोठ्या आदराने, भक्तिभावाने व पृथ्वी-युद्धाने साजरा करण्याची वेळ आली आहे ? सीतेला, सावित्रीला अगर अनुसूयेला आजही कोणी विद्वान स्वप्नात देखील अनीतिमान स्त्रियाच्या मालिकेत घालण्यास तयार होईल काय ? किंवा, संबंध

रोम शहर अमीच्या भक्षस्थानी पडत असता स्वतः वासरी वाजविण्यात गुग होणाऱ्या अमानुष क्रूर नीरो बादशहाला वरील आक्षेपकाच्या मते आज अगर पुढे केव्हाही एखाद्या नीतिमान सज्जनाच्या परिपदेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंति करण्यात येईल काय ? शतकेच्या शतके लोटली तरी साधुवर्य तुकाराम, रामदास, एकनाथ इत्यादींच्या-बद्दल सध्या समाजात प्रचलित असलेल्या पूज्य व सादर भावनेत फरक पडेल काय ? गोब्राह्मणप्रतिपालक श्रीशिवाजीमहाराज, स्वानय्य-वीर राणा प्रतापसिंह, वीरशिरोमणि तानाजी मालुसरे, आधुनिक हिंदी राष्ट्रीय चळवळीचे पूज्य जनक लो. टिळक, अखिल जगताला ललामभूत होऊन राहणारे महात्मा गांधी, इत्यादि थोर थोर व्यक्तीबद्दल समाजाने विचारपूर्वक दिलेले निकाल पुढे कधी सरड्यासारखे रंग पालटतील काय ? आता, एका वेळेस उपलब्ध नसलेली माहिती कालांतराने उपलब्ध झाल्यावर तदनुरोधाने एखादे मत बदलल्यास ती गोष्ट अर्थातच वेगळी; कारण, त्यायोगे नीत्यनीतीच्या ज्या नियमास अनुसरून ते मत बनविले जाते त्याच्या सनातनत्वाला बाधा येत नाही. सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवण्याच्या पात्रतेच्या व अखिल जगतावर महान् उपकार करणाऱ्या, अनुपम, अद्वितीय भगवद्गीतेतील दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटी दिलेले स्थितप्रज्ञ मुनीचे अत्यंत सुंदर व श्रेष्ठ वर्णन, किंवा बाराव्या अध्यायाच्या तेरा ते एकोणवीस श्लोकात दिलेले परम भक्तांचे वर्णन, किंवा त्यात आणखी कित्येक ठिकाणी आलेली आदर्श मानवी जीविताची वर्णने ध्या, त्यांना किती शेकडो वर्षांपासून व किती निरनिराळ्या देशातून नीतीची अत्युच्च तत्वे म्हणून मान्यता दिली जात आहे ते पहा, आणि मग नीति ही सरड्यासारखी रंग

बदलणारी आहे, केलेला मार्गदर्शक होऊ शकतील अशी त्रिकाला-
बाधित व चिरतन टिकणारी नीतितत्वे मुळी नाहीच, असले
निरर्गल प्रलाप काढा. उगीच उचलली जीभ आणि लावली टाकूला
असला प्रकार करण्यात काय हंशील ? विश्वन धर्माच्या पवित्र
ग्रंथातील ‘सर्मन् ऑफ् दि माउंट’ मध्ये प्रतिपादन केलेल्या सुंदर
नीतितत्त्वाना अद्याप देखील जगातील विद्वान मान देतच आहेत ना ?

नीतिअनीतीसंबंधी पूर्ण विचाराअती दिलेले व विद्वन्मान्य
झालेले निकाल कालाच्या प्रबल प्रवाहालादेखील भीक न घालता
जसेच्या तसेच कसे कायम राहू शकतात, हे वर दिलेल्या अनेक उदाहरणा-
वरून वाचकास स्पष्ट होईल. आता, निरनिराळ्या देशात नीतिअनीती-
संबंधी अगदी भिन्न व परस्परविरोधी समजुती रूढ असतात असें
म्हणणाऱ्यांना आम्ही इतकेच सागतो की, त्यांनी जगातील निर-
निराळ्या धर्मांचे निःपक्षपातीबुद्धीने तुलनात्मक विवेचन करणारे
कोणतेही एखादे चागले पुस्तक उघडावे, म्हणजे त्यांना भिन्नभिन्न
धर्मांच्या मुळाशी असलेल्या मुख्य नीतितत्त्वामध्ये किती विलक्षण
साम्य आहे हे कळून येईल. (देशकालानुसार आचारधर्मात आणि
नीतीच्या बारीकसारीक तपशिलात बदल पडणे केव्हाही साहजिकच
आहे; परंतु म्हणून याच्या मुळाशी असलेल्या सनातन नीतितत्वाच्या
विश्वव्यापित्वावर आक्षेप घेणे योग्य होणार नाही.) या विषयाचें
विस्तारपूर्वक विवेचन करण्याचे हे स्थळ नव्हे; म्हणून वाचकाच्या
माहितीसाठी आम्ही येथे फक्त एका सर्वमान्य ग्रंथकाराचे म्हणणे
उद्धृत करतो म्हणजे झाले. सुप्रसिद्ध ‘गीतारहस्य’ ग्रंथाच्या समारोपात
लो.टिळक लिहितात:—“गीतें स्थितप्रज्ञाची, ब्रह्मनिष्ठ पुरुषाची व भक्ति-

योग्याची जी लक्षणे सांगितली आहेत त्यात, आणि निर्वाणपदास अधिकारी झालेल्या अर्हताची म्हणजे पूर्णावस्थेस पोचलेल्या बौद्ध भिक्षूची निरनिराळ्या बौद्ध ग्रथात जी लक्षणे दिलेली आहेत त्यात विलक्षण साम्य आहे असे दिसून येते.”* “कायमची शांति किंवा सुख मिळविण्यास तृष्णेचा किंवा वासनेचा क्षय करून मन निष्काम करण्याचा बुद्धाने उपदेशिलेला मार्ग [चवथें सत्य] आणि मोक्ष-प्राप्त्यर्थ उपनिषदात वर्णिलेला मार्ग हे दोन्ही वस्तुतः एकच असल्यामुळे, दोन्ही धर्मात मनाची निर्विषय स्थिति, हेंच अखेरचें दृश्य साध्य आहे हे उघड होते.”† परंतु बुद्ध धर्माचा उदय किती झाले तरी हिंदुस्थानातच झाला होता, म्हणून आता ख्रिश्चन धर्माची गोष्ट पहा: “लॉरिनसर यांनी आपल्या पुस्तकाच्या [म्हणजे गीतेच्या जर्मन भाषांतराच्या] अखेर भगवद्गीता आणि बायबल—विशेषीकरण नवा करार—यातील शब्दसादृश्याची सुमारे शंभराहून अधिक स्थळे दाखविली असून त्यापैकी काही विलक्षण आणि मनन करण्यासारखी आहेत.”‡ “ख्रिस्तचरित्र व ख्रिस्ताचा उपदेश यांचेही बुद्धाच्या धर्माशी शतपट अधिक विलक्षण साम्य आहे, असे बौद्ध धर्मग्रंथ आणि बायबलाचा नवा करार याची तुलना केली असता स्पष्ट दिसून

* “गीतारहस्य”, पृ ५६५. यामबधात वाचकांनी सदर ग्रंथाच्या परिशिष्ट प्रकरणाचे सहा व मान हे भाग सगळेच वाचावे, व शिवाय पुढील पृष्ठेही पहावी ९३-९४, ३७४-७६, ४८५ इ इ.

† मंदर पृ ५६९

‡ मंदर पृ ५८०.

दुसरें] लो. टिळक आणि सर्वधर्मांचें ऐकमत्य

येते. ”* येथें इतकें सांगणें आवश्यक आहे की, निरनिराळ्या धर्मांतील नीतितत्त्वामधील या साम्याचें कारण काय असावे याबद्दल-च्या ऐतिहासिक वादात शिरण्याची आपल्यास येथे आवश्यकता नाही. कारण, काही पाश्चिमात्य पंडित म्हणतात त्याप्रमाणें हा उप-देश प्रथम ख्रिस्ताने सांगितलेला असून नंतर तो इतर धर्मींनीं उचल-लेला असो, किंवा लोकमान्य टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे तो प्रथम हिंदुधर्मातच उगम पावून तेथून इतरत्र पसरला असो, अगर निर-निराळ्या देशात निरनिराळ्या व्यक्तींनीं स्वयंस्फूर्तीने व स्वतंत्र-बुद्धीने तो प्रसृत केला असो—यापैकी कोणताही पक्ष खरा असला तरी, नीतीच्या मूल तत्वाना भिन्न भिन्न देशात, लोकात, व कालांत कशी कायमची मान्यता मिळाली आहे हे मात्र केव्हाही निःसदिग्धपणें प्रस्थापित होते.

येथपावेतो आपण नीति ही सर्वस्वी परिवर्तनशील व देशकाला-नुसार उलटमुलट कोलाट्या खाणारी नसून तिचा निदान काहीं भाग तरी सनातन, त्रिकालाबाधित, व विश्वव्यापी कसा आहे हे पाहिले. परंतु आता आपण उपनिर्दिष्ट आक्षेपाचा थोड्या निराळ्या दृष्टीने विचार करू. कल्पना करा की, आपले आक्षेपक म्हणतात त्याप्रमाणें नीति ही सर्वस्वी परिवर्तनशील आहे; पण असे गृहीत धरले तरी कलावंत नीतीचा संबंध नाकारूं शकतील काय ? किंवा, हाच प्रश्न निराळ्या रीतीने व सत्यास अधिक धरून माडावयाचा झाल्यास पुढीलप्रमाणे ह्मणता येईल. आम्ही स्वतःच वर कबूल केले आहे

*सदर पृ. ५८४.

कीं, नीतीचे नियम, सर्वस्वी नसले तरी काहीं अंशाने परिवर्तनशील व वादग्रस्त आहेत हे खरे आहे. आता नीतीच्या या परिवर्तनशील व वादग्रस्त अंशासंबंधाने कलाकाराने आपले वर्तन कसे ठेवावे ? त्याने ' कोणाला मान तुकवावी ? कोणाचा पक्ष धरावा आणि कोणाचा सोडावा ? ' नीतिअनीतिसंबंधीच्या ज्या नियमाबद्दल भिन्न भिन्न देशात व कालात ऐकमत्य नाही, त्या सर्वांना एवढ्याच कारणावरून कला समूल झुगारून देऊ शकते काय ? आणि ती तसें करूं शकत नसल्यास तिने कोणाला मान्यता द्यावी आणि कोणाला अमान्य करावे ? या असल्या मतामतांच्या गलबल्यातून तिने आपला मार्ग कसा काढावा ?

या प्रश्नानाही आपण प्रथम मागे दिलेल्या पद्धतीनेच उत्तर देऊन नंतर मुख्य उत्तर स्पष्ट करू. नीतिनियमाच्या वादग्रस्ततेबद्दल ओरड करण्याऱ्यांनी आजपावेतोच्या जगाच्या इतिहासाकडे नीट लक्षपूर्वक नजर टाकली, तर कलेचे नियम देखील असेच परिवर्तनशील व वादग्रस्त आहेत असे त्यांना दिसून येईल. कलेच्या क्षेत्रातील या वादग्रस्ततेबद्दल व पक्षोपपक्षतेबद्दल सुप्रसिद्ध रशियन लेखक टॉलस्टॉय् स्पष्टपणे लिहितो: "The artists of various sects, like the theologians of various sects, mutually exclude and destroy one another. Listen to the artists of the schools of our times, and in all branches you will find each set of artists disowning others. In poetry the old romanticists deny the parnassians and the

decadents, the parnassians disown the romanticists and the decadents, the decadents disown all their predecessors and the symbolists, the symbolists disown all their predecessors and *les mages*, and *les mages* disown all, all their predecessors. Among novelists we have naturalists, psychologists, and 'nature-ists', all rejecting each other. And it is the same in dramatic art, in painting, and in music. So that art.....is not only *not* a thing clearly and firmly defined, but is understood in such contradictory ways by its own devotees that it is difficult to say what is meant by art, and especially what is good, useful art. " * हीच गोष्ट रा. आपटे यांनी पुढील मराठी वाक्यात सांगितली आहे: " इतकी वर्षे विचार व शोध चालला आहे, पण सौंदर्याभिरुचीची योग्य, व सर्वांना समाधानकारक अशी उपपत्ति कोणाही तत्वज्ञाला अद्याप लावता आली नाही ही आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे. "†

* *What is Art*, Chap. I, concluding sentences कलेच्या क्षेत्रात भिन्न भिन्न मतांचा कसा न भूतो न भविष्यति गळबला आहे याची स्पष्ट कल्पना करून घ्यावयाची असल्यास, वाचकांनी सदरहू पुस्तकाचे तिसरे प्रकरण व आपटे कृत " सौंदर्य आणि ललितकला " भाग १ प्रकरणे ४-५ अवश्य वाचावीत. शिवाय सविस्तर माहितीसाठी *Philosophy of the Beautiful* by Knight (vol 1) पहावे.

† " सौंदर्य आणि ललितकला ", पृ. ३१.

परंतु, कलेच्या क्षेत्रांत असला हा पक्षोपपक्षाचा व मतामताचा घोटाळा आहे म्हणून कोणा खऱ्या कलावताने वैतागून कलेला तिलाजलि दिली आहे काय ? मग नीतिविरुद्धच मात्र ही ओरड का ? एक विद्वान एका गोष्टीला कला म्हणतो, दुसरा त्याला खोटे पाडून निराळ्याच एखाद्या गोष्टीला कला म्हणतो, तर तिसरा एखादा या दोघानाही मूर्ख ठरवून आपला एक वेगळाच पथ काढतो, हा प्रकार पाहून, “ आता यात मी कोणत्या गुरूचे पाय धरू, कोणाला मान तुकवू, कोणाला शरण जाऊ ? ” असले विमोहनिदर्शक उद्गार काढून, कोणी जातिव्रत कलाकार “ यापेक्षा नको ती कला, आणि नको तिचा सबंध ” असे कधीही म्हणेल काय ? भिन्न भिन्न देशात आणि कालात नीतीचे भिन्न भिन्न नियम प्रचलित असतात, या सबबीवर कलावंतांनी जर नीतीचा सबंध तोडून म्हटले, तर त्याच कारणासाठी एखादा सामान्य व्यवहारातील मनुष्य देखील नीति-अनीतीचे नियम झुगारून देऊ लागल्यास त्याला हे काय उत्तर देणार ? निरनिराळ्या देशात निरनिराळी वैवाहिक नीति प्रचलित आहे, म्हणून मी स्त्रीपुरुषसंबंधविषयक कोणतीच नीति पाळणार नाही, असा आग्रह कोणी धरल्यास त्याचे म्हणणे जितके सयुक्तिक होईल, तितकेच नीतिनियमाच्या परिवर्तनशीलतेला व वादग्रस्ततेला पुढे करून तिच्याशी पूर्ण काडीमोड करू पाहणाऱ्या कलावताचेही होईल. गोविंदभाऊ वैद्य एखाद्या रोगावर एक देशी काढा देतात, रामभाऊ डॉक्टर त्याच रोगावर दुसरेच एक विलायती भिक्श्वर घ्यावयाला सांगतात, हाजीमुल्ला आपलें तिसरेच एक युनानी पद्धतीचे औषध घेण्याचा आग्रह करतात, आणि इकडे कोणी बायोकेमिस्ट्रीचा

तज्ज्ञ आपल्या निवडक औषधांपैकी एखादे पुढे करतो,—याशिवाय नुसत्या सूर्याकिरणानी, पाण्याच्या उपचाराने, विशिष्ट झाडाच्या नुसत्या हवेने, आसनानी, किंवा लंघनाने रोग बरे करूं म्हणणारे निराळेच— इत्यादि नानाविध प्रकार पाहून मला मुळी औषधच नको असा त्रागा कोणी सूझ रोगी करील काय ? आणि त्याने केलाच, तर “ औषध नेधे असोन वेथा ” या समर्थकृत पदतमूर्खलक्षणाखाली त्याची वर्तणूक आल्याशिवाय कशी राहिल ?

या असल्या प्रकारच्या सर्व प्रश्नांना एकच उत्तर देता येईल. आणि ते प्रस्तुत विषयाच्या शब्दात सांगायचा झाल्यास पुढीलप्रमाणे द्यावे लागेल. एखाद्या गोष्टीसंबंधी निरनिराळ्या देशात नीतीचे निरनिराळे व परस्परविरोधी नियम प्रचलित आहेत असे जर कलावतास आढळून आले, तर त्याने आपल्या देशातील नीतीचा अवलंब करावा. कारण, एकतर त्याच्या स्वतःच्या मनावर जन्मापासून त्या देशातील वातावरणाचेच संस्कार झालेले असतात, आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे त्याची कृति ज्या लोकासमोर येईल ते लोकही गव्दशी त्याच देशाचे रहिवासी असतात. आता, स्वतःच्या देशातही भिन्न भिन्न काली भिन्न भिन्न मते प्रतिपादिली गेली असल्यास, त्याने तो ज्या काळात रहात असेल त्या काळात विद्वन्मान्यता पावलेल्या नीत्यनीतीच्या नियमाकडे लक्ष देऊन आपली कलानिर्मिती करावी. परंतु हे सामान्य नियम झाले; आणि इतक्यावरच आपण थांबलो, तर एखाद्या श्रेष्ठ कलावताला समकालीन जनतेच्या रूढ कल्पनांच्या तटापलीकडे आपली तीक्ष्ण व पावित्र दृष्टि फेकणे अशक्य होईल. यासाठी असे म्हणणे आवश्यक आहे की, अशा एखाद्या कलावंताला जर पूर्ण विचारांतर्ती स्वतःच्या

देशातील व कालातील नीति-अनीतिसबर्धाच्या नियमात काही अयोग्यता किंवा मतवैचित्र्य दिसून येत असेल, तर त्याने स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीला शुद्ध व निर्विकार मनाने कौल लावावा, आणि पुरेशा आत्मविश्वासाच्या अंगर ज्ञानाच्या अभावी तेही शक्य न होऊन, अर्जुनाप्रमाणे विमूढावस्थाच प्राप्त होण्याचा प्रसंग आला, तर धैर्य न सोडता शेवटचा मार्ग म्हणून “ महाजनो येन गतः स पन्थः ” या सुप्रसिद्ध उक्तीत सांगितल्याप्रमाणे, सर्वमान्यता पावलेल्या महान् विभूतींच्या आचरणाचे व उपदेशाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यातील नीतितत्वे हुडकून काढावीं. एवच, कोणत्याही स्थितीत त्याने नैतिक बंधनाना झुगारून देण्याच्या गोष्टी करणे युक्त होणार नाही. कलेच्या क्षेत्रात देखील परिवर्तनशीलता, यादग्रस्तता आणि पक्षोपपक्षता असताना ज्याप्रमाणे तो कलेला क्षणभरही दूर टाकू शकत नाही, त्याचप्रमाणे त्याने नीतीचा देखील त्याग करता कामा नये.

नीतिशास्त्रात आढळून येणाऱ्या मतवैचित्र्याबद्दल आणखी एका गोष्टीचा विचार करून आपण या आक्षेपकांची रजा घेऊं. नीतिशास्त्रात कित्येक वेळा वास्तविक व सचोटीचे मतभेद होऊन, त्यापासून निरनिराळे पक्ष उत्पन्न होतात हे खरं आहे; व अशा प्रसंगी कलाकाराने कसे वागावे हे वर सांगितलेच आहे. परंतु, कित्येक प्रसंगी हे मतभेद लबाडीचे व स्वार्थमूलक असतात. तर इतर कित्येक प्रसंगी ते उघड उघड घोर अज्ञानात उगम पावलेले असतात. अशा मतभेदांकडे बोट दाखवून कोणी नीतिशास्त्रातील दुहीवर जोर देऊं म्हणेल तर ते केव्हाही न्याय्य होणार नाही. स्वतःच्या स्वार्थासाठी लोकांची दिशाभूल करण्याच्या उद्देशाने जर कोणी धूर्त दुर्जन नीतीला

दुसरें]

भेदाच्या मुळार्षी ऐक्य

अनीति व अनीतीला नीति म्हणून प्रतिपादन करील, व स्वतःतील वक्तृत्वाचे जोरावर लोकांची क्षणभर दिशाभूल करील, तर त्याच्या या लबाडीच्या विरोधानें खऱ्या नीतीला केव्हाही बाधा येऊं शकणार नाही. कित्येक ढोंगी लोक साधूच्या वेषानें राहतात, म्हणून खऱ्या साधूंनी काय करावे ? त्याचप्रमाणें, उघड उघड अज्ञानात गुरफटलेल्या एखाद्या वेड्या पीराने जरी एखाद्या नीतिमान् गोष्टीला अनीतिमान् गोष्टीच्या सदरात घालण्याचा प्रयत्न केला, तरी जाणत्या व विद्वान लोकांच्या निर्णयाला त्याचे बालिश बोल कसे हरताळ फासू शकतील ?

नीत्यनीतीचे नियम परिवर्तनशील व देशकालानुसार बदलणारे असले तरी तेवढ्यामुळे कलावंत नीतीचा संबंध कसा झुगारून देऊं शकत नाहीत हे वर दाखविले. परंतु, वास्तविक पद्दता हे नियम सर्वस्वी परिवर्तनशील नसून,

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥*

या भगवद्वचनात सांगितल्याप्रमाणें, असात्विक ज्ञानाला विभक्त व परस्परसंबंधरहित दिसणाऱ्या नीतीच्या अनेक निरनिराळ्या बदलत्या रूपांचे बुडाशी, सात्त्विक ज्ञानाच्या दृष्टीला एकच नित्य व अविकारी नीतितत्व दिसणें कसें शक्य आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे. आणि हीच गोष्ट ध्यानांत धरून सत्यासत्याच्या अनेक निरनिराळ्या, परस्परविरोधी व परम धोंटाळ्यात टाकणाऱ्या व्याख्या प्रचलित असताही,

*भगवद्गीता, १८।२०

सत्य नामाऽव्ययं नित्यमविकारि तथैव च ॥

अशी सत्याची व्याख्या,* व

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेजीवितस्यापि हेतोः ।

धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यः हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

अशी धर्माच्या नित्यत्वाची ग्वाही! महाभारतकारानी बिनदिक्कत दिली आहे. आणि थोडासाही खोल विचार केला असता प्रत्येकाला नीतीचे व धर्माचे हे नित्यत्व कबूल करावेच लागेल. पहा की, नीति जर सर्वस्वी अनिश्चित, परिवर्तनशील व सरड्याप्रमाणे रंग बदलणारी असती तर, मानवी समाज कधीही सुरळितपणे चालू शकला असता काय ? ज्याला काल अनीतिमान् म्हणून शिक्षा केली त्यालाच आज नीतिमान् म्हणून मस्तकी धारण करण्याची पाळी प्रत्यही येऊ लागली, तर समाजातील एकही कार्य धडपणे चालू शकणार नाही हे उघड आहे. मानवी व्यवहारातील सुसगति नष्ट होईल, आणि इतिहासाचे अध्ययन अगदीच व्यर्थ होऊन, पुराणे व धर्मशास्त्रावरील जुने ग्रंथ भारुडात जमा होतील. केवळ व शाश्वत नीति मुळीच नसून सर्वच नीति सरसकट परिवर्तनशील आहे असे एकदा मान्य केले, म्हणजे नीतीचा एखादा नियम किती वर्षांनी, महिन्यांनी अगर दिवसानी— नव्हे, क्षणांनी देखील—बदलून दुसराच एखादा त्याची जागा पटकावेल, हे कोण निश्चितपणे सांगू शकेल ? अशी स्थिति प्राप्त झाली असता, मनुष्याला एक दिवस तरी या जगात धडपणे राहता येईल

*महाभारत, शांतिपर्व, १६२।१०.

†महाभारत, स्वर्गारोहणपर्व, ५।६०. यातील धर्म या पदाचा अर्थ लोकमान्यांनी नीति असाच केला आहे. ' गीतारहस्य ' पृ. ९४ पहा.

काय ? सारांश, या जगाचा व्यवहार अनादिकालापासून असल्या अदाधुंदीपासून व बेबंदशाहीपासून सुदैवाने अलित आहे, व मानवी समाजाच्या इतिहासात, 'अविभक्त विभक्तेषु', किंवा आग्ल शब्दात सागावयाचे झाल्यास Unity in diversity, या न्यायास अनुसरून, चिकित्सक इतिहासकार एकसूत्रीपणाचे अस्तित्व व काहीं सनातन तत्वाना धरून होणारी उत्क्रांति पाहू शकतात, एवढ्यावरून-देखील 'शाश्वत व त्रिकालाबाधित नीति नाहीच' या ओरडीस पुरेसे उत्तर मिळणार आहे. आणि इतकें लाभ न जाता, अखिल मानवी इतिहासाचे ऐवजी, नुसते या आक्षेपकाच्या स्वतःच्या सामान्य व्यवहाराचें आपण निरीक्षण केले, तरी देखील याच्या आक्षेपाचा फोलपणा स्पष्टपणे दिसून येईल. कला आणि नीति याचा संबंध जोडावयाची वेळ आली म्हणजे मात्र 'कोण जाणे खरी नीति कोणती आहे ती ? वास्तविक, निश्चित स्वरूपाची व शाश्वत अशी नीति नाहीच,' इत्यादि प्रलाप काढणारे हे आक्षेपक, उद्या याच्याच घरातून किंवा पुस्तकातून कोणी चोरी केली तर त्याला अनीतिमान् मनुष्याच्या सदरात घालून त्याच्याविरुद्ध कायद्याची मदत घेण्यास मागेपुढे पाहातील काय ? नीतिअनीतीच्या काहीं निश्चित कल्पना असल्याशिवायच याचा रोजचा व्यवहार चालतो काय ? मग कलानिर्मिती नीतीस धरून असावी असे म्हणताच मात्र 'गणिताच्या क्षेत्राबाहेर नीतीचे निश्चित स्वरूप कोणास माहित आहे ?' असे उद्गार यार्नी का बरें काढावे ?

सारांश, थोडासाही खोल विचार केला असता, सर्वसामान्य व सनातन अशी काही नीतितत्वे असल्याशिवाय मानवी व्यवहार चालणेच शक्य नाही हे उघड होईल. आतां प्रत्यक्ष जगात आचरणात

आणली जात असताना तदंतर्गत अपूर्णतेमुळे ही कायम व शाश्वत नीतितत्वे तात्कालिक व परिवर्तनशील आवरणाने झाकली जातात हे खरे आहे. परंतु म्हणून या मायावी आवरणाचे अंतरगात लपून बसलेल्या सत्य नीतीचे अस्तित्व कोणता सूझ नाकारेल ? धान्याच्या बरील भुस्सा टाकून देऊन ज्याप्रमाणे आतील दाणे ध्यावयाचे असतात, त्याचप्रमाणे परिवर्तनशील आवरणाच्या बुडाशी असलेल्या शाश्वत नीतितत्वाचे ज्ञान करून घेणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य होय. आणि म्हणूनच “ ध्रुवासारखे अढळ व नित्य नीतितत्व कोणते हे प्रथम अवश्य ठरवावे ” असे सांगून, नंतर लोकमान्य टिळक स्पष्टपणे लिहितात: “ दुष्ट लोकांच्या समाजात नीतिधर्माचे पराकाष्ठेचे शुद्ध स्वरूप आढळून येत नाही, म्हणून अपूर्णावस्थेतल्या समाजात आढळून येणारे नीतिधर्माचे अपूर्ण स्वरूपच मुख्य किंवा मूळचे होय असे म्हणता येत नाही. हा दोष समाजाचा आहे, नीतीचा नव्हे. म्हणून जे पुरुष शहाणे आहेत ते शुद्ध व नित्य नीतिधर्माशी तटा करीत न बसता, समाज जेणेकरून चढत्या पायरीस लागून पूर्णावस्थेस पोचेल असे प्रयत्न करीत असतात. ” *

आता, नीतीचा हा शाश्वत अश कोणता व परिवर्तनशील अंश कोणता, याचा थोडा लक्षपूर्वक विचार करून पाहिल्यास आपल्यास असे आढळून येईल की, नीतीच्या परिवर्तनशील अंशात मुख्यत्वेकरून निरनिराळ्या देशात व कालात कमीजास्त प्रमाणाने बदल पावणाऱ्या कर्मकांडाच्या नियमाचाच समावेश केला पाहिजे.

* “ गीतारहस्य,” पृ. ३७५-७६.

दुसरें] परिवर्तनशील आचारधर्म व सनातन नीतितत्वे

आणि, नीति ही परिवर्तनशील व सरख्याप्रमाणें रंग बदलणारी आहे असा आक्षेप घेणाऱ्याच्या विधानाचा आपण जर खोल अभ्यास केला, तर त्याच्या या आक्षेपाच्या बुडाशी नीतीची ही अव्याप्तिदोषग्रस्त व ह्मणून विपर्यस्त कल्पनाच आहे हे उघड होईल. या आक्षेपकाना कर्मकाडातर्गत आचारधर्माच्या नियमाच्या पलीकडे काही सर्वसामान्य व सनातन नीतितत्वे या जगात आहेत याची जाणीवच नसते; आणि म्हणूनच, असले हे कर्मकाडाचे नियम ह्मणजेच सगळी नीति असे खोटेंच समीकरण ते आपल्या हृदयाशी धरून बसतात. आता हे आचारधर्माचे रोजच्या व्यवहारातले नियम भिन्नभिन्न देशात, धर्मात व कालात निरनिराळ्या रूपानीं प्रचलित असतात हे प्रसिद्धच आहे. याचा सवध लोकांच्या रोजच्या सामान्य वागणुकीशी असल्याने, प्रत्येक समाजाच्या विशिष्ट परिस्थित्यनुसार हे नियम बसविलेले असतात. उष्ण कटिवंधातील प्रदेशात रोज स्नान न करणे हा एक अधर्म समजला जाईल, पण शीत कटिवंधातील लोकाना तसे वाटण्याचे कारण नाही; एकाच्या धर्मशास्त्रानुसार नदीच्या तीरी सध्यावंदन, तर दुसऱ्याच्या शास्त्रानुसार मशिदीत कुराणपठन, किंवा चर्चमध्ये बायबलश्रवण, हें दैनिक आवश्यक धर्मकर्म ठरेल; एका धर्मात मूर्तिपूजेला अग्रस्थान दिलेले असेल, तर दुसऱ्यात तें एक पाप गणलेले असेल; एका काळच्या महिलांस पतीच्या मृत देहाबरोबर सती जाणें हें एक आवश्यक कर्तव्य व महत्पुण्य वाटत असेल, तर त्याच्याच तीन पिढ्यानंतरच्या वंशजास विधवाचा पुनर्विवाह हे एक अभिनदनीय व पुरस्करणीय कृत्य वाटत असेल; एका पंथाच्या लोकांस जेवताना स्वतःच्या जन्मदात्या पित्याचाहि

नीति आणि कलोपासना

स्पर्श झाल्याने सोवळ्याचा भंग झाल्याबद्दल खेद होत असेल, तर दुसऱ्या पथातील लोकाना अनेकांनी एकाच ठेवलावर बसून— नव्हे, एकाच ताटात देखील—जेवणे चालत असेल. अशा एक ना दोन, हजारो प्रकारांनी आपल्यास निरनिराळ्या देशात व कालात प्रचलित असलेल्या आचारधर्माच्या नियमात कमीअधिक फरक आढळून येईल. परंतु नीति ह्मणजे केवळ हे देशकालपरिस्थित्यनुसार बदलणारे नियमच नसल्याने, त्यातील या भेदाने सनातन व शाश्वत नीतितत्वाच्या पवित्र नित्यत्वाला कोणताही बाध येऊ शकत नाही. हा बदलणारा अश ह्मणजे नीतीचा तपशील होय. परंतु, हा तपशील ‘ध्रुवासारख्या अढळ’ अशा काही मध्यवर्ति स्थिर नीतितत्वाचे भोवतालीच फिरत असतो, हे अवश्य ध्यानात ठेवले पाहिजे. मध्ये एक प्रकाशमान दीप ठेवून, त्याच्याभोवती निरनिराळ्या रंगाचे काच वर्तुळाकार बसविले असता, प्रत्येक काचाचे द्वारा निरनिराळ्या रंगाचा प्रकाश बाहेर पडताना दिसेल; परंतु, ज्याप्रमाणे बाह्य आवरणाच्या या परस्परभेदांमुळे त्या सर्वांना आतून प्रकाशित करणाऱ्या दीपाच्या एकत्वाला बाधा येत नाही, त्याचप्रमाणे देशकालपरिस्थित्यनुसार परिवर्तन पावणाऱ्या कर्मकांडाच्या नियमातील भेद पुढे करून, त्या सर्वांना प्रकाशित करणाऱ्या सनातन नीतितत्वाच्या नित्यत्वाबद्दल शंका घेणे देखील केव्हाही रास्त होणार नाही.

प्रकरण तिसरें.

नीतिपर आणि नीतिविषयक.

कला आणि नीति याविषयीच्या सामान्य कल्पना काय आहेत, व या पुस्तकात त्याचा कोणत्या अर्थाने उपयोग केला आहे, यासंबंधीचे ठोकळ विवेचन आपण मागील दोन प्रकरणात केले. अशा रीतीने हे आरंभीचे आवश्यक प्रारंभिक आढोपून आपण आता आपल्या मुख्य विषयाकडे वळू. (कला नीतिअनीतीविषयी बेपर्वा राहून देखील आपले उच्चत्व कायम ठेवू शकेल काय ?) तसे नसल्यास, कला आणि नीति याचा संबंध नक्की कोठे येतो ? प्रचलित नीतिनियमाविरुद्ध कला जाऊ शकते किंवा नाही ? जाऊ शकत असल्यास, कोठपर्यंत जाऊ शकते ? कलाकाराने स्वतःचा हेतु शुद्ध ठेविल्यावर परिणामाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे किंवा काय ? अगर, एखाद्या कलाकृतीपासून काही प्रेक्षकांच्या मनात अनीतिकारक विचार उत्पन्न होत असल्यास त्याची जबाबदारी सर्वस्वी प्रेक्षकांवरच टाकता येईल काय ? कलाकाराने जगतातील अनीतिमान व्यक्तींचे आणि प्रसंगाचे चित्र रेखाटावे किंवा नाही ? कलेत दुःखदिग्दर्शन कितपत् येऊं द्यावे ? इत्यादि अनेक प्रश्नांचा साधकबाधकदृष्टीने आपल्यास आता विचार करावयाचा आहे.

वर दिलेल्या या लाबलचक प्रश्नावलीपैकी पहिला प्रश्न जसा अनुक्रमाने तसाच महत्वाने देखील सहज पहिला येऊ शकेल. कारण, जोपर्यंत कला व नीति याचा आवश्यक संबंध आहे असे अस्ति-पक्षी प्रमेय प्रस्थापित करून, ते नाकारणाऱ्या विरुद्धपक्षाच्या मुद्याचे साधार खंडन आपण करीत नाही, तोपर्यंत त्याचा संबंध नक्की कसा व कोठे येतो हे विचारणे विशेष फायद्याचे नाही. आणि ज्याप्रमाणे एखाद्या दोऱ्यास पडलेला मुख्य गुता एकदा नीटपणे सुटला म्हणजे बारिकसारिक गाठी तेव्हाच सुटू लागतात, त्याप्रमाणेच या मुख्य प्रश्नाचा एकदा आपण समाधानकारक रीतीने निकाल लावला, म्हणजे तदनुरोधाने उरलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधून काढणे आपल्यास फार सोपे जाईल. आता, याविषयी आमचे म्हणणे काय आहे ते आम्ही या पुस्तकात इतरत्र सांगितलेच आहे. अंतिम कला आणि नीति ही एकच आहेत असे म्हटले तरी त्याच्या अपूर्णावस्थेतल्या रूपाचा निकट संबंध उघड होतो, आणि कला ही मानवी जीवनाचे एक अंग किंवा अंतिम ध्येय साध्य करण्याचे एक साधन आहे असे मानिले तरी तिने नीतीच्या बंधनात असण्याची आवश्यकता सहजच सिद्ध होते. यास्तव कला व नीति याचा हा आवश्यक संबंध नाकारून पहाणाऱ्यांचे म्हणणे तरी काय आहे हे आपण येथे पाहिल्यास बरे होईल; म्हणजे त्याच्या विधानाच्या खंडनाच्या मार्गाने देखील आपले प्रमेय प्रस्थापित होऊन त्याला चांगली बळकटी येईल.

आता यासंबंधात या लोकांकडून एक असा मुद्दा नेहमी पुढे केला जातो की, कला व नीति याचा आवश्यक संबंध नाही याचा अर्थ कला व अनिती याचा संबंध आहे असा नसून कला

तिसरे] प्रो. फडके आणि कविवर्य तांबे

ही नीतिअनीतीच्या “ पलीकडे ” वावरत असते असा आहे. आपल्या “ प्रतिभासाधन ” या पुस्तकात प्रो. फडके लिहितात; “ नीति-अनीतीचा श्रम कलाविलासाच्या वावरीत आगतुक आहे.....नीति-अनीतीच्या प्रातात तो (कलाकार) वावरतच नसतो. सत्याचा प्रदेश नीति-अनीतीच्या पलीकडचा आहे..... लेखक कलेचा उपासक आहे. शंकराचार्याचा चोपदार नाही..... नीति किंवा अनीति कोणाचाच पक्ष न घेता सत्यप्रदर्शन करण्याची कलेची खटपट असते.....गंगाजळ घोघरी पोंचविणाऱ्या पंड्या-सारखा बोधामृताचे लहान मोठे घडे भरून लोकांच्या घरी पोचते करण्याचा कलाचतुराचा धंदाच नव्हे.....कलावताने निर्माण केलेल्या कृतीत सत्य व सौंदर्य ओतप्रोत भरलेलं दिसताच वास्तविक नीतिअनीतीच्या पलीकडची अशी एक आनंदमय शांति आपल्या मनात उत्पन्न झाली पाहिजे, व अफाट सागरात शिरल्यावर किनाऱ्यावरच्या दगडाची मोजदाद राहून नये तद्वत् त्या क्षणी नीति-अनीतीची गणना मनातच येता कामा नये.....सौंदर्यात वस्तुतः नीति-अनीति काहीच नाही. ”* असेच मत कविवर्य तांबे यानीही व्यक्त केले आहे. कलानिर्मितीच्या वेळची कलावंताची स्थिति वर्णन करताना ते म्हणतात: “ त्यावेळी साऱ्या सासारिक काळज्या, विवंचना नष्ट होतात. तेथे सत्यासत्य, नीत्यनीतीच्या झगड्याला वाव कोठून मिळणार ?.....आणि रसिक देखील तशी अपेक्षा करीत नसतो. तो आनंदासाठी तिचा आश्रय करीत असतो, रस

* “ प्रतिभासाधन ”, प्रकरण आठवें.

छुटत असतो. त्यावेळीं सत्यासत्य नीत्यनीतीचीं कोडीं तो तिच्या कृतीपासून सोडवूं लागला तर रसास्वाद नाहीसा होईल.....नीति-अनीतीच्या भानगडींत न पडता आपल्या विलासात स्वैरपणें आणि निष्कामपणें गुंग असावे असा कलेचा स्वभाव आहे.....”*

प्रो० फडके यांनीं नुसता नीतिअनीतीचाच संबंध झुगारून सत्याचा संबंध कायम ठेवला; परंतु रा. तांबे याच्या अधीर मनाला तर स्वैर रसास्वादात कमतरता येईल या भीतीने सत्याचा देखील संसर्ग नकोसा झाला आहे !

कला आणि नीति याचा संबंध नाकारूं पहाणाऱ्या आक्षेपकाच्या या असत्या विधानाचा लक्षपूर्वक विचार केला तर आपल्यास असे आढळून येईल की, मागे सांगितल्याप्रमाणे नीतीच्या विपर्यस्त कल्पनेचा दोष तर याचे पदरी येतोच, परंतु त्याशिवाय हे दोन फार महत्वाच्या चुका करीत असतात. आणि या चुकामुळेच याच्या विधानात सत्याभास उत्पन्न होऊन वरवर पाहणाऱ्या सामान्य वाचकाला याचे म्हणणे खरे असावे असे वाटू लागते. याची पहिली चूक अशी की, कला व नीति याचा आवश्यक संबंध आहे या विधानाचा अर्थ, प्रत्येक कलाकृतीत नीतितत्वाचे नीरस प्रवचन असावे, किंवा तिने नीतिअनीतीची “ कोडी उलगडावी ” असा हे करीत असतात ! वास्तविक पाहता, उपनिर्दिष्ट विधानाचा अर्थ प्रत्येक कलाकृति “ नीतिपर ” असावी इतकाच असतो. परंतु, नीतिपर आणि नीतीचा (ची, चें) या दोन सदृश विशेषणामध्ये निष्कारण घोंगळा

*“ कला आणि नीति, ” पृष्ठे १५-१७.

करून हे आक्षेपक प्रत्येक कलाकृतीत एखाद्या नीतितत्वाचा स्पष्ट पुरस्कार असावा, किंवा तीत नीतिअनीतीविषयी एखादा वाद-विवाद असून शेवटी नीतीचे प्रयत्नपूर्वक प्रस्थापन असावे, असा अर्थ उगीचच आपल्या विरुद्धपक्षीयांच्या विधानावर लादत असतात. परंतु, एखादे विवेचन “ नीतिपर ” असावे असे म्हटले, तर याचा अर्थ ते “ नीतीचेच ” असले पाहिजे असा होईल काय ? वरील विधान करणाऱ्याचे म्हणणे खरोखर इतकेच असते की, विवेचनाचा विषय कोणताही असो—सौंदर्यासंबंधी असो, राजकीय असो, सामाजिक असो, वाटेल तो असो—विवेचनाचे एकंदर स्वरूप व धोरण नीतीला अनुसरून असावे. त्यात नीतिअनीतीविषयी एकही स्पष्ट उल्लेख नसला, तरी ते ऐकून शेवटी श्रोत्याचे मनावर अनिष्ट परिणाम घडून येणार नाही अशाच रीतीने ते करण्यात आले पाहिजे. त्याचप्रमाणे, प्रत्येक वर्णन “ नीतिपर ” असावे असे म्हटल्याने ते नीतीचे—नीतितत्वाचेच—असावे असे होत नाही. काही लोकाना असे वाटत असते की, कला व नीति याचा आवश्यक संबंध आहे असे प्रतिपादन करणारे लेखक सामान्यतः इतके सोवळे असतात की, त्यांच्या मते कोणत्याही कलाकृतीत जगातील अनीतिमान व्यक्तींचे, दुःखाचे, क्रूरतेचे, स्त्रीसौंदर्याचे किंवा अन्य शृंगाराचे वगैरे कोणतेही वर्णन अगर चित्र न येता केवळ शुष्क व नीरस नीतितत्वांचेच दिग्दर्शन असावे. व या समजुतीमुळेच कला व नीति यांच्या आवश्यक संबंधाला मान्यता देण्यास त्यांना फार भीति वाटते. परंतु, खरोखर पहाता “ नीतिपर ” व “ नीतिविषयक ” या दोन विशेषणातील घोंटाळ्यामुळे उत्पन्न झालेल्या चुकीच्या विचारसरणीचाच हा एक परिणाम आहे. कारण,

त्या लेखकाचे म्हणणे मुख्यतः इतकेच असते की, तुम्ही वाटेल त्या विषयाचे व प्रसंगाचे चित्र काढा किंवा वर्णन करा, परंतु ते सर्व अशा रीतीने करा की, त्यायोगे ते करताना तुमच्या आणि ते ऐकताना श्रोत्याच्या (पहाताना प्रेक्षकाच्या अगर वाचताना वाचकाच्या) मनात कोणतीही अनीतिकारक प्रवृत्ति उत्पन्न न होता, शुद्ध व सात्विक आनंदाचाच अनुभव यावा. हे सर्व एका वाक्यात उत्तम नव्हेने सागावयाचे ज्ञात्यास असे म्हणता येईल की, कला व नीति याच्या आवश्यक संबंधाचे प्रमेय पुढे माडणारे लेखक मुख्यत्वेकरून कलानिर्मितीच्या रीतीचे अगर प्रकाराचेच नियमन करू इच्छितात; तिच्या विषयाचे नव्हे. परंतु, नेमकी हीच गोष्ट त्याचे आक्षेपक विसरतात, आणि कला व नीति याचा संबंध मान्य केला तर आपल्या विषयस्वातंत्र्यावर गदा येईल आणि ललितकलातला आनंदानुभव अशक्य होईल, या खोऱ्या आशकेने ग्रस्त होऊन ते काही तरी उद्गार काढू लागतात.

ही महत्वाची गोष्ट अधिक सुलभतेने ध्यानात यावी ह्मणून आपण येथे दोन तीन तत्सद्ग उदाहरणे घेऊन ती स्पष्ट करू. सामान्य व्यवहारात आपण एखाद्या पदार्थाला 'तिखट' असे विशेषण लावतो; पण म्हणून तो पदार्थ निवळ तिखटाचाच आहे असा याचा अर्थ होतो काय? भाजी चवेने तिखट किंवा खारट असली तरी ती निवळ तिखटाचीच किंवा मिठाचीच असते काय? उलट कशाची असे विचारल्यास, आपण बटाऱ्याची, काद्याची, वाग्याची, किंवा असेच काही उत्तर देऊ हे उघड आहे. किंवा, एखाद्या पोळीस गोड पोळी असे म्हटल्याने ती निवळ गुळाचीच असून आऱ्याची नसू शकते काय ? हीच गोष्ट इतरत्रही

लागू आहे. एखादे चित्र गोल असले ह्मणून ते गोल्याचे-गोलपणाचेच-चित्र असते काय ? उलट, ते गोल चित्र घोड्याचे, मनुष्याचे, घराचे-वाटेले त्याचे-असू शकेल. या सर्व उदाहरणावरून वाचकाच्या हे स्पष्टपणे ध्यानात येईल की, विषय व गुण हे भिन्न असून यात घोटाळा करणे योग्य नव्हे. एखाद्या पदार्थाचा गुण खारट, तिखट, गोड, काळा, गोल इत्यादि शब्दांनी व्यक्त होत असला, तरी त्या पदार्थातला मुख्य विषय-त्यातील मूल द्रव्य-या गुणाहून अगदी स्वतंत्र असू शकेल-नव्हे, बहुतेक प्रसंगी तो तसा असतोच. प्रत्येक लेखन नीतिपर असावे याचा अर्थ 'ते नीतितत्वाचेच विवेचन असावे' असे ह्मणणे, हे 'एखादी स्पष्ट व्याख्या द्या' हे विधान करणाऱ्याच्या मनात 'स्पष्टपणाचीच एक व्याख्या द्या-स्पष्टपणा ह्मणजे काय हेच सांगा' असे ध्वनित करण्याच हेतु आहे, असे ह्मणण्यासारखेच होय. स्पष्टपणा हा व्याख्येचा गुण होईल, पण ह्मणून तिचा विषय स्पष्टपणाच असला पाहिजे असे नसून, तो घोडा, पुस्तक, पर्वत-या जगातील काय वाटेले ती वस्तु अगर गोष्ट असेल; फार काय, तो विषय म्हणजे खास अस्पष्टपणा देखील असेल. अस्पष्टपणाची स्पष्ट व्याख्या देणे अगदीच अशक्य आहे काय ? किंवा, कुरुपतेची सुंदर व्याख्या हें वदतोव्याघाताचेच एक उदाहरण आहे काय ?

विषय व गुण याचा घोटाळा केल्याने उत्पन्न झालेल्या चुकीच्या विचारसरणीचे एक चांगले प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्यास पाश्चिमात्य केवलसुखवादी तत्वज्ञानाच्या इतिहासात सापडते. सुखी (किंवा सुखदायक) आणि सुखाची (किंवा सुखविषयक)

या विशेषणातील अत्यंत महत्वाचा भेद लक्षात न घेता, हे केवल-सुखवादी असे प्रतिपादन करूं लागले कीं, प्रत्येक मनुष्य—मग तो पाप्यातला पापी असो अगर अत्यंत श्रेष्ठ महात्मा असो—आपली सर्व कृत्यें केवळ स्वतःला अधिकांत अधिक सुख प्राप्त करून घेण्याच्या इच्छेने प्रेरित होऊनच करित असतो. स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ अगर धर्माप्रीत्यर्थ स्वतःच्या जीविताचा होम करण्यास तयार झालेला महात्मा कोणत्या इच्छेने प्रेरित होऊन असल्या अतुल स्वार्थत्यागास तयार होतो ? या प्रश्नाचे उत्तर ‘ ज्या इच्छेने प्रेरित होऊन एखादा चोर चोरी करितो त्याच ’, असे ते देत असत ! आणि कारण काय, तर चोराला चोरीत सुख वाटते म्हणून तो चोरी करतो, आणि त्या महात्म्याला आत्मयज्ञाने स्वतःस सुख प्राप्त होईल असे वाटते म्हणून तो तसे करतो ! जणू काय एकाला काळ्या रंगाचा कोट आवडतो, आणि दुसऱ्याला जाभळ्या रंगाचा आवडतो अशातलाच हा प्रकार आहे ! परंतु, याच्या विचारसरणीतली मुख्य चूक हीच होती की, कोणतेही कृत्य करण्यास प्रवृत्त होण्यापूर्वी, त्याची कल्पना व ते करण्याची इच्छा ‘ सुखी ’ असली तरच कोणीही मनुष्य ते करेल हे खरे असले, तरी ह्मणून ती इच्छा ‘ सुखाचीच ’ असली पाहिजे असे जे अनुमान हे लोक काढीत होते ते बरोबर नव्हते. भावी आत्मयज्ञाची कल्पना त्या महात्म्याला थोडी तरी सुखदायक भासते यात शंकाच नाही; पण ह्मणून ती सुखाचीच असते असें नसून उलट ती कैदेची, छळाची, मृत्यूची, किंवा अन्य तऱ्हेने होणाऱ्या क्लेशाची असते. एका शब्दात सागावयाचें झाल्यास ती सुखी कल्पना दुःखाची

तिसरें] स्पष्ट व्याख्या स्पष्टपणाचीच नसते !

असते.*

दोन परस्परसदृश दिसणाऱ्या विशेषणातील भेद ध्यानात न घेतल्यामुळे कसा दुष्परिणाम घडून येतो, याचे इतके विस्तारपूर्वक व सोदाहरण विवेचन करण्याचे कारण असे की, हा असलाच घोटाळा कला आणि नीति याच्यामधील आवश्यक संबंधावर वारवार येणाऱ्या आक्षेपाच्या वुडागी मुख्यत्वेकरून असतो असे आढळून येते, आणि म्हणूनच, यासंबंधीचा गैरसमज एकदा दूर झाला म्हणजे पुष्कळसे आक्षेपक प्रस्तुत वादाकडे पाहण्याची आपली दृष्टि बदलतील असा भ्रमच वाटतो. उपनिर्दिष्ट उदाहरणावरून नीतिपर आणि नीति-विषयक यातील अत्यंत महत्वाचा भेद वाचकाच्या त्यानात आलाच असेल. ज्याप्रमाणे, “ सर्व व्याख्या स्पष्ट असाव्या ” असे म्हटल्याने ‘ सर्व व्याख्या स्पष्टपणाच्याच असाव्या ’ असा अर्थ अभिप्रेत होत नाही, किंवा एखादे वर्णन सुंदर आहे असे म्हटल्याने त्याचा विषय मनुष्य, पर्वत, नदी, इत्यादि काहीं एक नसून ते सौंदर्याचेच वर्णन आहे असे होत नाही, त्याप्रमाणेच सर्व कलाकृति नीतिपर असाव्या असे म्हटल्याने त्याचा मुख्य विषय नीतितत्वे हाच असावा असे होत नाही. त्याचा विषय काहीही असो, त्याचा गुण अनीतिपरता हा नसून नीतिपरता हा असला पाहिजे. एखादा

*द्रव्य आणि गुण याचा घोटाळा करण्याची हीच चूक अठराव्या शतकातील प्रसिद्ध आयरिश तत्वज्ञ बर्कले यानेही केली होती, व तिच्यावरच त्याचा विज्ञानवादाचा डोलारा पुष्कळ अशा उभा होता. प्रस्तुत लेखकाचे *The Metaphysics of Berkeley* (Book II, Chap I, pp.122-23) हे पुस्तक पहा.

कुशल लेखक अनीतिमान पुरुषाचे अगर प्रसंगाचे देखील नीतिपर असे वर्णन करेल, आणि, त्याचेच एखादा श्रेष्ठ चित्रकार असे उच्च दर्जाचे चित्र काढेल की, तेणेकरून प्रेक्षकाच्या मनात त्या विशिष्ट अनीतीबद्दल यत्किंचितही आवड उत्पन्न न होता तिरस्कारच उत्पन्न होईल. या सर्व गोष्टीवरून, कला व नीति याचा आवश्यक संबंध प्रतिपादन करणारे वादी कलेतून सौंदर्याचे, सुखदुःखमिश्रित वास्तव जगाच्या सत्य वर्णनाचे, अगर शृंगाररसाचे समूळ उच्चाटण करून तिच्यात कोरडा नीतिअनीतीचा वादविवाद भरू इच्छितात, हा आरोप किती खोटा आहे हे स्पष्टपणे दिसून येईल.

आणि या विवेचनावरूनच, कालिदास, शेक्सपिअर्, मिल्टन्, इत्यादि जगप्रसिद्ध कलावंतांच्या कृतींतील शृंगारिक अगर अनीतिमान प्रसंगाच्या वर्णनाकडे बोट दाखवून, कला आणि नीति यामधील निकट संबंध नाकारणाऱ्याच्या प्रयत्नातला फोलपणाही स्पष्टपणे दिसून येईल. कालिदास, शेक्सपिअर्, यासारखे अत्यंत श्रेष्ठ लेखक घेतले तरी त्यांच्या कृतीत अनीतिपर व म्हणून अनिष्ट अशी स्थळे मुळीच नाहीत असे आमचे म्हणणे नाही; आणि तेवढ्यापुरते त्यांना कमी दर्जाचे कलाकार लेखण्यासही आमची तयारी आहे. परंतु अशी कांहीं स्थळे वगळली असता, त्यांच्या लेखनात आढळून येणाऱ्या इतर शृंगारिक अगर अनीतिमान व्यक्तींची व प्रसंगाची वर्णने कला व नीति यांच्या येथे सांगितलेल्या आवश्यक संबंधाला विरोध करीत नाहीत. कारण, एखादे वर्णन शृंगारिक असले तरी जोपर्यंत ते वाचून वाचकाच्या मनात अनीतीची अनिष्ट भावना उद्भवत नाही, तोपावेतो त्या वर्णनास हरकत नाही. परंतु, कालिदासाने

काही शृंगारिक वर्णने केली असली, किंवा दुसऱ्या एखाद्या श्रेष्ठ कवीने खुनाचे सुंदर वर्णन लिहिले असले, म्हणून स्त्रीपुरुषसंबंधाची, बलात्काराची व व्यभिचाराची अत्यंत घाणेरडी व अश्लील चित्रे रेखाटणाऱ्या आधुनिक कादंबरीलेखकाचा व चित्रकाराचा अक्षम्य पापीपणा कसा झाकला जाईल ?*

असो. या सर्व वादाचा आता समारोप करून आपण दुसऱ्या विषयाकडे वळू. वाचकाना हे वर स्पष्टपणे दाखविलेच आहे की, नीति व कला याचा आवश्यक संबंध आहे याचा अर्थ कला नीतिपर असावी इतकाच असून, ती केवळ नीतिविषयकच असावी असा होत नाही. तिचा विषय वाटेल तो असो, तिच्या अंगी नीतिपरता हा गुण असणे आवश्यक आहे. नीतीशी अशा प्रकारचा संबंध ठेवल्याने, कलेला सौंदर्यावर बहिष्कार टाकावयाला नको, शृंगाराचा विटाळ

*यासंबंधात प्रो. मा. दा. आळतेकर याचे पुढील उद्गार अवश्य लक्षात घ्यावे “ समाजातील दूषित स्थळे उघड करणे व त्या दूषित का आहेत हे स्पष्टपणे सांगणे ही गोष्ट निराळी व त्या दूषित स्थळांचे आविष्करण करताना मिटक्या मारावयास लागून त्यातच समरसता पावणे ही गोष्ट निराळी. पहिली ग्राह्य आहे, दुसरी दृषणीय आहे. बनावड शां सारख्यानी पहिली गोष्ट केली आहे; त्याचे विचार मराठात आणण्याच्या फदात पडलेल्या काही जणांनी दुसरी गोष्ट केली आहे .” (‘ आधुनिक वाङ्मयातील विचारप्रवाह ’—‘ परि-जात ’, फेब्रुवारी १९३४). श्री. द. के. केळकर ‘वाङ्मयातील नीति-अनीति ’ या लेखात लिहितात “ समग्र कृतीचा साकल्याने मनावर उमटणारा ठसा नीतिकल्पनेशी विसंगत नसला म्हणजे अनीतिमानाचे चारित्र्य वणिले तरी नीति-अनीतीचा सरा प्रश्न उपस्थित होत नाही. ” (“ केसरी ”, ता. १८ सप्टेंबर १९३४). शिवाय, “काव्यालोचन”, पृ. २०१-२०३ पहा

मानावयाला नको, जगातील दुःखाकडे दुर्लक्ष करावयाला नको, किंवा संसारत्यागाला व अगास राख फासावयास लावून सर्व वैषयिक गोष्टीवर लाथ मारावयास सांगणाऱ्या संन्यासवृत्तीला कवटाळायला नको. तिने आपलें सारें अस्तित्व नीतितत्वाचा स्पष्ट व हेतुपुरःसर पुरस्कार करण्यात, वादविवादपूर्वक अनीतीचा उच्छेद करण्यात, किंवा सत्यासत्याची व नीति-अनीतीची कठीण कोडी उलगडण्यांतच खर्ची घालावे, असा आमचा आग्रह नाही. अगर, नीतीशी संबंध कायम ठेवावयाचा असेल तर श्री शारदेने प्रमत्त मयूरपिच्छानीं सुशोभित केलेल्या सुदर सिंहासनावरील आपले आसन सोडून, एखाद्या ओवडधोवड व्यास-पीठावर बसून पुराण सांगणाऱ्याची भूमिका धारण करावी असेही आमचें म्हणणें नाही. आणि म्हणूनच नीतिपर आणि नीतिविषयक यांतील हा अत्यंत महत्वाचा भेद ध्यानात ठेविला असता तर, कला व नीति याचा “ काडीचाही ” संबंध नाही असें प्रतिपादण्याच्या भरात, आपल्या विरुद्धपक्षीयाचे ठायीं, कलेचें “ चंचल नृत्य, अपार शृंगार, सारें नाहीसें करून, तिचा वीणा हिसकून घेऊन, तिच्या हाती एकतारी आणि चिपळ्या देऊन तिला जोगीण बनवावें, अशी कठोर वृत्ति ” आहे, किंवा त्याच्या मतानें संगीतकलेनें फक्त “ ‘ धरी रे ध्यानीं—जग अळवावरचें पाणी, ’ किंवा ‘ एक तुतारी द्या मज आणुनि—कुंकिन ती मी स्वप्राणानीं ’ किंवा ‘ झपूझां गडे झपूझां, ’ अशीं धर्मांचीं, सामाजिक नीतींचीं किंवा तत्वज्ञानाचीं ” पदे गावी आणि या शिवाय इतर सर्वांचा विटाळ मानावा, असें श्री. तांबे यानीं कधीही ध्वनित केले नसतें. कलेला नीतिपर असावयास सांगणें म्हणजे “ तिचा सारा शृंगारसाज हिरावून तिच्या बागड्या वाढवून, काजळ-

कुंकू पुसून केशकलाप काढून तिला बाड नेसावयास देऊन गगा-
भागीरथी करून” “तिच्या हातात स्मरणी” देणे व “कपाळाला गोपी-
चंदनाचा टिळा फासावयाचा” आग्रह धरणे नव्हे, हे आमचे आक्षेपक
अता तरी नीट ध्यानात घेतील काय ? आणि त्याचप्रमाणें, कला व
नीति याचा वर सांगितलेल्या रीतीनें आवश्यक सबध आहे असें
प्रतिपादन करणारे लेखक “ एखाद्या कादंबरीचे किंवा नाटकाचें मोल
ठरविताना यात कोणत्या तत्वाचें हेतुपुरःसर प्रतिपादन साधलें आहे
असा प्रश्न ज्याना आधीं सुचतो ” अशा “ हिरेमाणके चावून
पहाणाऱ्या मर्कटा ” पैकीं नाहीत, आणि त्याचे मत प्रत्येक कादंबरी-
काराने वाचकास “ नीतीचे किंवा पांडित्याचे डोस ” पाजावे, किंवा
“ तत्वाची चर्चा किंवा नीतीचा उपदेश ” करावा, किंवा वाचकाचे
भोवतीं “ तत्वसिद्धीची कटकट ” करावी, किंवा “ शंकराचार्याचा
चोपदार ” होऊन “ कोणत्या तरी उच्च बोधाचा स्पष्ट पुरस्कार ”
करावा, अगर “गंगाजळ घरोघरीं पोंचविणाऱ्या पंड्यासारखा बोधा-
मृताचे लहानमोठे घडे भरून लोकांच्या घरीं पोचते करण्याचा
कलाचतुराचा धंदा ” आहे, अशा कोणत्याच प्रकारे असणें आवश्यक
नाही, या गोष्टीकडे देखील त्यानीं नीट लक्ष द्यावयास नको काय ? *

हीं सर्व कामे करण्यास नीतिशास्त्र स्वतः एका पायावर तयार असून,
कला नीतिपर असावी असा आग्रह धरण्यात आपलें नीतितत्वाच्या
वादविवादाचें नीरस व “ कटकटीचे ” कर्तव्य जबरदस्तीनें कलेवर
लादण्याचा नीतीचा मुळीच हेतु नाही.

*या वाक्यांतील अवतरणचिन्हाकित शब्दसमूह प्रो. फडक्याचे, व
त्याच्या मागील दोन वाक्यातले श्री. तांब्याचे आहेत (जाड टाइप आमचा).

परतु, येथे हे अवश्य लक्षात घेतलें पाहिजे की, बोधवादाच्या अगदी पलीकडच्या टोकाला अनुलक्षून केलेले हे आरोप जरी आमच्याविरुद्ध येत नसले, आणि ह्मणूनच कलेने सन्यासदीक्षा घ्यावी आणि फक्त तात्विक चर्चाच करावी या एकागी (व बव्हंशीं काल्पनिक ?) मताविरुद्ध प्रो. फडके व रा. तांबे यांनी काढलेल्या उपनिर्दिष्ट उद्गाराबद्दल जरी आम्ही त्याच्याशीं सहमत असलो, तरी याचा अर्थ असा नव्हे की, ह्मणून अगदी दुसऱ्या टोकाला जाऊन याच लेखकानी कलेच्या नीतिअनीतीविषयीच्या उदासीनतेबद्दल जे उद्गार काढले आहेत तेही आम्हास मान्य आहेत. कलेने नीति-विषयक असावे असा आग्रह नाही, परंतु वर अनेकवार सांगितल्या-प्रमाणे तिने नीतिपर मात्र असलेच पाहिजे. आणि इतक्यापुरते नीतीचे बंधन सर्व कलेने पाळणें अत्यंत आवश्यक आहे. कलेतली नीति ही श्रेष्ठ कलाकृतीच्या मनोहर मचकावर पडुडलेल्या सौंदर्य-सम्राज्ञीच्या राजप्रासादात, मालकिणीचा निद्राभंग अगर इच्छा-मोड होऊ नये या बेताने भीत भीत वावरणारी एखादी हीन दीन सेविका नसून, आपल्या भक्ताने कोणतेही कार्य करित असताना असन्मार्गावर पदार्पण करू नये ह्मणून त्याच्याभोवती सदैव गुत रीतीने वास करणाऱ्या एखाद्या देवतेप्रमाणे आहे. आणि, श्री शारदा देवी एखाद्या पुराणिकाच्या सौंदर्यहीन ओबडधोबड व्यास-पीठावर बसली नसून, प्रमत्त मयूरपिच्छाच्या सुबक सिंहासनावर विराजमान झाली आहे हे जरी सत्य असलें, तरी तिचे तें सिंहासन ह्मणजे केवळ मयूरपिच्छाची एक मऊमऊ पोकळ गादी नसून, त्याच्या बाह्य सौंदर्याच्या कोमल आवरणाखाली नीतीचा भरीव

तिसरें]

सेविका नव्हे, देवता !

व कठोर पदार्थच आधारभूत आहे, हे देखील प्रतिभासाध(न)कारी कधीही विसरून चालणार नाही.

अशा रीतीने, कलेतून सौंदर्याचे समूळ उच्चाटण करून तिच्यात एखाद्या नीतितत्वाचा स्पष्ट पुरस्कार करावा, किंवा तत्वचर्चा करावी, असा जरी आमचा आग्रह नसला, तरी तिचा मूळ आधार नैतिकच असावा, आणि तिचा एकदर परिणाम ह्याणून अस्पष्ट व अप्रत्यक्ष रीतीने का होईना पण नीतीच ध्वनित व्हावी—थोडक्यात, ती नीतिपर तरी असलीच पाहिजे—याबद्दल मात्र आम्हाला मुळीच संशय नाही.* आणि हे साधावयाचे असेल तर नीति

*या दृष्टीने प्रतिपादिलेला नीति व कला याचा आवश्यक संबंध साहित्याच्या न. चि. केळकर यांनाही मान्य आहे असे दिसते. बडोद्याच्या (१९२१) साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष पदावरून ते म्हणाले “ज्या अर्था बाबत हें मनुष्याच्या सद्भावनांना अलंकारिक स्वरूप देण्याने निर्माण होते त्या अर्था नीतिबोध हा बाबतचा अप्रत्यक्ष परिणाम होऊ शकेल परंतु जे नीतिबोध करण्याच्या प्रत्यक्ष हेतूने लिहिले नाही ते बाबतच नव्हे, असा जर आग्रह कोणी धरला तर अनवस्थाप्रसंग होईल असे वाटते” —“केळकर” पृ ३३२-३३ (जाड टाइप आमचा) या संवधातच प्रो. वा. म. जोशी म्हणतात “काव्याकडे काव्यदृष्टीनेच पहिले असे केळकर म्हणतात त्या वेळेस नैतिक अनौचित्याकडे दुर्लक्ष करावे असा त्याचा भावार्थ नाही.” —“श्री केळकर व काही साहित्यविषयक प्रश्न” (“केळकर” पृ. १२). खुद्द तात्यासाहेबांनाही नागपूरच्या मॉरिस कालेजात ता. २३-८-३४ रोजी केलेल्या भाषणात याला पोषक असेच पुढील उद्गार काढले. “बाबतचा जरी कलेला प्राधान्य असले तरी त्यात सदभिरुचि नसावी असे जर कोणी म्हणेल, तर ते चुकीचे होईल जुने काय, नवे काय, सदभिरुचीला सोडून

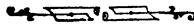
नीति आणि कलोपासना

अनीतीच्या महत्वाच्या भेदाकडे तिने केव्हाही लक्ष पुरविलेच पाहिजे. यावरून “ नीति-अनीतीचे प्रश्न कलाविलासाच्या बाबतीत आगंतुक आहेत, ” कलेच्या प्रांतात “ नीति-अनीतीचे भेद विशेष महत्वाचे मानता येत नाही, ” किंवा “ कला आणि नीति याचा स्वभावतः काडीइतका संबंध नाही, ” असे अगदी दुसऱ्या टोकाप्रत पोचून जे पूर्णपणे एकागी उद्गार काही लेखक काढतात, ते कसे रास्त नाहीत हे कोणाच्याही ध्यानात येईल. तू वाटेल त्या विषयावर निबंध लिही, पण तो सुंदर व स्पष्ट मात्र असला पाहिजे, या गुवांशेचे पालन करू इच्छिणाऱ्याने स्पष्टपणा व अस्पष्टपणा, किंवा सौंदर्य आणि कुरूपता, यांतील भेदाकडे दुर्लक्ष करून कसे चालेल ? कलेला नीतिपर रहावयाचे असेल, तर नीति-अनीतीच्या भेदाकडे तिने केव्हाही लक्ष दिलेच पाहिजे यात तिळमात्र सशय घेण्यास जागा नाही.

नसले पाहिजे. सदभिरुर्चाचे कोदणात जर हा पैलू पाडलेला (प्रतिभेचा) हिरा बसविला, तरच त्याची जिकडे तिकडे वाहवा होईल. नव्या लोकाना माझे शतकेच सांगणे आहे की, तुम्ही नव बाह्ययनिमितीची भीति मनात बाळगू नका. परंतु, शान प्रकट करताना ज्या मर्यादा पाळाव्यास पाहिजेत, त्या पाळण्यास चुकू नका . ” (“ महाराष्ट्र ”, ता. २६-८-३४; आणि “ प्रतिभा, ” वर्ष २ अंक १८).

प्रकरण चवथें.

त्रिविध सौंदर्य व नीति-अनीति

मागील प्रकरणाच्या शेवटच्या वाक्यातील ' असेल ' या शब्दप्रयोगाकडे वाचकानी कृपा करून नीट लक्ष द्यावे; कारण, याच गोष्टीच्या विचाराच्या अनुरोधाने आपण आता कला व नीति याच्या सवधाच्या वादाच्या दुसऱ्या एका दालनात शिरणार आहोत. कला व नीति याचा आवश्यक संबंध आहे या विधानाचा अर्थ, कला नीतिविषयकच असावी असा नसून, तिने नीतिपर असावे इतकाच आहे, हे आपण वर स्पष्टपणे पाहिलेच आहे. परंतु, आश्चर्याची गोष्ट अशी की, इतकी साधी गोष्ट देखील कित्येक लेखकाना मान्य नाही असे दिसते. हे लेखक एकीकडे आपल्या विरुद्ध-पक्षीयावर ' कलेने नीतिपरच नव्हे तर नीतिविषयकही असलेच पाहिजे ' असे मत निष्कारण लादून त्याच्या म्हणण्याचा सामान्य वाचकासमोर विनाकारण बाऊ करीत असतात, आणि दुसरीकडे, स्वतः ' कलेने नीतिविषयक तर नव्हेच परंतु नीतिपर देखील असण्याची आवश्यकता नाही ', असे अगदी दुसऱ्या टोकाचे एकागी विधान करीत असतात. परंतु, येथे असा प्रश्न उद्भवतो की, कला नीतिपर देखील असणे आवश्यक नाही आणि नीतिअनीतिचे सारे भेद तिच्या ठायीं लीन पावून, त्राघ व शेळी यांना एकत्र जेवावयास

लावणाऱ्या सर्कसीतल्या माणसाप्रमाणे या दोन परस्परविरुद्ध गोष्टीना कला अगदी सारख्या (तुच्छ ?) भावनेने वागविते, असे खात्री- लायक उद्गार हे लेखक काढतात तरी कोणत्या आधारावर ? याच प्रश्नाचा विचार करीत असता आपल्यास या लेखकाचे हातून जी दुसरी एक महत्वाची चूक होत असते असे मागे म्हटलें आहे तीही सापडेल.

परंतु, या संवधात या लेखकाचे म्हणणे काय आहे व कोणत्या मुद्याचे जोरावर ते त्याला सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात, हे पाहण्या- पूर्वी, वाचकानी सौंदर्याच्या तीन प्रकाराचे पुढील विवेचन नीट लक्षात घेतल्यास फार चांगले होणार असल्याने, प्रथम या प्रकरणात ते विवेचन सविस्तर देऊन नंतर पुढील प्रकरणात या लेखकाच्या विधानाचा परामर्श घेऊं. ग्राहकाच्या दृष्टीने पाहिले असता, आपल्यास सौंदर्याचे पुढील तीन प्रकारचे ठोकळ भेद पाडता येतील, इंद्रियग्राह्य किंवा इंद्रियिक सौंदर्य, अतःकरणग्राह्य किंवा मानसिक सौंदर्य, आणि तिसरे, आध्यात्मिक किंवा आंतिम सौंदर्य. इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचे उदाहरण माहिजे असल्यास, शरदऋतूतील एखाद्या रम्य व निरभ्र पहाटेस अत्यंत आल्हाददायक अशा मऊ हिरवळीने आच्छादलेल्या एखाद्या उद्यानात किंवा मोकळ्या जंगलात फिरावयास जावें; अथवा, लहानमोठ्या खड- कावरून अलुड बालबालिकाप्रमाणें आनंदाने नाचतबागडत जाणाऱ्या एखाद्या लहानशा ओढ्याच्या शुभ्र जलबिंदूंच्या नयनमनोहर सगीत- नृत्याचा आनंद लुटावा; किंवा, शांत आणि निस्तब्ध पहाटेच्या वेळस एखाद्या कुशल गायकार्ने भैरवी रागाचे घेतलेले चार आलाप ऐकून, कोणी नवीनच पाहुणा घरीं यावयाचा असला क्षणजे घरातील लहान

मोठी सर्व मडळीं दाराशी एकत्र होतात, त्याप्रमाणे शरीरातील सर्व चैतन्यशक्ति जणू श्रोत्रेंद्रियात एकवटल्याचा अनुपमेय अनुभव घ्यावा. मानसिक सौंदर्याचे उदाहरण हवे असल्यास या आखिल विश्वातील दृश्य संसाराचा सारा पसारा एकीकडे सारावा, आणि विचारसृष्टीत एक सहल करून यावी. पृथ्वीच्या ठायीं असलेल्या आकर्षण शक्तीचा एका यःकश्चित गोष्टीवरून शोध लागून त्या विचारानें प्रफुल्लित झालेल्या न्यूनतःची गोष्ट घ्या, शाकुंतल नाटक लिहीत असताना निर- निराळे सुंदर सुंदर विचार, उपमा व प्रमग मनाला सहज सुचल्यानें होणाऱ्या आनंदाचा अनुभव घेणाऱ्या कालिदासाकडे पहा, एकाएकी काही अत्यंत सुंदर कल्पना सुचून तिला योग्य भाषेत व्यक्त करण्याच्या उद्योगांत गढलेल्या एखाद्या जातिवत कवीकडे नजर टाका, किंवा, विरुद्ध पक्षाचीं विधाने खोडून काढीत असताना काही अत्यंत जोरदार व समर्पक मुद्याचा विचार मनात येऊन तो लिहून काढणाऱ्या कुशल लेखकाकडे पहा. आणि त्या मानसिक सौंदर्याचा स्वतःच अनुभव घ्यावयाचा असेल, तर यासारख्या एखाद्या अवस्थेत स्वतः जाऊन बसावे, किंवा एखाद्या सुंदर व श्रेष्ठ पुस्तकाचे, काव्याचे, अगर व्याख्यानाचें श्रवणवाचन करून त्यात जागोजाग विखुरलेल्या सुंदर कल्पना व विचार ध्यानात येताच कसा आनंद होतो हे पहावे. आता राहिले आध्यात्मिक सौंदर्य. परंतु, याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणाऱ्याचे ठायी देहाची विस्मृति पडलेली असते, आणि मन किंवा अतःकरण पूर्णपणे विलीन झालेलें असतें. याचे शब्दाने वर्णन करावयाचे असल्यास, फक्त व्यतिरेकन्यायानें ' नेति नेति ' इतकेच ह्मणता येते, असें त्या आनंदाचा अनुभव घेणारानी लिहून ठेविले आहे. समर्थानीं

या स्थितीचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केले आहे: “ जेथें नेति नेति म्हणती श्रुती । तेथें न चले भाषाव्युत्पत्ती । परब्रह्म आदि अंती । अनिर्वाच्य ॥ ”* यामुळे, या अत्युच्च आध्यात्मिक आनंदाविषयी निदान प्रस्तुत लेखक तरी काही विस्तारपूर्वक लिहूं शकत नाही; आणि सुदैवाने, त्याची या वादात फारशी आवश्यकताही नसल्याचे वाचकास लवकरच दिसून येईल.

आता, सौंदर्याच्या या तीन प्रकाराचा नीतिअनीतीशी काय संबंध आहे हे पाहाण्यापूर्वी या तीन प्रकारभेदाबद्दल एका गोष्टीचा खुलासा करणे आवश्यक आहे. वाचकानी हे जरूर लक्षात ठेविले पाहिजे कीं, सौंदर्याचे हे तीन प्रकार ठोकळमानाने केलेले असून, इंद्रियग्राह्य सौंदर्य केवळ इंद्रियानीच ग्रहण केलें जाते, किंवा मानसिक सौंदर्यात इंद्रियाचा अगदीच संबंध येत नाही असे नाही. वास्तविक पहाता, मनाच्या गैरहजिरीत मानवी इंद्रिये कोणतेही सौंदर्यग्रहण करूं शकत नाहींत. कित्येक प्रसंगी मन दुसरीकडे गुंतले असताना, इंद्रिये काही ठराविक हालचाली करू शकतात हे खरे आहे. परंतु, त्यापासून आनंददुःखादि भावनाची उत्पत्ति व्हावयाची असल्यास, मनाशिवाय ते व्हावयाचे नाही. मन एखाद्या विचारात अगर गीतश्रवणात पूर्णपणे गुंतले असताना, समोर असलेल्या एखाद्या सुंदर दृश्यावरून जरी डोळे फिरत असले, तरी मनाचे लक्ष तिकडे जाईपावेतो ते सुंदर आहे अशी सानद जाणीव होणे अशक्य आहे. परंतु, असे असताही या प्रकाराला

*श्रीमद्भासबोध, ७-१०-५०.

ऐंद्रियिक असें सबोधण्याचें कारण इतकेच कीं, मानसिक सौंदर्या-
नुभवात जसे मनाचे कार्य मुख्य असून इंद्रियाचे अगदी गौण
असते तसें यात नाही. यात इंद्रियाच्या अभावीं मन अगदीच
पगू होईल आणि इंद्रिये विकृत स्थितीत असल्यास मनाला
विकृत अनुभवाचेच ग्रहण करावे लागेल. एखादा मनुष्य बहिरा
असल्यास नादसौंदर्याचा आणि अंध असल्यास दृश्यसौंदर्याचा अनु-
भव, त्याचे मन कितीही उत्तम स्थितीत असले तरी, त्याला येणें शक्य
नाहीं. साराश, या प्रकारात मनाचे काम पुष्कळ अंशी एखाद्या नोद
टेवणाऱ्या कारकुनाप्रमाणे असून, इंद्रियाच्या तंत्राने त्याला रहावे
लागते.

परंतु, मानवी मनाचे क्षेत्र केवळ बाह्य इंद्रियानीं आणलेल्या
संवेदनांचे ग्रहण करणे इतकेच नसून, विचारसृष्टीत आपला प्रभाव गाज-
विणे हे देखील आहे—किंबहुना, हेच त्याचे मुख्य क्षेत्र होय यात
संशय नाही. कारण, यातील पहिले कार्य पश्चादिकाची मने देखील
करीत असून, मानवी मनाचें वैशिष्ट्य जर काही असेल तर ते दुस-
ऱ्यातच आहे. विचार, कल्पना, भावना, हींच त्याचीं मुख्य आयुधे;
आणि याचा योग्य उपयोग करून आध्यात्मिक सौंदर्याप्रत पोचण्याचा
प्रयत्न करणे हेच त्याचे कार्य. यासाठींच मनाचे खरे कर्तृत्व आप-
ल्यास इंद्रियग्राह्य सौंदर्यात फारसें दृष्टोत्पत्तीस न येता, मानसिक
सौंदर्यातच तें दिसू शकते. आता, या मानसिक सौंदर्यानुभवांत मनाला
कित्येक प्रसंगी इंद्रियाची मदत घ्यावी लागते हें खरें आहे. उदाहर-
णार्थ, काहीं एक सुंदर विचार एखाद्या वाक्यात अगर पुस्तकात व्यक्त
केला असेल, तर प्रथम त्या शब्दांचें डोळ्यांनीं अगर कानांनीं ग्रहण

करून नंतरच त्यातील विचारसौंदर्याचा आनंद लुटता येईल, आणि तीच कल्पना एखाद्या कुशल चित्रकाराने सुंदर चित्राच्या द्वारे व्यक्त केली असेल, तर प्रथम आपल्यास त्या चित्रातील ऐंद्रियिक सौंदर्याचे ग्रहण करून नंतर तद्वारा त्यातील कल्पनेचा आनंद उपभोगिता येईल. या दोन उदाहरणातील भेदाकडे वाचकानी लक्ष द्यावे. [पहिल्यात मानसिक सौंदर्यग्रहणाला आवश्यक असे जे इंद्रियाचे कार्य होते ते नीरस होते; कारण त्या शब्दात अगर वाक्यात इंद्रियाना स्वतःला सुखकारक असे काही फारसे नव्हते. उलट, दुसऱ्या प्रकारात ऐंद्रियिक सौंदर्याच्या द्वारेच मानसिक सौंदर्य व्यक्त झालेले आहे.] याशिवाय, त्याच चित्रात जर एखादी कुकल्पना ध्वनित होत असेल, तर ऐंद्रियिक सौंदर्याचे अस्तित्व असताही तेथे मानसिक सौंदर्याचा पूर्ण अभाव दिसून येईल. परंतु, जर दिलेल्या उदाहरणाप्रमाणे मानसिक सौंदर्य नेहमीच इंद्रियांवर कमी अधिक प्रमाणात अवलंबून असते असे मात्र नव्हे, कारण, एखादे प्रसंगी चक्षुश्रोत्रादि सर्व इंद्रियांवरून मन उडवून, ते एखाद्या विषयाच्या विचारातच पूर्णपणे गुंगवून तज्जन्य आनंद उत्तम रीतीने उपभोगिता येतो, हे प्रसिद्धच आहे.

या सर्व उदाहरणांवरून वाचकाना इंद्रियग्राह्य, अंतःकरणग्राह्य व आध्यात्मिक अशा या तीन प्रकारच्या सौंदर्यांतले भेद चांगले ध्यानात येतील अशी आशा आहे; आणि कला व नीति यांचे या-पुढील विवेचन सुलभ रीतीने समजण्यास ते फार आवश्यक असल्यानेच त्याचे वर इतक्या विस्ताराने वर्णन केले आहे. आता या तीन प्रकारांचा नीतिअनीतीर्गी काय संबंध आहे हे आपण पाहू. यासंबंधी

नीट विचार केला असता आपल्यास प्रथमच असे आढळून येते कीं, ऐंद्रियिक सौंदर्याचा नीतिअनीतीशी फारसा संबंध पोचत नाही. इन्द्रियग्राह्य सौंदर्योपभोगात मुख्य कार्यभाग जड इन्द्रिये व त्याचेकडून अनुभविली जाणारी बाह्य जड सृष्टि याचाच असल्याने त्याचा नीति-अनीतीच्या नियमाशी संबंध येऊ शकत नाही, कारण, या नियमाचे खरे क्षेत्र स्वतंत्र इच्छाशक्ति हेच होय. इच्छाशक्ति व विचारशक्ति याचा अभाव असताही नीतिअनीतीचे नियम लागू झाले पाहिजेत असे म्हटल्यास, पाऊस पडणे, नद्या वहाणे, फुले उमलणे, विद्युत्पात होणे, भूकंप होणे, इत्यादि निसर्गलीला नैतिक आहेत किंवा अनेतिक आहेत असे विचारण्याची पाळी येईल. परंतु, नीतिशास्त्रवेत्त्यांनी असा स्पष्ट सिद्धांत प्रतिपादन केला आहे कीं, जी जी कार्ये केवळ ठराविक अशा नैसर्गिक किंवा इतर नियमाप्रमाणे होत असून ज्याच्याशी इच्छाशक्तीचा यत्किंचितही संबंध येत नाही, तीं सर्व कार्ये नीतिशास्त्राच्या कक्षेबाहेर समजली पाहिजेत.* आणि म्हणूनच कोणत्याही कृत्याची नीतिमत्ता अगर अनीतिमत्ता त्याच्या कर्त्याच्या हेतूकडे मुळीच लक्ष न देता केवळ परिणामाकडे पाहूनच ठरविली जावी, या मताचे आता नीतिशास्त्रातून उच्चाटण झाले आहे.

*याच कारणामुळे जनावरे व लहान अर्भके ही नीतिशास्त्राच्या कक्षेत येत नाहीत रा. रा. नेने लिहितात “ नैतिक वावर्तातर्हा हीच गोष्ट दिसून येईल. लहान मुलाच्या आचरणाला नीतिअनीतीची कमीती लावता येत नाही. त्याच्या ठिकाणी दोहोचाही अभाव असतो. कर्त्याच्या हेतूवरून कोणतेही कृत्य नीतियुक्त अगर नीतिवाह्य ठरते—” “ शिक्षणकला व मानसशास्त्र, ”

आतां ऐंद्रियिक सौंदर्यापासून प्रात होणाऱ्या आनंदाकडे आपण चिकित्सक नजरेने पाहिले असता, आपल्यास त्याचा उगम काही टराविक प्राकृतिक नियमातच प्रामुख्याने असलेला आढळून येईल. आणि या आनंदाच्या उत्पत्तीत मनाचा काही भाग असलाच तर तो किती गौण प्रकारचा आहे हे मागे सांगितलेच आहे. ज्या-प्रमाणे साखर साधारणतः गोड लागावयाचीच, त्याप्रमाणे सुस्वर गायन कानाला गोड लागावयाचे आणि सुंदर दृश्य पाहून डोळ्यांना आनंद व्हावयाचा हा निसर्गनियमच आहे, आणि जसें आजारीपणामुळे शरीरातील महत्वाच्या द्रव्यात काही फेरफार घडून आल्याने साखरेची चव विकृत लागते, त्याप्रमाणेच एखाद्या व्यक्तीच्या श्रोत्रकर्णादिकात काही जन्मजात किंवा नंतर उत्पन्न झालेला बिघाड असल्यास त्याला या इंद्रियाच्या द्वारे इतरांप्रमाणे योग्य सौंदर्यानुभव होणार नाही हे उघडच आहे. ऐंद्रियिक सौंदर्याच्या उपभोगात मानसिक विचार-शक्तीचा व इच्छाशक्तीचा संवध नसून केवळ ठरीव देहधर्मानुसारच तो कसा घडून येतो, हे पहावयाचे असल्यास वाचकांनी मनुष्याच्या रानटी अवस्थेकडे नजर टाकावी. मानवी मनाची विचारशक्ति ज्या वेळेस अप्रगल्भावस्थेत होती, त्यावेळेस देखील रानटी मनुष्यांना सुस्वर गायनापासून किंवा सुंदर दृश्यापासून काही कमी आनंद होत असेल काय ? किंवा, गेल्या अगणित वर्षांत मनुष्याच्या बुद्धीची, विचारशक्तीची, सहानुभूतीची वगैरे जी अवर्णनीय वाढ झाली आहे, तिने या ऐंद्रियिक सौंदर्योपभोगात काही विशेष म्हणण्यासारखी भर टाकली आहे काय ? इंद्रियांना सुख देण्याचे नवे नवे प्रकार निघाले असतील; परंतु, हा आनंद उपभोगण्याच्या त्याच्या शक्तीत किंवा

चवथे] ऐंद्रियिक सौंदर्यानंदाचें चिकित्सक विवेचन

त्या आनंदाच्या तीव्रतेत काही वाढ झाली आहे काय ? विश्वाच्या वाल्यावस्थेतील पशुतुल्य रानटी समाजाची गोष्ट सोडून, आज देखील त्याच अवस्थेची जी उदाहरणे प्रत्येक घरात लहान अर्भकाच्या रूपाने दिसतात, तिकडे लक्ष फिरविले तरी केवळ इंद्रियग्राह्य सौंदर्यानुभवात मग होण्यासाठी मानसिक वाढीची काही आवश्यकता आहे असे वाटत नाही. लहान मूल रडत असताना सुंदर गायन किंवा वादन केले तर त्याचे लक्ष तिकडे वेधून ते रडताना थावते (त्याला आतूनच काही त्रास होत असल्यास अर्थातच गोष्ट वेगळी). चारपाच वर्षांच्या मुलाला रंगबिरंगी चित्राबद्दल किती आवड अमते बरे ? आणि शेवटी या अर्भकानाही सोडून आपण जीवनशक्तीच्या अत्यंत अप्रगल्भ अवस्थेचे उदाहरण म्हणून पशुसृष्टीकडे वळलो तरी आपल्यास हीच गोष्ट दिसून येईल. सुस्वर गायन ऐकून सर्प देखील मुग्ध होत नाही काय ? किंवा, वासरी वाजवून श्रीकृष्ण गायीना मोहून टाकीत असे हे कोणास माहीत नाही ? आणि, एखाद्या गजबजलेल्या वस्तीतून शांत व रमणीय अशा एखाद्या निसर्गसुंदर वनात येताच आपल्याप्रमाणेच जनावराना देखील आनंद होत नसेलच हे कोणी सागावे ?

आता हा ऐंद्रियिक सौंदर्याचा अनुभव नेहमी आपल्यास निर्मळ स्थितीत आढळतो, आणि मानसिक व्यापाराचें यात कधीच समिश्रण होत नाही असे आमचे म्हणणे नाही. उलट, बहुतेक प्रसंगी हे आनंद आपल्यास संमिश्रित स्वरूपातच आढळून येत असून, त्यामुळेच याच्या वास्तविक स्वरूपाबद्दल सामान्य वाचकाची दिशाभूल होत असते. परंतु, ज्याप्रमाणे रसायनशास्त्राच्या विद्यार्थ्याला संमिश्रित स्वरूपात एकाच ठिकाणी आढळून येणाऱ्या अनेक द्रव्यांचे पृथक्करण करून

त्याचा निरनिराळा अभ्यास करावा लागतो, त्याप्रमाणेच सौंदर्य-शास्त्राच्या विद्यार्थ्यांस देखील करणे आवश्यक आहे. आणि असे केल्यानंतर आपल्यास हेच आढळून येते की, ऐंद्रियिक सौंदर्या-नुभवाचा वास्तविक नीतिअनीतीशी काही संबंध नसून, त्यामध्ये जरी कधी नीतीचा किंवा अनीतीचा वास येऊ लागला, तरी त्याचा उगम खात्रीने त्या अनुभवात समिश्रित झालेल्या मनाच्या स्वतंत्र इच्छा-शक्तीतच होय यात शंका नाही. सुस्वर गायन ऐकून श्रोत्रेन्द्रियास आनंद होणे यात वस्तुतः नीति किंवा अनीति काहीच नाही. परंतु, जर कोणी आपले योग्य कर्तव्य टाळून सुस्वर गायनाच्या आनंदात रममाण झाला, तर त्याचा तो आनंदानुभव अनीतीच्या सदरात जाईल यातही शंका नाही. पण, येथे इतकेच ध्यानांत घ्यावयाचे की, खरोखर पहाता या अनीतीचा संबंध त्या गायनसौंदर्याशी मुळीच नाही. कारण, ते गायन गायनदृष्ट्या जरी सुंदर नसते, किंवा त्या मनुष्याने या गायनश्रवणाऐवजी आपला वेळ, आवश्यक कर्तव्य-पूर्तीकडे न लावता, आणखी कशात घालाविला असता, तर त्याच्या कृतीतील अनीतीत थोडाही बदल झाला असता काय ? यावरून हे अगदी उघड होईल की, त्या अनीतीचा संबंध त्या गानसौंदर्याशी मुळीच नसून योग्य कर्तव्य टाळण्याच्या त्याच्या स्वतंत्र इच्छाशक्तीशीच आहे.

येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून वाचकास हे कळून आलेच असेल की, इंद्रियग्राह्य सौंदर्यापासून मनाला होणारा आनंद आणि अतःकरणग्राह्य सौंदर्यापासून होणारा आनंद हे एकच नसून भिन्न कोटीतले आहेत. परंतु सौंदर्याच्या उपनिर्दिष्ट तीन प्रकारात

चवथें] ऐंद्रियिक सौंदर्यानंदाचें चिकित्सक विवेचन

वारंवार घोंटाळा करण्याची काहीं आधुनिक मराठी साहित्यसेवकांची पुढील प्रकरणात वर्णिलेली प्रथा पाहिली, ह्मणजे हा भेद अधिक स्पष्ट करण्यासाठी येथें एका प्रश्नाचा विचार करणे आवश्यक वाटते. तो असा की, नीतिअनीतीशीं काहीं संबंध नसताही, या ऐंद्रियिक सौंदर्यानुभूतीपासून आपल्यास जो अलोट आनंद व-क्षणभर का होईना-शांति प्राप्त होते, याचे कारण तरी काय ? या सौंदर्यानुभवात असे कोणते गुणधर्म आहेत कीं, जेणेकरून भोक्त्याच्या मनाला असा शांतिमय आनंद प्राप्त होऊन, त्यात तो अगदी तन्मय व्हावा आणि क्षणभर त्याला जगाचाही विसर पडावा ? आता खरे सागावयाचे ह्मणजे या प्रश्नाचे निश्चित उत्तर देणे फार कठीण आहे. कारण, साखर गोड का लागावी आणि मीठ खारट का लागावे, अशातलेच विश्वातील वस्तूच्या अतिम गुणधर्मांची कारणे विचारणारे हे प्रश्न आहेत. परंतु, टोकळ मानाने आपल्यास या प्रश्नाचा विचार करणे अगदीच अशक्य नाही. यासंबंधात काहीं जीवनशास्त्रवेत्त्यांचे ह्मणणे असे आहे कीं, ज्या इंद्रियाला जो पदार्थ सुंदर वाटतो, त्याच्या अनुभवापासून त्या इंद्रियास मजबूती वेऊन स्वतःचें अस्तित्व उत्तम स्थितींत कायम ठेवण्यास मदत होत असते. हिरवळ पाहून आनंद होतो, पण तेंच लाल भडक प्रकाश पाहून त्रास होतो. याचे कारण ते असे सांगतात की, हिरव्या दृश्याने व प्रकाशाने डोळ्याच्या स्नायूंना बळकटी येते, आणि उलट लाल प्रकाश त्यांना क्षीण करतो. मोकळ्या भेदानांत गेल्यावर जो आल्हाद होतो त्याचें कारण तेथे रक्ताभिसरणादि देहाच्या क्रिया उत्तम रीतीने चालतात हें होय, आणि लहान मुलाना साखर

फार आवडते यात त्याचा काही एक दोष नसून ती त्याच्या शरीर-वाढीस फार आवश्यक असते. हाच न्याय सर्वदूर लागू करून सुस्वर गायनाची व्याख्या ' ज्या गायनापासून उत्पन्न होणाऱ्या वायुलहरी कानावर आदळल्या असता तेथील मजातंतूंस व स्नायूस बळकटी येते तें ' अशी करिता येईल ! आता ऐंद्रियिक सौंदर्याकडे पहाण्याची ही दृष्टि सर्वस्वां सत्य नसली, तरी तिच्यात पुष्कळ तथ्य आहे यात मात्र मुळीच संशय नाही; आणि बिघडलेल्या मनःस्थितीच्या व अभिरुचीच्या नादी न लागता जर कोणी केवळ शुद्ध व नैसर्गिक प्रवृत्तीच्या अनुसार आपली रहाणी ठेवील तर त्याचें जीवन पुष्कळ सुखात जाईल हें खरे आहे.

परंतु, ऐंद्रियिक सौंदर्यानुभवापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाचे कारण केवळ वर सांगितलेलेच नसून त्यात आणखीही काही गोष्टींचा समावेश करता येईल असे वाटते. पहिली गोष्ट म्हणजे चित्तैकाग्र्याची. एकीकडे सुस्वर गायन चालू असता दुसरीकडे त्याच वेळेस चित्तात व्यग्रता उत्पन्न करणारी घटना चालली असेल, तर उपनिर्दिष्ट शांति व आनंद प्राप्त होणार नाहीत. इतर सर्व गोष्टींवरून लक्ष काढून ते एकाच इद्रियावर केंद्रीभूत होणे यातच त्या आनंदाचे एक महत्वाचे कारण आपल्यास सापडेल. परंतु याशिवाय आणखीही काहीं गोष्टींचा विचार आपल्यास येथे करता येईल. गजबजलेल्या वस्तीत व नानाविध व्यक्तींच्या सानिध्यात दिवसाचा सर्व वेळ घालवून, व्यवहाराच्या अनेक वारिकसारिक भानगड्यांनी आणि कुलगड्यांनी मन त्रस्त झाल्यानंतर जर कोणी सायंकाळचे वेळेस एखाद्या प्रज्ञात रमणीय उद्यानात जाऊन बसेल, तर त्याला

चवथें] ऐंद्रियिक सौंदर्यानंदाचें चिकित्सक विवेचन

तेथे काय वाटेल ? तेथील दृश्याचें केवळ नयनमनोहारित्वच त्याला आकर्षेल असे नव्हे, तर दैनिक व्यवहारातल्या अनेकविध कुलंगड्यांचा, भानगडीचा, घोटाळ्याचा, आणि अनीतीचा अभाव त्याला जाणवल्यावाचून रहाणार नाही. सूर्योदयाच्या रम्य वेळी होणारी पक्ष्याची मधुर किलबिल, या विश्वाच्या चित्रविचित्र मोहक रंगभूमीवर नुकतेच पदार्पण केलेल्या कोमल अर्भकाच्या मुखावर विलसणारें मधुर गोडस हास्य, किंवा गोरज मुहूर्तावर रानातून परत येत असताना घराजवळ येताच लहानगा पाडसाला उद्देशून दिलेला सवत्स धेनूचा हंबरडा आणि त्याला अत्यंत आनंदाने मिळालेले प्रत्युत्तर, इत्यादि साध्या साध्या गोष्टीत मानवी मन का बरे रगते ? याचा नीट विचार केल्यास त्यातील निष्पापता किंवा कोणत्याही प्रकारच्या अनीतीचा अभाव, हेही इतर कारणाबरोबर एक महत्वाचे कारण आहे हे कबूल करावे लागेल. प्रत्यक्ष नीति त्यात नसली तरी जगातील स्वार्थवृत्तीने, लोभाने व लबाडीने विटलेल्या मनाला यातला नुसता अनीतीचा अभाव मुद्धा फार आल्हाददायक वाटतो. ग्रीष्म ऋतूत ऐन मध्यान्हकाळी प्रखर सूर्यकिरणातून मार्ग क्रमीत असलेल्या प्रवाशाला वाटेवरील आम्रवृक्षाच्या छायेत मुद्धा अत्यंत सुख वाटते; पण वास्तविक त्या वृक्षाच्या छायेतील हवा यत्किंचितही शीतल नसून, प्रखर उन्हांने त्राहिमान् झालेल्या त्या जीवाला प्रत्यक्ष उन्हाचा नुसता अभाव देखील फार आल्हादकारक वाटतो इतकेच. असो. इंद्रियग्राह्य सौंदर्यानुभवाची याहून अधिक छाननी केल्यास अमक्या प्रकारचा रंग व माडणीचा प्रकार नेत्राना नैसर्गिक रीत्याच आल्हाददायक

वाटतो, किंवा अमक्या तऱ्हेचा नाद कानाना संतोष देतो, अशा प्रकारची विधाने करण्यापर्लकडे अधिक काही सागता येईल असे वाटत नाही.

आता, ऐद्रियिक सौंदर्याचे क्षेत्र सोडून आपण अंतःकरणग्राह्य अगर मानसिक सौंदर्याचा विचार करू लागलो, ह्मणजे प्रथमदर्शनीच आपल्यास एक फार महत्वाचा फरक दृष्टोत्पत्तीस येतो. इद्रिय-ग्राह्य सौंदर्याचा नीतिअनीतीशी संबंध नव्हता; उलट मानसिक सौंदर्याचा नीतीशी अत्यंत निकटचा संबंध आहे. नीतिअनीतीच्या नियमाचे क्षेत्र आणि मानसिक विचारशक्तीचे क्षेत्र या उभयताची व्याप्ति एकाच प्रदेशात असल्याने, मानसिक सौंदर्य हें नीतिशास्त्राच्या कक्षेत पूर्णपणे समाविष्ट झाल्यास त्यात नवल कोणते ? कलेचा किंवा सौंदर्याचा नीतीशी संबंध नाकारल्याने तो अनीतीशीच जडतो असे नव्हे, हे काही लेखकाचे ह्मणणे या क्षेत्रात तरी अगदीच निराधार असल्याचे दिसून येईल. या मानसिक सौंदर्याला अनुलक्षून आपल्यास असे ह्मणता येईल की, जे जे ह्मणून सुंदर आहे ते ते नीतिपर असलेच पाहिजे. मनुष्याची मनःस्थिति आणि विचारशक्ति पापाचरणाने, वाईट परिस्थितीने, अज्ञानाने किंवा इतर काहीं कारणाने विघडली नसल्यास, त्याला कोणत्याही अनैतिक कल्पनेस, भावनेस, अगर विचारास सुंदर ह्मणण्याची इच्छा होणार नाही. पंधराव्या महाराष्ट्र-साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या विचारपरिप्लुत भाषणात सुप्रसिद्ध प्रो. वा. म. जोशी ह्मणतात: “ सौंदर्यप्रतीतीपासून एक प्रकारचा अलौकिक आनंद होतो. असा आनंद काव्यादिकाच्या द्वारे प्राप्त करून देताना तत्त्वतः

सत्याचा अपलाप करावयाचा नसतो किंवा असद्वोधही करावयाचा नसतो, कारण असे केले तर सात्विक आनंदच उत्पन्न व्हावयाचा नाही. बाह्यतः असत्य भासणाऱ्या गोष्टी सांगितलेल्या चालतील, पण तत्त्वतः असत्य असलेल्या गोष्टी रसिकाला केव्हाही सुंदर वाटणार नाहीत. त्याचप्रमाणे बाह्यतःच नव्हे तर तत्त्वतः अनैतिक असलेला बोध रसिकाला केव्हाही रुचणार नाही. ”* जनतेच्या आचरणाच्या मुळाशी असलेले सिद्धांत तुम्ही हुडकून काढा, किंवा अखिल विश्वाच्या बुडाशी हात घालून त्यातील अंतिम सत्य तुम्ही शोधून काढा, विचारशक्तीच्या क्षेत्रात तुमच्या मनाचे जे जे कार्य पडेल ते ते नीतिशास्त्राच्या कक्षेत आलेच पाहिजे. एखादे सुंदर चित्र पाहून किंवा गायन ऐकून उत्पन्न होणाऱ्या नुसत्या इंद्रिय-सुखातच तुम्ही मग्न होणार असला तर गोष्ट वेगळी; पण त्या चित्रा-पासून अगर गायनापासून एखादा बारिकसा विचार, अस्पष्ट कल्पना, किंवा भावनेचा थोडाही अंश तुमच्या मनात उत्पन्न झाला की, तो नीतिपर की अनीतिपर असा प्रश्न तेथे उपस्थित झालाच पाहिजे.

ऐंद्रियिक व मानसिक सौंदर्याचा नीतिअनीतीशी काय संबंध आहे, हे आपण येथपावेतो पाहिले असून, आध्यात्मिक सौंदर्याचा विचार करून हे प्रकरण संपवू. आता नीत्यनीतीचे वाद विलीन पावण्याबद्दलच्या गोष्टी जर कशास उद्देशून करणे खरोखर योग्य असेल, तर तें या आध्यात्मिक सौंदर्याबद्दलच होय. या संबंधात आपले विरोधक कोणती महत्वाची चूक करित असतात हे आपण लवकरच पाहू. परंतु,

*“ यशवत ” साहित्यसंमेलनाक (एप्रिल-मे १९३०) पृ. ४०.

त्यापूर्वी येथे हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की, या शेवटच्या स्थितीत—
निर्विकल्प समाधीत—ज्याप्रमाणे नीतिअनीतीचे प्रश्न विलीन पावतात,
तसेच कला व नीति आणि इतर सर्व प्रकारचे भेदही तेथे लय पावत
असतात. तेथे द्रष्टा आणि दृश्य, किंवा श्रोता आणि श्राव्य, इत्यादि
काहीच नसते (असे म्हणतात). अशा अनंत अपरंपार शांतिमय
अद्वैतानुभवात अपूर्णावस्थेत दृग्गोचर होणारे नीत्यनीतीचे वाद पूर्णपणे
लय पावले तर ते साहजिकच होय. तेथे देह, किंवा इंद्रिये, किंवा
मन, किंवा बुद्धि, यापैकी काहीच नसते. तेथे विचाराचा अभाव
असतो, भावना कल्पना अपरंपार शांतीत विलीन पावलेल्या असतात,
आणि इच्छाशक्तीचा लय झालेला असतो. परंतु जरी नीतिअनीतीचे
वाद तेथे लय पावले असतात असे या स्थितिसंवधाने वर म्हटले
आहे, तरी याचा अर्थ ही स्थिति नीतिअनीतीविषयी ‘ उदासीन ’
किंवा ‘ बेपर्वा ’ असते असा मात्र नसून, तेथे सर्वच नीतिमय
असून अनीतीला आत शिरून वादग्रस्तता उत्पन्न करण्याला
वावच नसतो इतकाच आहे. आणि यदाकदाचित् द्वारपाळाच्या
जागेवर बसलेल्या नीतीच्या (मनःसंयमनादि) चोपदाराना न जुमा-
नता, अनीतीचे काही बडखोर सैनिक आत घुसलेच, तर त्या क्षणींच
आतील आध्यात्मिक दरबाराचे स्वर्गीय दृश्य लय पावून, त्या
बडखोराना हृदयाचा रिकामा दिवाणखाना मात्र वाटेल तसा धुड-
गूस घालण्यास मोकळा सापडेल. साराश, ताबडतोब तिसऱ्या स्थि-
तीचें दुसरीत रूपांतर होऊन मनाचे व्यापार पुनश्च सुरू होतील.*

*आध्यात्मिक उन्नतीच्या मार्गावर असलेला योगी मधेच सिद्धीच्या नादी
लागला ह्मणजे अशीच स्थिति प्राप्त होते, असे ह्मणतात.

प्रकरण पांचवें

साहित्यक्षेत्रांतली बेबंदशाही

सौंदर्याचे तीन प्रकार कोणते आणि त्यापैकी प्रत्येकाचा नीतिअनीतीशी काय संबंध आहे हे आपण मागील प्रकरणात पाहिले. आता कलेचा नीतिअनीतीशी मुळाच संबंध नसून तिचे क्षेत्र या दोहोच्याही पलीकडचे आहे, असा जो मुद्दा आपले विरुद्धपक्षीय पुढे आणीत असतात त्याचे साधार खडन करणे फार सुलभ जाईल. या संबंधात प्रो. फडके व रा. तांबे यांनी केलेली विधाने आम्ही तिसऱ्या प्रकरणाचे आरंभी उद्धृत केली आहेत, ती वाचकांनी कृपा करून पुन्हा एकदा ध्यानात आणावी. आता त्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ जे मुद्दे या लेखकाकडून पुढे केले जातात ते आपण पाहू, म्हणजे उपनिर्दिष्ट तीन निरनिराळ्या प्रकारच्या सौंदर्याची हे कशी अक्षम्य सळमिसळ करीत असतात, याचे मनोवेधक दृश्य आपल्या नजरेस पडेल.

कला आणि नीति याचा काडीइतकाही संबंध नाही हे सोदाहरण दाखविताना श्री. तांबे लिहितात: “ या दृष्टीने विचार करून पहाता अगदी सरळ उत्तरसंगीत, नृत्य, शिल्प याजकडून मिळते. तोम् तन्न्न् करणारा गायक कोणते नीतीचे पाठ घालतो ? बीन वाजवून

आजपर्यंत कोणा पुरुषाला त्या कलाकाराने अन्नसंतर्पण करावयास लाविले ? नृत्यकार कथकाने नैवेद्यवैश्वदेवाचे महत्त्व कोणा गृहस्थास समजावून सांगितले ?.....याचे उत्तर आवालयवृद्धाच्या तोडातून विचार करण्याची गरज न वाटता एकदम “ छे ! नीतीचा या कलाशी कोठेच सबंध येत नाही ! ” असे निघाल्यावाचून राहणार नाही. ”^१ श्री. तावे यानी येथे दिलेल्या उदाहरणात व त्यापासून त्यांनी काढलेल्या सिद्धांतात कशी विसंगति आहे, हे दाखविण्यापूर्वी या सबंधात प्रो. फडके काय ह्मणतात ते पाहू. कला व सौंदर्य हे नीति-अनीतीच्या “ पलीकडे ” कसे असतात हे दाखविताना ते लिहितात:-“ अत्यंत मधुर असे चार स्वरालाप कानावर पडताच साऱ्या व्यावहारिक चितेचा व विवचनेचा पणकारा बद होतो, आणि सौंदर्याचा श्रुतिद्वारा प्रत्यय घडल्याने कांही एक विलक्षण आल्हादकारी शांति मनात काठोकाठ भरते. ते स्वरालाप नीतिपोषक आहेत की अनीतिवर्धक आहे असे विचारणे केवढा वेडेपणा ? श्रोत्याला तो आल्हाद व्हावा हेच त्या कलेचे कार्य. बोध करणे हा त्या कलेचा विषयच नव्हे. सत्य किंवा सौंदर्य स्वतंत्र वस्तु आहेत. बोधामृताची ती केवळ उपकरणे नव्हेत. सुंदर वस्तूंत मूळ बोधही नसतो आणि दुष्ट सल्लाही नसतो. सौंदर्यात वस्तुतः नीति-अनीति काहीच नाही. शरद्वक्तूत एखाद्या घाटमाथ्यावरून जे रमणीय दृश्य दिसते त्यात नीति असते की अनीति असते ? काय म्हणावयाचे ? किंवा अत्यंत गोडस बालकाच्या मुखमंडलावर जे सौंदर्य विलसत असते त्यात नीति

*“ कला आणि नीति ” पृ. २-३.

दिसते की अनीति ? काय म्हणावयाचे ? या दोन्ही उदाहरणावरून हे दिसते की, सौंदर्य हे तत्त्वतः नीति-अनीतीच्या अतीत-पलीकडे-आहे. ”*

ज्या वाचकानी मागील प्रकरणात आम्ही दिलेले सौंदर्याचे विवेचन लक्षपूर्वक वाचले असेल त्यांना या विधानातलil विचारसरणीतला दोष हुडकून काढण्यास फारसा वेळ लागणार नाही. कला ही नीतिअनीतीच्या “ पलीकडे ” वावरत असते हे दाखविण्याचा याचा मार्ग म्हणजे केवळ इंद्रियग्राह्य सौंदर्याची उदाहरणे वाचकासमोर माडणें हाच होय ! परंतु, ऐंद्रियिक सौंदर्याशिवाय सौंदर्याचे इतर प्रकार नाहीत काय ? किंवा, तसे प्रकार असूनही कलेचा संबंध मात्र केवळ या इंद्रियग्राह्य सौंदर्याशीच येतो की काय ? इंद्रियग्राह्य सौंदर्याची उदाहरणे ध्यावयाची आणि केवळ त्याच्याच संबंधात बरोबर ठरणारे सिद्धांत सरसकट सर्व प्रकारच्या सौंदर्यांना लावण्याचा प्रयत्न करावयाचा, हा याच्या तर्कदुष्ट आणि विसंगत विचारपद्धतीचा एक प्रकार आहे. इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचा नीतिअनीतीशी संबंध येत नाही हें आम्ही स्वतःच बर सांगितले आहे. परंतु मुख्य मुद्दा इतकाच की, या इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचे भोवती घुटमळणें इतकाच कलेचा उद्देश नसून, त्या सौंदर्याचे द्वारे मानसिक सौंदर्य व्यक्त करणे हेच तिचे खरें क्षेत्र होय. कलेचा मुख्य हेतु इंद्रियांना सुख देणे हा नसून, आध्यात्मिक उन्नतीचे ध्येय समोर ठेवून, मनात सुंदर विचार, कल्पना, भावना निर्माण करणे हेच

*“ प्रतिभासाधन, ” पृ. ६४-६५

तिचं खरे कार्य होय. आणि एखादी कलाकृति पाहिल्यावर जो तिच्या बाह्य सौंदर्यातच गुग होऊन ज्याचे सारे मानसिक व्यवहार लय पावतात, तो वास्तविक खरा रसज्ञच नव्हे. ऐंद्रियिक सौंदर्य अगदीच निरुपयोगी आहे किंवा कलेने तिकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावे असे म्हणण्याचा हेतु नाही; आमचे म्हणणे इतकेच की, असल्या बाह्य इंद्रिय-ग्राह्य सौंदर्याचा उपभोग हा स्वतःच साध्य नसून, मानसिक व शैवटी आध्यात्मिक सौंदर्यानुभवाचे केवळ एक साधन मात्र होय. या संबंधात महात्मा गांधींनी एका प्रसंगी जे अत्यंत योग्य व समर्पक उद्गार काढले आहेत, ते येथे थोडे तरी दिल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. ते म्हणतात: “ The outward has no meaning except in so far as it helps the inward. All true Art is thus the expression of the soul. The outward forms have value only in so far as they are the expression of the inner spirit of man . All true art must help the soul to realise its inner self.....This, however, does not mean that I refuse to accept the value of productions of Art, generally recognised as such These productions of man's Art have their value only so far as they help the soul onward towards self-realisation.”* कलेकडे पहाताना रसिकाची दृष्टि कोणती असावी

* *Young India* 13 th. Nov. 1924 कला व नीति याच्या सबंधा-विषयीचे म. गांधींचे विचार “ यंग इंडिया ” च्या ता. १३ व २०, नोव्हेंबर, १९२४, या दोन अकांत महादेव देसाईच्या “ A Morning with Gandhiji ” या लेखात आले आहेत. म. गांधींच्या १९२४-२६ मधील

हैं महात्मा गांधींनी या वाक्यात फार चांगल्या रीतीने सांगितलें आहे. कलेच्या बाह्य सौंदर्याचा अनुभव घेतल्यावर खरा रसिक तेथेंच विराम न घेता त्यातील मानसिक शुद्ध सौंदर्याचा ठाव घेण्यास उद्युक्त होत असतो.* आणि म्हणूनच, इन्द्रियग्राह्य सौंदर्यानुभवात नीतिअनीतीचे प्रश्न उद्भवत नसले तरी त्यामुळे सरसकट सर्वच सौंदर्य नीति-अनीतीच्या “ पलीकडे ” असतें, किंवा कला नीतीविषयी ‘ बेपर्वा ’ अगर ‘ उदासीन ’ असून तिच्या स्वैर विलासाच्या बाबतींत नीति-अनीतीचे प्रश्न आगतुक असतात, असलीं भरमसाट विधाने केव्हाही ग्राह्य ठरू शकत नाहीत.

या सन्नधात कलावंताच्या मुख्य ध्येयाविषयी दोन शब्द लिहिणें आवश्यक आहे. वर जी गोष्ट रसिकाबद्दल सांगितली तीच कला-कारानाही लागू आहे. कलानिर्मिति करताना खऱ्या कलावंताचा उद्देश काय असतो याचा जर आपण नीट विचार केला तर आप-

लेखाच्या पुस्तकात हा लेख पृ. १०२५-३६ वर आला आहे, व सी. एफ्. अँड्रयूज् कृत *Mahatma Gandhi's Ideas* यात पृ ३३१-३४६ मध्ये तो सापडेल. वाचकानी जरूर वाचावा. जगद्विख्यात तत्ववेत्ता सॉक्रेटीस यानेही बाह्य सौंदर्याबद्दल असेच उद्गार काढल्याचे त्याचा शिष्य प्लेटो याने लिहून ठेवले आहे *Plato's Dialogues*, Eng. Tran by Jowett, Vol I, pp 10-11 (*charmides*) & p 130 (*Protagoras*) etc पहा.

*याचें एक उदाहरण म्हणून कै. शि. म. पराजपे याचा “ प्रणयिनीचा मनोभग ” (या चित्राचे परीक्षण) हा “ रत्नाकर, ” वर्ष ४ अंक १ मधील लेख पहावा. शिवाय, आपटेकृत “ सौंदर्य आणि ललितकला ” पृ. ३ व ९ पहा. त्यांत बाह्य सौंदर्याचा अनुभव आध्यात्मिक उन्नतीची एक पायरी कसा होतो हें दाखविलें आहे.

ल्यास असें आढळून येईल की, त्याचा हेतु प्रेक्षकाच्या अगर श्रोत्याच्या इद्रियाना सुखदायक होतील अशी दृश्ये निर्माण करणें इतकाच नसून, स्वतःच्या अंतःकरणात उत्पन्न झालेल्या कल्पना, भावना अगर विचारलहरी एखाद्या दृश्य कृतीच्या द्वारे इतराच्या मनात उत्पन्न करणें हाच असतो. आतां एखाद्या जातिवंत कलाकाराने काही एक खरोखर श्रेष्ठ अशी कलाकृति निर्माण केल्यावर, त्याची निवळ नकल करून कोणी इतरानी, स्वतःच्या मनात त्याच्यासारख्या शुद्ध सुंदर कल्पना नसताही, तत्सदृश कृति निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, आणि सामान्य जनता त्या निर्जीव नकलाना देखील 'कला' ह्मणून संबोधूं लागली, तर त्याची बाधा खऱ्या कलाकाराला आणि त्याच्या कलेला का बरें लागावी ? सामान्य जनता कित्येक भोदू बुवाना साधु ह्मणून मान देते; पण खऱ्या साधूंचीं लक्षणें त्यामुळें बदलतील काय ? टॉलस्टॉयच्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास, कलेचा उद्देश केवळ भोक्त्याचें किंवा कर्त्याचें इद्रियसुख आहे असे ह्मणणें हें भोजनाचा उद्देश केवळ जिव्हासौख्य आहे असें ह्मणण्यासारखेंच आहे ! टॉलस्टॉयची स्वतःची कलेची व्याख्या या बाबतीत अगदी स्पष्ट असून वाचकांनी ती येथे अवश्य लक्षांत घ्यावी. तो म्हणतो: " To evoke in oneself a feeling one has once experienced and having evoked it in oneself then by means of movements, lines, colours, sounds, or forms expressed in words, so to transmit that feeling that others experience the same feeling—this is the activity of art.

Art is a human activity consisting in this, that one man consciously by means of certain external signs, hands on to others feelings he has lived through, and that others are infected by these feelings and also experience them”*

वाचकाना आता कलेत कोणत्या प्रकारच्या सौंदर्याचा प्रामुख्याने समावेश होतो हे कळलेच असेल. आध्यात्मिक सौंदर्य हे कलेचे अतिम ध्येय खरे; पण तेथे पोचल्यावर मार्गदर्शक कला स्वतः मात्र विलीन होऊन जाते.† त्या स्थितीच्या अवर्णनीय अद्वैतानुभवात कोणताच प्रश्न उद्भवू शकत नाही हे मागे सांगितलेच आहे. आता, उरलेल्या दोन प्रकारापैकी इन्द्रियग्राह्य सौंदर्य हे केवळ मानसिक सौंदर्याचे एक साधन आहे हेही वर दाखविलेच आहे. अतएव, केवळ इन्द्रियग्राह्य सौंदर्यात नीतिअनीतीचे प्रश्न उद्भवत नाहीत, म्हणून कला व नीति याचा संबंध नाही असे प्रमेय पुढे माडणे किती चुकीचे आहे हे आता वाचकाना उघड होईल. प्रो. फडके याचाच दृष्टांत घ्यावयाचा म्हणजे, एखाद्या घरात नोकरीसाठी ठेवलेल्या मोलकरणीला शिळे व ताजे अन्न यातील भेद महत्वाचा वाटत नाही, म्हणून तिच्या मालकीणीनेही त्याकडे दुर्लक्ष करावे असे म्हणण्यासारखेच ते आहे.

आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, कला आणि नीति याचा संबंध नाकारण्याच्या वेळी केवळ ऐन्द्रियिक सौंदर्याची उदाहरणे पुढे

* *What is Art?* Chap. V, p. 123

† खुद्द ताबे देखील लिहितात: “ जेथे केवळ एकजिनसी संपूर्णता मात्र आहे अशा ठिकाणी कला संभवतच नाही. ”—‘ कला आणि नीति, ’ पृ. ३४.

करणान्या या लेखकांना, कलेचा मुख्य उद्देश फक्त बाह्य इंद्रियो-
पभोग हा नसून ऐंद्रियिक सौंदर्याच्या द्वारे मानसिक सौंदर्य व्यक्त
करणे हाच आहे हे माहीत नाही असे नाही ! कारण दुसरीकडे
हेच लेखक ही गोष्ट अगदी स्पष्टपणे प्रतिपादन करीत असतात.
उदाहरणार्थ, प्रो. फडके याचे पुढील उद्गार पहा: “ यावरून
कलेतील आल्हाददायक भागाचा आणि केवळ दृश्य सौंदर्याचा
नित्यसंबंध नसतो हे सद्दृज ध्यानात येईल. कलाकृतीपासून होणाऱ्या
आल्हादाचे खरे कारण त्यातील दृश्य सौंदर्यापेक्षा त्यातील यथात-
थ्यत्वावरच अवलंबून असते. सत्य हेच सौंदर्य होय असे म्हणतात
ते उगीच नाही. ”* कलावंताने निर्माण केलेल्या आकर्षक
कलाकृतीचा हेतु केवळ इंद्रियसुखातच जनतेला मग्न करणे हा
नसून, त्या सुखाच्या द्वारे स्वतः शोधून काढलेले सत्याचे काही सिद्धांत
जनतेसमोर मांडणे हाच असतो, हे प्रो. फडकेच पुढील शब्दात सागत
आहेत: “ आणि हे सिद्धांत त्याला स्वतःला समजल्यावर प्रत्यक्ष
वस्तूंच्या ऐवजी निराळ्याच आकर्षक वस्तु कल्पनेच्या सहाय्याने
निर्माण करून त्यांच्या योगाने ते सिद्धांत लोकांच्या मनावर तो
ठसवीत असतो.....ललित लेखक—किंवा कोणत्याही कलेचा
उपासक हे त्रिविध कार्य सारखे करीत असतो, व या त्रिविध
कार्याच्या पोटीच सर्व कलासृष्टि जन्माला येते. ”† यासंबंधात याहून

*“ प्रतिभा-साधन ” पृ. ३५.

†सदर, पृ. ५६-५७. आणि हे “ सत्याचे सिद्धांत ” ज्याला आम्ही
मानसिक सौंदर्य ह्यांनून ह्याटले आहे त्यातच येतात ! कारण बाह्य विश्वा-
प्रमाणे इंद्रियाना प्रत्यक्ष दृश्यमान न होता मनाने आकलन करावे

विशेष वेगळें आम्ही तरी काय म्हणत आहोत ? आणि या ठिकाणीं प्रो. फडक्याना एकच प्रश्न विचारावासा वाटतो तो असा कीं, ' अत्यंत मधुर असे स्वरालाप कानावर पडून त्यामुळे एक विलक्षण आल्हादकारी शांति मनात काठोकाठ भरल्यावर ते स्वरालाप नीतिपोषक आहेत की अनीतिवर्धक आहेत असें विचारणे हा जसा वेडेपणा ' आहे, तसाच त्या स्वरालापपासून सत्याचे कोणते व किती " सिद्धात " त्याच्या गायकाने श्रोत्याचे मनावर " ठसविले " हे विचारणे देखील तितकाच वेडेपणा का नव्हे, अशी शंका कोणी उपस्थित करणे अगदीच असंभाव्य आहे काय ? किंवा, त्या गायनानें सत्याचे किती व कसे सिद्धात श्रोत्यावर ' ठसविले, ' असा नुसता प्रश्न सुचणाऱ्याची तुलना देखील " हिरेमाणकें चावून पाहणाऱ्या मर्कटाशीच " केली पाहिजे, असें कोणी म्हटल्यास त्याला फडके काय उत्तर देणार ? " रचनाकौशल्याने नटविलेली चित्ताकर्षक कथा सांगणे " इतकाच कलाकाराचा हेतु असून " त्याला काही एक सिद्ध करावयाचे नसते, त्याला घटकाभर तुमच्या मनाला अनुपम आल्हाद द्यावयासाठी गोष्ट सागावयाची असते. त्याच्या भोवतीं तत्व-सिद्धीची कटकट कशासाठी ? " हे जर खरे, तर असले हे घटकाभर

लागतात, म्हणून ते मानासिक झाले, आणि " असत्याच्या अगी सौंदर्य नसतें हें प्रतिमावाद्याचे ह्मणणे खरे आहे " (' प्र. सा. ' पृ. ५५) व " सत्य हेंच सौंदर्य होय असें ह्मणतात ते उगीच नाही " (' प्र. सा. ' पृ. ३५), ह्मणून ते सुदूर झाले ! आता सत्याच्या या सिद्धाताचा नीतिअनीतीशी काही संबंध नाही असें ह्मणणें ह्मणजे नीतीविषयी स्वतःची विपर्यस्त व कोटी समजूत व्यक्त करणें होय. प्रकरण दुसरें व आठवे पहावें.

करमणुकीचे ध्येय सोडून, ही सत्याचे “ सिद्धात ” लोकांच्या मनावर “ ठसविण्याची” “ कटकट ” कलेच्या भोवती कशाला ? थोडक्यात सागावयाचे म्हणजे, ऐद्रियिक व मानसिक सौंदर्याची योग्य व्याप्ति न ठरविता कला आणि नीति या वादावर कोणी लिहू लागला म्हणजे परस्परविरोधी विधाने करावीं लागून त्याची कशी ताराबळ उडते याचे हे एक उत्तम उदाहरण आहे. आता “ तोम् तन्न्न् करणारा गायक कोणते नीतीचे पाठ घालतो ? ” (अर्थात कोणतेच नाही) असे उपहासाने विचारणारे तावे स्वतःच काय लिहितात पहाः “ जगातील नीतीचे छिन्नविच्छिन्न स्वरूप एक संपूर्ण नीतीतून कसे निघाले आहे, हे कलाकार सुचवीत असतो. ”* आणि तरी कला व नीति याचा ‘ काडीइतका ’ संबंध नाही तो नाहीच ! आता कलानिर्मितीत मानसिक सौंदर्याला किती उच्च स्थान आहे हे त्याच्याच शब्दात पहा. “ अमूर्त कल्पनामय जगातून प्रत्यक्ष जगातील मूर्त वस्तु कशी प्रगटली आहे हे रहस्य त्याच्या प्रतिसृष्टीत न कळत ध्वनित होत असते.....वास्तवाच्या सूक्ष्म निष्काम सप्रेम निरीक्षणाने ज्या भावना, जे विचार, जे तरंग कलाकाराच्या मनात उद्भवतात ते सर्व त्याच्या प्रतिसृष्टीत प्रगट होत असतात. ”† “ प्रत्यक्ष वास्तव जग जड असते तर कला मनोमय चैतन्यस्वरूप असते. ”‡ अशा रीतीने मानसिक व्यापाराचें व सौंदर्याचे कलेच्या क्षेत्रातील आवश्यक स्थान वर्णन करूनच श्री. तावे राहिले नाहीत, तर केवळ बाह्य इद्रियसुखातच गुंग होणाऱ्या व्यक्तीला कलेचे सत्य स्वरूप

* ‘ कला आणि नीति ’ पृ ३२. † सदर्, पृ. २१. ‡ सदर्, पृ. २३.

पांचवें] कलेंत मानसिक सौंदर्याचें स्थान

समजलेच नाहीं, हेही त्यानी स्पष्ट शब्दात पुढीलप्रमाणे सागून टाकलें आहे. “जी कला वास्तवाच्या दुर्भेद्य व अजस्र भितीपर्यंत पोचून तेथेच थंबकते व तदंतर्गत एकजिन्सी सत्त्वापर्यंत पोचण्याचे जीत बल नसते ती देखील हीन कलाच होय;”* किंवा दुसरीकडे म्हटल्याप्रमाणे, “केवळ बहिरंगापलीकडे जाण्याची जीस शक्ति नाही ती त्याच्याच (शेक्सपियरच्याच) कॅलिबनसारखी होय. ती स्वतःच्याच कुरूपतेने लज्जित होऊन प्रत्यक्ष जगाला शिव्या देईल. तीही कला या सश्लेष अपात्र होय.”† पण, अशा रीतीने नीतिअनीतीशी संबंध नसलेल्या ऐंद्रियिक सौंदर्योपभोगापुरतीच खऱ्या कलेची व्याप्ति नसून, प्रत्येक कलाकृतीने जर यापलीकडे जाऊन मानसिक व्यवहाराच्या क्षेत्रात पदार्पण करणे अत्यंत आवश्यक आहे, तर मग बीन वाजविणाऱ्या पुरुषाची, तोम् तन्न्न् करणाऱ्या गायकाची, नृत्यकारकथकाची, अत्यंत मधुर स्वरालाप कानावर पडताच लागणाऱ्या तंद्रीची, शरद-ऋतूंत एखाद्या घाटमाथ्यावरून दिसणाऱ्या रम्य दृश्याची, किंवा अशीच इतर उदाहरणे पुढे करून, त्यावरून ‘कलेचा नीतिअनीतीशी

* सदर, पृ. २८.

† सदर पृ. ३५. आमच्या विरुद्धपक्षीयांची ही असली विधानें पाहिलीं म्हणजे कला व नीति याच्या विषयांच्या काहीं विपर्यस्त कल्पनांमुळेच यांचा घोंटाळा होत असून, तो दूर झाला तर प्रस्तुत पुस्तकांतल्या मध्यवर्ती प्रमेयाला मान्यता देण्यास माना हरकत येणार नाही असें वाटतें. आणि हा गैरसमज दूर झाला तर आमचेंच प्रमेय हे विद्वान साहित्यसेवक आपल्या प्रतिभासपन्न लेखणीनें आमच्यापेक्षा खात्रीने अधिक कौशल्यपूर्वक जनतेसमोर मांडू शकतील अशी आशा वाटते.

मुळीच संबंध नाही ' असा सिद्धांत काढणाऱ्या याच लेखकाच्या विचारसरणीत आता तथ्य ते कोणते उरलें ? आणि जोंपर्यंत मानसिक व्यवहाराचा देखील नीतिअनीतीशी संबंध नाही असे सिद्ध होत नाही, तोपर्यंत कलेचा आणि नीतीचा संबंध नाकारणे कसे युक्त होईल ? व कोणी महात्मा तसे सिद्धच करूं लागला तर त्याला इतकेच विचारावयाचे की, मग हे नीतिअनीतीचे प्रश्न उद्भवतात तरी कोठे ? या अखिल विश्वाच्या पसऱ्यात त्यांना एखादा कोपरा देखील नाही की काय ? कारण ऐद्रियिक व्यवहाराचें क्षेत्र त्याच्या अलीकडे असतें; आणि आध्यात्मिक सौंदर्याचें क्षेत्र त्याच्या पलीकडे असतें. आता, उरलेल्या मानसिक व्यवहाराच्या क्षेत्रातूनही जर त्याचें उच्चाटन व्हावयाचे असेल तर त्याचे हाल खाणार तरी कोण ? कीं, मानवी व्यवहारात हे भेद व तन्मूलक प्रश्न कधीच व कोठेंच उद्भवत नसून, ते नीतिशास्त्रवेत्त्यांनीं आपल्या रिकामटेकड्या मेंदूतून उठविलेलें एक खूळ आहे ?

कलेचा आणि मानसिक सौंदर्याचा अत्यंत आवश्यक संबंध असताही, आणि त्याचें स्पष्ट प्रतिपादन हेच लेखक अन्य ठिकाणी करीत असताही, कला व नीति याचा संबंध ठराविण्याची वेळ आली म्हणजे मात्र त्यांना त्याची कशी विस्मृति पडते हें वर पाहिलें. परंतु, कला व नीतिअनीति याचा मुळीच संबंध नाही हें दाखविण्याचा प्रयत्न करताना, एकीकडे प्रत्यक्ष उदाहरणें मात्र केवळ ऐद्रियिक सौंदर्याचीं घ्यावयाचीं, आणि दुसरीकडे गोष्टी मात्र शुद्ध आध्यात्मिक अवस्थेला अनुलक्षून करावयाऱ्या, असा याचा प्रकार पाहिला म्हणजे तर हंसूच येतें ! याचीच उदाहरणें घेऊन यांना असे विचारता येईल

की, अर्थाकडे यत्किंचितही लक्ष न देता आपल्या सुस्वर आवाजांत ‘ तोम् तन्न्न् करणाऱ्या ’ गायकाचे गाण्यात “ स्वर्ग, मृत्यू, पाताळात यथासुख भराऱ्या मारून या दृश्य पसाऱ्याऱ्या आत हात घालून त्याच्या रहस्याचा ठाव घेण्याची ताकत ” कितीशी आहे ? बीन वाजविणाऱ्या एखाद्या आशिक्षित वाद्यकाराला “ जगातील कितीक न्यूनाचा चटका बसून त्यांना वगळून तो कोणत्या पूर्णतेकडे धाव घेत असतो ’ ? नेत्रश्रोत्रादि बाह्य इंद्रियानाच तोषविणारा एखादा नृत्यकार कथक ‘ वास्तवावर दृढ पदन्यास करीत असताना कोणत्या तदंतर्गत स्वसवेद्य कल्पनागम्य पूर्णत्वापर्यंत भराऱी मारीत असतो ’ ? ओलेतीच्या चित्राने ‘ वास्तवातील कोणत्या विषाचे अमृत केले आहे ’ ? ‘ अत्यंत मधुर असे चार स्वरांलाप ’ काढणारा गवई प्रत्यक्ष विश्वाच्या बुडाशी असलेले कोणते “ सत्याचे सिद्धांत ” श्रोत्याच्या मनावर “ ठसवीत ” असतो ? ताजमहाल पाहून किंवा सुंदर सुस्वर गायन ऐकून कितीकाची पोच ‘ संसाराच्या बुडापर्यंत ’ जाऊन, त्याच्या ठायीं असलेल्या एकजिनसी सत्वाचा त्यांना थाग लागतो ? साऱ्या श्रोतृवृंदाला आपल्या अतिमधुर गायनाने क्षणभर मुग्ध करून देहभान देखील विसरावयास लावणाऱ्या एखाद्या उत्तम गवयाला, आणि त्याच्या त्या तल्लीन होणाऱ्या श्रोत्यांना, जर या अखिल दृश्य पसाऱ्याच्या बुडाशी असलेले एकजिनसी सच्चिदानदात्मक तत्व हस्तगत करून घेता येत असेल, तर ब्रम्हज्ञानासाठी वर्षेच्या वर्षे देहकष्ट सोसून तपश्चर्या करणारे आद्य ऋषिमुनी, आपल्या प्रासादिक वाणीने अनेक संसारत्रस्त जीवनां शांतीचा मार्ग दाखविणारे उपनिषद्कार आणि रामदासतुकारामादि इतर महान् साधुसत,

अखिल जगताला ललामभूत होणाऱ्या येशू ख्रिस्त, महात्मा गांधी, भगवान् बुद्ध, सेट् फ्रॅन्सिस् ऑफ् अॅसिसी यांच्यासारख्या अतुल स्वार्थत्यागी विभूति—हे सर्व ब्रम्हप्राप्तीचा अत्यंत सुलभ मार्ग उपलब्ध असताना उगीचच कष्टात पडले म्हणावयाचे !! आणि त्या गायक सम्राटाचे अत्यंत मधुर स्वरालाप ऐकून क्षणभर ‘ कोण देहातें साभाळी ’ अशी स्थिति होणाऱ्या श्रोत्याला जर त्या एकजिनसी अंतिम तत्वाची प्राप्ति होते, आणि या बाह्य असार संसाराच्या मुळाशी असलेल्या केवळ नीतीचे आणि समतेचे ज्ञान होते, असे म्हणावयाचे असेल, तर त्याच तर्कपद्धतीस अनुसरून वासरीचे मधुर स्वर कानावर पडताच देहभान विसरून आनंदाने डोलूं लागणाऱ्या नागाला किंवा रानटी मनुष्याला देखील त्या अंतिम तत्वाची प्राप्ति होते असे का म्हणू नये ? बरेच झाले ! जीवनाचें अतिम ध्येय साध्य करून घेण्यास मनाची प्रगल्भता नको, ज्ञानाची जोड नको, संयम-नियमादिकाचे पालन नको, किंवा ईश्वराची भक्ति नको ! ‘ शरद्भूतं तले घाटमाध्यावरून दिसणारे एखादें रम्य दृश्य ’ पहावें, किंवा एखाद्या उत्तम गवयाने काढलेले सुंदर आलाप ऐकून त्याच्या ‘ आनंदमय शार्तीत ’ अगदीं मग्न होऊन जावें, आणि ‘ अफाट सागरात शिरल्यावर किनाऱ्यावरील दगडाची मोजदाद ठेवण्याचे कारण नाही, त्याप्रमाणे ’ झाडून साऱ्या नीतिअनीतीसंबंधीच्या नियमाना व कल्पनाना, त्याची गणना न करता व त्याविषयी पूर्ण ‘ उदासीन ’ आणि ‘ बेपर्वा ’ राहून त्याची ‘ बूज न ठेवता, ’ खुशाल लाथाडून द्यावें; आणि इकडे आपल्या मनात मात्र, मी प्रत्यक्ष विश्वाच्या बुडशीं असलेले “ सत्याचे सिद्धांत ” मनावर उत्तम रीतीने

पांचवें] आध्यात्मिक व ऐंद्रियिक सौंदर्यांतला घोंटाळा

“ ठसवून ” घेत असून, अखिल ससाराच्या मुळाशी असलेलें अतिम एकजिनसी तत्व प्राप्त करून घेत आहे’ असे मांडे खात बसावें !!

कलेची शक्ति वर्णन करताना अंतिम आध्यात्मिक स्थितीला अनुलक्षून बोलावयाचे, तिचे नीट शास्त्रशुद्ध विवेचन करताना मानसिक व्यवहाराचा समावेश करावयाचा, आणि प्रत्यक्ष उदाहरणे देताना केवळ ऐंद्रियिक सौंदर्यानुभवाचा निर्देश करावयाचा, अशी याची ही विलक्षण पद्धति व तिच्यामुळे होत असलेली दिशाभूल पाहिली म्हणजे सखेदाश्चर्य वाटते. बरे, ज्या इंद्रियग्राह्य सौंदर्याची उदाहरणे घेऊन कला नीति-अनीतीविपर्यां उदासीन असते असे हे प्रतिपादन करू पाहतात, त्याचे वर्णन तरी याब्याकडून बरोबर केले जाते काय ? या सौंदर्याबद्दल हे नेहमी असे म्हणत असतात की, ते नीति-अनीतीच्या भेदाच्या “ पलीकडे ” असते. परंतु थोडा नीट विचार केला तर ते या भेदाच्या “ पलीकडे ” नसून “ अलीकडे ” असते, असेच आढळून येईल. या नीति-अनीतीच्या भेदाच्या पलीकडे जर काहीं खरोखर असू शकेल, तर ती म्हणजे अतिम आध्यात्मिक अद्वैतानुभवाची स्थितीच होय हे आम्ही मागे सांगितलेच आहे. ऐंद्रियिक आणि आध्यात्मिक अनुभवामध्ये अशा रीतीने घोंटाळा करण्याचा आणि एकाचे गुण दुसऱ्यावर लादण्याचा हा असला प्रयत्न, आळशी मनुष्याची झोप आणि एखाद्या योगस्थ महात्म्याची समाधि हे दोन्ही समान समजण्याइतकाच हास्यास्पद होय. केवळ इंद्रियग्राह्य सुखाचा अनुभव घेऊन त्यातच रममाण झाल्याने क्षणभर चित्तैकाग्र्य होऊन जो शांति व आनंद यांचा लाभ

होतो, त्याच्या स्वरूपाचें काहींसैं सविस्तर विवेचन आम्ही मुद्दाम मागील प्रकरणात केले आहे, ते हा घोटाळा दूर करण्यासाठींच होय. त्यावरून अंतिम तत्वाची प्राप्ति झाल्यामुळे अखंड अशा शांतिमय सच्चिदानदात मिसळून जाणाऱ्या महात्म्याचे शांतिमुख कोठे, आणि केवळ डोळ्यांना, कानांना, किंवा इतर इंद्रियाला सुखकर असा अनुभव घेऊन त्याच्याच ठायी आपले चित्त पूर्णपणे गुंग करणाऱ्या मानवाची शांति कोठें, हे वाचकाच्या स्पष्टपणे ध्यानात येईल. एकात देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि इत्यादि सर्वांचा पूर्णपणे लय झालेला असतो; तर दुसऱ्याचा संबंध प्रत्यक्ष जड इंद्रियाशीच असतो. एकात सर्व मानसिक व्यवहार, शक्य होते तेवढे सर्व परिश्रम करून शेवटीं हतबल होऊन, नम्रपणें विलीन झालेले असतात; तर दुसरी स्थिति त्याच्या अलीकडे असून तीत याचा स्पष्ट उद्भवही झाला नसतो. आणि तरी, घाटमाथ्यावरील एखादे सुंदर दृश्य पाहिलें किंवा एखादे सुस्वर गायन ऐकले, म्हणजे तेवढ्यावरूनच किनाऱ्यावरील दगडाप्रमाणे नीति-अनीतीच्या नियमाना लाथेने तुडविण्याचा उपदेश करण्यास कोणी कोणी तयार असतातच ! अल्पज्ञानाप्रमाणेच अल्पशांति व अल्पानंद ही देखील उन्मादकारक असतात म्हणावयाचीं !

असो. हा विषय अधिक न लावविता शेवटीं एका महत्वाच्या गोष्टीचा विचार करून हे प्रकरण संपवूं. कलेच्या ध्येयाचा संबंध मुख्यत्वेकरून ऐंद्रियिक सौंदर्याशीं नसून मानसिक सौंदर्याशी आहे हे वर सांगितलेच आहे. आता, साहित्यक्षेत्रात तर ही गोष्ट आपल्यास फारच स्पष्टपणे दिसून येते. कारण, पुस्तक वाचतांना त्यातील अक्षरे डोळ्यांना सुंदर भासतात, किंवा व्याख्यान ऐकताना

त्यांतील शब्दाचा नाद कानाना आनंद देतो, म्हणून कोणीही सामान्यतः याचे वाचनश्रवण करित नाही. यासाठी निदान साहित्य कलेत तरी मानसिक व्यवहाराचें इतके जबरदस्त प्राधान्य असताना तिचा आणि नीतिअनीतीचा निकटवर्ति संबंध आहे, हे वास्तविक अगदी उघड आहे. परंतु, आश्चर्याची गोष्ट अशी की, या साहित्य-कलेचेच काही उपासक नीति व कला याचा मुळीच संबंध नाही असें प्रतिपादन करित असतात ! कुन्हाडीचा दांडा गोतालाच काळ होतो म्हणतात तो असा ! एखादे सुस्वर गायन ऐकून पुष्कळांची मने त्यातील श्राव्य सौंदर्यातच गुग होऊन मानसिक सौंदर्याच्या क्षेत्रात पदार्पण करणार नाहीत; आणि ताजमहाल पाहिल्या-नंतर त्याच्या बाह्य सौंदर्याच्या मोहदायक आवरणाला भेदून तत्वदर्शन करणारा महात्मा तर विरळाच. परंतु, एखादे पुस्तक वाचून किंवा व्याख्यान ऐकून ज्याच्या मनात कोणतेही विचार उत्पन्न होत नाहीत, अगर ज्याच्या कल्पनेला यत्किंचितही चालना मिळत नाही असा कोणी जाणता मनुष्य सहसा आढळणार नाही. साहित्यात केवळ वर्णनात्मक वाक्यें नसतातच असे नव्हे, परंतु, तो त्यातील एक अत्यंत अल्प क्षेत्र व्यापणारा भाग आहे. उदाहरणार्थ, आपण पुढील सुंदर वाक्ये घेऊं.

“ उषःकाली मी उठलें आणि परसातल्या बागेंत गेले. अत्यंत मधुर अशा सुवासाने सबंध बाग दरवळून गेली होती. फुलांच्या विपुल बहरानें वेली टवटवल्या होत्या. प्रातर्वायूच्या मंद झोतानें हलणाऱ्या पानांतून डोकावणारी अधोन्मीलित फुले अत्यंत नयनमनोहर दिसत होती. कुंडीतल्या कलमावर फुललेल्या गुलाबाच्या टपोर कळ्या—त्यावर मोत्यासारखे चकाकणारे शुभ्र दंवबिंदू—आणि त्या

दिव्य सौंदर्यावर लुब्ध होऊन सभोवती नाचणारीं तीं चिमुकली फुलपाखेर व मधूनच “ गुं-गु-गुं ” करीत उच्च उंच ताना धेणारा मधुलोलुप भ्रमर इत्यादि देखावा चित्ताला अत्यंत आल्हादकारक वाटत होता. ”* हें गद्यकाव्य किती मधुर आहे ! या चार वाक्यात वाचकाच्या मनासमोर त्या अत्यंत मनोहर सृष्टिसौंदर्याचे चित्रच लेखकानें मोठ्या कुशलतेने उभें केलें आहे; आणि ते वाचताना क्षणभर आपण त्या दृश्यासमोर प्रत्यक्षच उभे आहोत की काय असें वाटूं लागतें. पण म्हणूनच ज्याप्रमाणें त्या प्रत्यक्ष दृश्याचा नीतिअनीतीशीं संबंध येत नाही, त्याचप्रमाणे या त्याच्या गद्यकाव्यात्मक वर्णनाचाही येत नाही असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचेंच हें एक हुबेहुब चित्र असल्यानें असें होणें साहजिकच आहे. परंतु आता प्रश्न असा की, साहित्यात सर्वदूर केवळ वर्णनात्मक गद्यकाव्येच भरली आहेत की काय ? उलट, सर्व मोठमोठ्या विद्वानाची याबद्दल एकवाक्यता दिसते की, वास्तवाची नुसती तंतोतंत नकल करणे हें साहित्यकलेचें मुख्य कार्यच नव्हे. साहित्यशास्त्रात जेव्हा कल्पना या शब्दाचा उपयोग केला जातो, तेव्हा त्याचा अर्थ केवळ बाह्य दृश्याची हुबेहुब चित्रे अंतःचक्षू-पुढे उभे करण्याची शक्ति असा नसतो. कल्पना ही एक उत्पादक शक्ति असून, प्रतिभा व कल्पना हे बव्हंशी समानार्थकच आहेत असें

*हा सुंदर उतारा महेश्वरचे एक साहित्यसेवक म. रा. उपासनी यांच्या “ घरटें ” नामक उत्कृष्ट गद्यकाव्यांतला आहे. (“ मालव-साहित्य, ” इंदूर-विशेषांक.) हें हेखील सर्व वाचलें ह्मणजे त्याचा नीतीशी असलेला निकट संबंध दिसून येईल.

पंचवें] साहित्याचा नीतीशी निकट संबंध

म्हटल्यास चालेल.* प्रत्यक्ष विश्वातील अपूर्णतेला कलावंत आपल्या कल्पनासामर्थ्यानेच दूर करून पूर्णत्वाचा आदर्श जनतेसमोर ठेवू शकतो. आता, विचारसृष्टीच्या, कल्पनासाम्राज्याच्या, घटनाकथनाच्या, साराश मानसिक व्यवहारांच्या क्षेत्रात तुम्ही पाऊल टाकलें की, नीति-अनीतीच्या नियमाकडे तुम्हास लक्ष पुरविलेंच पाहिजे. तुम्ही वाचकाच्या, श्रोत्याच्या, अगर प्रेक्षकाच्या मनासमोर जे माडीत आहा ते नीतिपर आहे किंवा अनीतिपर आहे, त्यापासून त्याच्या अतःकरणात सद्वृत्ति उत्पन्न होतील किंवा दुराचरणाकडे त्याची प्रवृत्ति वळेल, त्याच्या मनांत पापाविषयी तिरस्कार उत्पन्न होईल किंवा आवड उत्पन्न होईल, इत्यादि प्रश्नाचा विचार करणें तुम्हाला भागच आहे. साराश, केवळ इन्द्रियग्राह्य सौंदर्याची उदाहरणे घेऊन, या प्रकारच्या सौंदर्याचा सर्वांत अधिक अभाव असलेल्या शारदेच्या क्षेत्रात देखील नीतिअनीतिविषयी तोच न्याय लागू करणें हा खरोखर या लेखकाच्या तर्कसरणीतील विसंगतित्वाचा कळसच होय.

आणि खेदाची गोष्ट अशी की, येरवी अत्यंत समतोल रीतीने लिहिणारे न. चि. केळकर याचे हातून देखील हीच चूक झाली आहे असें दिसून येतें. बडोद्याच्या [१९१५] साहित्यसमेलनात

*प्रतिभेची व्याख्या एका संस्कृत साहित्यकोविदानें अशी केली आहे: “ प्रतिभा अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा. ” (अभिनवगुप्त.) दुसरा एक ह्मणतो, “ अपारे काव्यससारे कविरेव प्रजापति. । यथास्म रोचते विश्व तथेद परिवर्तते. ” आग्ल भाषेत सुद्धा Merely Reproductive imagination आणि Creative imagination असे दोन भेद कल्पून, साहित्याशी दुसऱ्या भेदाचाच मुख्यत्वेकरून सबंध जोडला जातो.

अध्यक्षपदावरून भाषण करताना ते म्हणाले, “ शिल्पशास्त्रात कलेच्या दृष्टीने निरनिराळे आकार बनविणे यात प्रतिभाकौशल्य दिसून येते. पण देवळाचे उंच शिखरच सुंदर का तर ते आकाशात ईश्वर आहे असे उंच बोट करून दाखविते म्हणून, अथवा तीन तीन कमानीची जोडीच का शोभते तर तिजवरून त्रिमूर्ति ब्रह्माविष्णुमहेश्वराची आठवण होते म्हणून, असे म्हणणे बरोबर होईल काय ? ताजमहालच्या पादऱ्या शुभ्र दगडात रंगीबेरंगी कुसर बसविली आहे तिचा नैतिक हेतु शोधून काढणाराने ताजमहाल पाहण्यास जाण्याचे श्रम न घेतलेलेच बरे. चित्रकार पौराणिक किंवा ऐतिहासिक चित्रे रंगवितो तेव्हा त्याचा हेतु कलेच्या दृष्टीने सुंदर चित्रे रंगविण्याचा असतो की नीतिबोध करण्याचा असतो ? पोहावयास पडणारा मनुष्य जलक्रीडा करतो ती स्नानाच्या हेतूने नव्हे. शिकारी क्षत्रिय अरण्यात मृगयाविलास करतो तो एक दिवस चांगले मास खावयास मिळावे म्हणून करीत नाही ? गवई दीपराग आळवितो तो अर्थशास्त्रदृष्ट्या मशालजीचा खर्च वाचाविण्याकरिता नव्हे. तात्पर्य, ‘ अधिकस्याधिक फल ’ या न्यायाने, कलेच्या दृष्टीने वाङ्मय सुंदर असून त्यातूनच नीतिबोध निघण्यासारखा असल्यास दुधात साखर पडेल; पण ज्याचा मूळ हेतु नीतिबोध नाही ते वाङ्मय नव्हे हे म्हणणे यथार्थ नाही. ”* आता थोड्याशा खोल दृष्टीने या वाक्याकडे

*“ केळकर ” पृ ३३३, (किंवा, “ गद्यगुच्छ ” पृ. ६ पहा) वास्तविक, ‘ कला नीतिविषयकच असावी असें नसलें तरी तिने नीतिपर मात्र असलेच पाहिजे, ’ हें आमचे मत तात्यासाहेबांनाही मान्य आहे हें मागे दाखविलेच आहे. परंतु विशेषतः या उतान्यात त्यांनी स्पष्ट नीतिबोध व

पांचवें] साहित्याचार्य केळकरांची विसंगत विचारसरणी

पाहिले असता असे आढळून येतं कीं, महत्वाच्या बाबतीत विसदृश असलेल्या दोन गोष्टींतील वरवर दिसणाऱ्या सादस्याला भुलून, एकाचे गुणधर्म दुसऱ्यावर लादणें या तर्कदुष्ट चुकीच्या विचारसरणीचा [हिलाच आग्ल भाषेत The fallacy of false analogy असे म्हणतात] हा उतारा एक अत्यंत उत्कृष्ट उदाहरणच होय. ज्या वाङ्मयात नीत्यनीतींशी अत्यंत निकट संबंध असलेल्या मानसिक सौंदर्याशिवाय प्रायः एक पाऊलही टाकिता येत नाही, त्या वाङ्मयाची केवळ किंवा प्राधान्येकरून इंद्रियसुखच ज्यात अभिप्रेत आहे अशा कृतींशी तुलना करूं पहाणे, हें एखादा जिवंत मनुष्य व त्याचा हुबेहुब तयार केलेला दगडाचा पुतळा बाह्यतः सारखेच दिसतात म्हणून एकाच्या गुणधर्मांचा दुसऱ्यावर अध्यास करण्याइतकेच न्याय्य होईल ! वरील उतान्यात निर्देशिलेल्या निर- निराळ्या ऐंद्रियिक सुखोपभोगजनक कला आणि वाङ्मय यात श्री. केळकराना खरोखरच साम्य आहे असे वाटते काय ? खुद्द त्यांनीं त्याच भाषणात “ खरी सविकल्प समाधि उत्पन्न करू शकते ते वाङ्मय ” अशी स्वतःची नवीन व्याख्या दिली आहे. आता हीच गोष्ट ते पोहण्याची कला, मृगयेची कला, इत्यादिकाना लावून दाखवूं

अस्पष्ट नीतिबोध यांतील महत्वाचा भेद दृष्टीआड केला अमल्याने येथें सदिग्धता उत्पन्न झाली आहे. आणि शिवाय कला नीतिविषयक नसली तरी चालेल हा मिद्धात बरोबर असला, तरी तो मदीष पद्धतीने मिद्ध करून कसे चालेल ? कारण, या प्रमाणाना वेळीच आक्षेप न घेतला, तर त्यांच्याच जोरावर कांहीं इतर लेखक कलेची नीतिपरता देखील नाकारू पहातात हें मागें आपण पाहिलेंच आहे.

नीति आणि कलोपासना

शकतील काय ? किया, याच व्याख्येवर भाष्य करताना “तेंच वाङ्मय अधिक उत्कृष्ट कीं, ज्याच्या सेवनाने अधिकात अधिक कल्पना मनात एकदम उठतील व अधिकात अधिक भूमिकाचा मनाला अनुभव घडेल,” हें त्यानीं केलेलें विधान वरील उताऱ्यात निर्दिष्ट केलेल्या वाङ्मयाव्यतिरिक्त आणखी किती कलाना तात्यासाहेब लावून दाखवू शकतील ? असे असताना, या अशा कलाची उदाहरणे एक नव्हे हजार घेतली, आणि त्याच्याविषयी काहीं गोष्टी सत्य आहेत म्हणून त्या वाङ्मयालाही लागू झाल्या पाहिजेत, असा आग्रह कोणी धरला तर ते कसे सयुक्तिक होईल ? “ सव घोडे बारा टके ” या अंधरनगरीतील वेवंदशाही पद्धतीचा अवलंब करण्याची ही रीत ज्या वेळेस महाराष्ट्रातील साहित्यसेवक सोडतील, आणि अतिमंगलप्रद अशा स्वतःच्या शुद्ध सात्विक पावित्र्याचे अत्यंत काळजीपूर्वक रक्षण करण्यात सदैव दक्ष असलेल्या श्रीशारदेवरील तिच्याच काही भक्तानीं उठविलेला नीतिअनीतीविषयी उदासीनतेचा अगर बेपर्वाईचा असन्मूलक आरोप ज्या वेळेस विराम पावेल, तोच सुदिन !

प्रकरण सहावें

कला आणि नीति

मंडलेश्वरहून इदूरास जावयाचे असल्यास मध्ये प्रचंड विध्याद्रि पर्वत ओलाडावा लागतो. काळाकुंड स्टेशनाची हद्द सोडली, म्हणजे कधी उत्तुंग शैलशिखरे तर कधी अत्यंत खोल दऱ्या, कधी नागिणीप्रमाणे वाकडे तिकडे वळमे घेणाऱ्या चोरल नदी-वर बाधलेले मोटमोठे पूल, तर कधी निसर्गनिर्मित अडथळ्यांना न जुमानता मानवी चिकाटीने पोखरून काढलेले बोगदे, असे सपाट प्रदेशात सामान्यतः न आढळणारे नानाविध प्रकार दृष्टीस पडून, ते थेट पातळपाण्याचा सुप्रसिद्ध धबधबा निघून जाईपावेतो टिकतात. घाटीच्या उत्तर टोंकाशी असलेले त्या धबधब्याचे मनोहर दृश्य नजरेआड झाले, म्हणजे मात्र दोन्ही बाजूंना सपाट भेदान दिसू लागते, थंडगार मोकळ्या हवेचा सुखकर स्पर्श पहाड आक्रमण करून आल्याची जाणीव करून देतो, ग्वजुरीची उंच उंच झाडे माळवा आल्याची साक्ष पटवितात, आणि आतापावेतो चढावामुळे फार हळू चालणारी गाडी घराजवळ आलेल्या सवत्स धेनूप्रमाणे एकदम जोराने धावू लागते. बव्हंशी अशीच स्थिति यावेळेस प्रस्तुत पुस्तकाच्या वाचकाच्या अनुभवास येत असावी. वादाच्या कठीण प्रदेशातून आता आपण सुखरूपपणे

पार पडले असून, मागील पाच प्रकरणात आपण बराच महत्वाचा व अवघड टापू आक्रमण करून टाकला आहे. या प्रवासात कित्येक मोठमोठ्या साहित्यसेवकांच्या मताविरुद्ध आपला मार्ग काढणे आपल्यास भाग पडले असून, तसे करताना आवश्यक तितकें आपण त्यांच्या मुद्याचे व विधानाचे यथायोग्य साधार खंडनही केले आहे. आणि, अशा रीतीने शेवटी कला नीतिविषयकच असावी असा आग्रह नसला तरी तिने नीतिपर मात्र असलेच पाहिजे हे आपण सिद्ध केले असून, आता कला व नीति यांच्या या संबंधाचे निश्चित स्वरूप आपल्यास ठरवावयाचें आहे. कलेने नीतिपर राहण्यासाठी कोणकोणत्या दृष्टीने काळजी घेतली पाहिजे, किंवा हीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दात सागावयाची झाल्यास, कलेत अनीति कोणकोणत्या मार्गांनी शिरू शकते, हे आपण आता पाहू.

या संबंधात आपल्यास मुख्यत्वेकरून चार दृष्टींनी विचार करणे आवश्यक आहे. ^१कलाकाराचा हेतु, ^२त्याने निवडलेला विषय, ^३त्याने उपयोगात आणलेला साधने, आणि ^४त्याच्या कृतीचा भोक्त्याच्या मनावर होणारा परिणाम, याच त्या चार दृष्टी असून, आपण आता त्याचा अनुक्रमाने विचार करू.

पहिली गोष्ट कलाकाराच्या मनातील हेतूची. प्रत्येक कलाकाराचे मनात कलानिर्मिति करताना शुद्ध हेतु वास करणें आवश्यक आहे. आपल्या कृतीपासून इतरांना शुद्ध व सात्विक आनंद प्राप्त होऊन तिने त्यांच्या मानसिक व नैतिक उन्नतीस कारणीभूत व्हावे, या हेतूने प्रेरित होऊनच त्याने आपली कृति निर्माण केली पाहिजे. कर्त्याच्या मनात याविपरीत हेतु वास करीत असल्यास त्याची कृति

केव्हाही श्रेष्ठ कलेत जमा होऊ शकत नाही.* त्याच्या हेतूच्या दुष्टत्वाची वाधा त्या कृतीच्या भोक्त्याच्या मनावर होणाऱ्या परिणामाला लागल्यावाचून रहाणार नाही, असें सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास आढळून येईल. येथें कोणी असा आक्षेप पुढे आणतील कीं, प्रत्येक कलाकृतीच्या बुडाशी जनतेचे हित करण्याचीच बुद्धि असली पाहिजे, असें म्हटल्यास स्वतःचा व स्वतःच्या कुटुंबियाचा चरितार्थ चालविण्यासाठी द्रव्यप्राप्तीच्या आशेनें निर्माण केलेल्या उत्तम कृति श्रेष्ठ कलेच्या सदरात येणार नाहीत. परंतु, कलावतावर असा अन्याय करावा असे आमचे मुळीच म्हणणे नमून, इतरांप्रमाणेच त्यांना देखील स्वतःचे व स्वतःच्या आतेष्टांचे पालनपोषण करणे आवश्यक आहे हें विसरण्याची गरज नाही. (कलाकार म्हणजे कोणी मसारावर लाथ मारलेला विरक्त संन्यासी अगर देहावरील ममतेचा होम केलेला महात्माच असावा असा नियम नाही.) यासाठी सर्व दृष्टींनी श्रेष्ठ

*प्रतापमुद्रीय नामक ग्रंथाच्या कर्ता तर स्पष्ट द्वाणतो की, “ यथा चेदं शास्त्रपुराणादे हितप्राप्तिः अहितान्निवृत्तिश्च तथा तत्समात् काव्यादपि । इयान् विशेषः । काव्यात्कर्तव्यतायां मरसा अन्यत्र न तथा ” काव्याचे योगाने श्रोत्यांना धर्मार्थकाममोक्षादिक चार्ग पुरुषार्थ प्राप्त झाले पाहिजेत हें रुद्रटाने देखील सांगितले आहे “ ननु काव्येन क्रियते सरसानामवगमश्चतुर्वर्गः । लघु मृदु च नाग्मेभ्यस्ते हि व्यस्यन्ति शास्त्रेभ्यः ” काव्याचें प्रगोजन काय असावे या विषयी निरनिराळ्या संस्कृत साहित्यकारांची मने देऊन शेवटी श्री. काणे ‘ संस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास ’ या पुस्तकात म्हणतात. “ अशा रीतीने, काव्याच्या योगाने मद्राचाराचे गोड शड्डानी शिक्षण देऊन धर्मार्थकाममोक्ष या पुरुषार्थाची प्राप्ति करून देणे हा एक काव्याचा उद्देश सर्व साहित्यकारांनी मान्य केलेला आहे. ” (पृ २७६).

असलेल्या एखाद्या कृतीला प्रारंभ करतांना जरी त्याच्या मनापुढे प्रत्यक्षपणे योग्य द्रव्यार्जनाची इच्छा असली, तरी तेवढ्यामुळे त्या कृतीच्या श्रेष्ठत्वात कमीपणा येण्याचें कारण नाही. कित्येक मोटारींना चालू करण्यास एका दाड्याची आवश्यकता असते; परंतु म्हणून तो दाडाच त्या मोटारच्या गतीचे कारण असतो असें म्हणता येईल काय ? तिचे खरेखुरे कारण आतली यंत्रसामुग्रीच असून, त्या दाड्याचे कार्य केवळ तिला चालना देणे इतकेच असते. तद्वतच, द्रव्यार्जनाची इच्छा कलाकाराच्या मनातल्या शुद्ध हेतूला व भावना-विष्करणांना चालना देण्याकरिताच असून, एकदा तशी चालना मिळाली म्हणजे मग विषयाची, साधनाची, व पद्धतीची निवड करताना मात्र त्याच्यापुढे उपनिर्दिष्ट हेतूच असला पाहिजे. तेथेही जर कसेही करून अधिकाधिक द्रव्यार्जन करण्याचाच हेतु येथेमान घालू लागला, तर मात्र तो कलाकार आपल्या उच्चत्वापासून च्युत झाला असे म्हणण्यास कोणताही प्रत्यवाय नाही. कलाकार व द्रव्यार्जन यांच्या संबंधाकडे या दृष्टीने पाहिले, म्हणजे पापक्षय किंवा आत्मिक उन्नति आणि द्रव्यलाभ किंवा आर्थिक उन्नति या दोघांचाही काव्याच्या फलात समावेश करणाऱ्या मम्मटाच्या पुढील उक्तीची नीट उपपत्ति लागते. काव्यप्रकाशाच्या पहिल्या उल्लासात तो म्हणतो: ‘ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहाराविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ ’ रुद्रटाच्या काव्यालंकारात देखील काव्यापासून कवीला धनलाभ होतो असे स्पष्ट म्हटले आहे.*

*“ सस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास ” पृ २७६ पहा

कला आणि जीवितसाधन याचा काय संबंध आहे, कला-निर्मिति केवळ फुरसतीच्या वेळेसच करणे इष्ट आहे किंवा ती चरितार्थाचे मुख्य अगर गौण साधन होऊं शकते, इत्यादि प्रश्नाची उत्तरे वाचकास यात सापडतील.*

*“ प्रतिभा ” वर्ष १ अंक १९-२० यात ‘ कलापासकाची दृष्टि ’ या मद्रासवाली ‘ कलानिमिति चरितार्थाचे साधन असावे किंवा नाही ? ’ या प्रश्नावर रा. रा. नातु, के. नारायण काळे, अ. तु. वाळके व प्रभाकर पाध्ये यांची मते प्रगट झाली आहेत परंतु या सर्व वादानून निश्चित असे काही उत्तर वाचकाच्या हाती लागत नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. रा. नातू यांना “ पोट भरण्याचा भार कलेवर टाकणाऱ्या कलापासकाच्या एकनिष्ठ कलाप्रेमाच्या बाता देखील व्यर्थ आहेत ” असा भरमसाट शेरामारताना, प्राचीन कालीन आर्यावर्तात व इतरत्र केवळ एक राजाश्रयाच्या आधारानेच--म्हणजेच जीवितसाधन म्हणून--सर्व कला कशा टिकू शकल्या, आणि आज देखील पुष्कळ पश्चिमात्य श्रेष्ठ कलावत कलेवरच कशा उपजीविका करीत आहेत याची विस्मृति पडली असे दिसते. कलावताला अनिष्ट कला निर्माण करण्याचा मोह होईल या भीतीने कलेला उदरपोषणाचे कार्य देणें अयोग्य असल्याम, समाजातील डॉक्टर, व्यापारी, इत्यादि लोकानाही आपल्या धर्माचा गाशा गुंडाळावयास सागावे लागेल कारण तीच भीति येथेही नाही काय ? शिवाय, श्री. नातूंच्या लेखांत कलेची फार सकुचित व्याख्या गृहीत धरल्याचे दिसते. रा. काळे यांनी ‘ फुरसतीचा वेळ ’ या शब्दमूहाचा उगीचच वाऊ केला असून, त्यामुळेच फुरसतीच्या वेळी कलानिमिति करू पहाणाऱ्याला कलेच्या तत्वावर ‘ प्रभुत्व मिळविणें व निमित्तीक्षम होणें शक्य नाही ’ असे उद्गार त्यांनी काढले आहेत. ले. टिळक, केळकर, खाडिलकर यांनी सपादकीय व इतर अनेकविध व्यवसाय सांभाळून, व कोल्हटकरांनी वकिलीला चरितार्थाचें साधन करूनच वाङ्मयनिर्मिति केली ना ? रा. पाध्ये यांनी या वादात समता-

कित्येक लोकांचें म्हणणे असे असते कीं, एखाद्या कृतीचे परिणाम जर चांगले असले तर तिची नीतिमत्ता ठगविताना कर्त्याच्या

वादाचें घोटें निष्कारण वाजवीपेक्षा जास्त दामटले आहे अगें आमचे स्पष्ट मत आहे. कारण, समतेच्या पायावर समाजरचना झाल्यावर प्रत्येक व्यक्तीला हक्कीपेक्षा अधिक 'विश्रांति' मिळेल हे कबूल केले, तरी आपला मूळ प्रश्न शिल्लक राहतोच की, तेव्हादेखील जीवितसाधनाच्या व्यवसायाच्या वेळेत केलेला कृति खरी कला होईल किंवा नद्व्यतिरिक्त उरलेल्या काळात केलेली ? समतेच्या काळात देखाळ श्रमविभाग तर राहिलोच ना ? म्हणजे, चरितार्थाचे मुख्य साधन म्हणून एका व्यक्तीकडे एक, दुसरीकडे दुसरे, तिसऱ्या व्यक्तीकडे तिसरें काम अशी कामांची वाटणी हळापमाणेच होईल आता, येथे सुद्धा हा प्रश्न उरतोच की, चरितार्थाचे मुख्य साधन म्हणून लेखन, शिल्पकाम, अगर इतर एखादें काम करणारी एक व्यक्ती, आणि जिच्या वाटेला स्वतःचे चरितार्थाचे साधन म्हणून एक निराळेच काम आले असताही आपल्या विश्रांतीच्या काळी पहिल्या व्यक्ती-येच-लेखनाचें, शिल्पाचें इ-काम आवड म्हणून करणारी व्यक्ती, यामध्ये इतर सर्व गोष्टी समान असता श्रेष्ठ कलाकार कोण ? सारांश, समतावाद मध्ये आणल्यानं आपल्या मुख्य प्रश्नाचा निवाळ लागत नाही.

आमच्या मते या प्रश्नाचें उत्तर आम्ही वर दिलेच आहे. पहिला गोष्ट म्हणजे कला व जीवितसाधन यात आत्यंतिक भेद आहे ही कल्पनाच सोडली पाहिजे. दुसरी गोष्ट म्हणजे प्रत्यक्ष कलानिमित्ति करीत असताना कलावताने द्रव्याकडे दृष्टि ठेवू नये हें श्री. नातू याचे म्हणणे रास्त असलें, तरी त्याच्या शुद्ध हेतूला चालना देण्यासाठी म्हणून, वर सांगितल्याप्रमाणे, जर द्रव्यार्जनाची अपेक्षा असेल तर तेबद्दयावरून त्याला स्वार्थी व हलक्या कलाकारांमध्ये काढण्याचा अट्टाहास कोणी करू नये. कलेचा मुख्य सबध पोटाशी मसून हृदयाशी असतो हें खरे; पण पोटाशिवाय नुसतें हृदय राहू शकत नाही त्याची काय वाट ? उलट, धनाशेची अशी अपेक्षा प्रत्येक वेळेस असली तरच ती खरी कला

हेतूकडे लक्ष देणे आवश्यक नाही. वास्तविक अशा लोकाना हेतु व परिणाम यामध्ये जो आत्यंतिक भेद दिसतो, तसा मुळींच नसतो हें आपण लवकरच पाहू. परंतु याशिवाय, कर्त्याच्या हेतूकडे लक्ष न देता केवळ परिणामावरून नीतिमत्ता अगर अनीतिमत्ता ठरवावी या मताचे नीतिशास्त्रातून आता उच्चाटण झाले आहे हे मागे सांगितलेंच आहे. भगवद्गीतेत तर 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' असा कर्त्याच्या बुद्धीला प्राधान्य देणारा स्पष्ट दडकच घालून दिला आहे. वाईट हेतूने प्रेरित होऊन केलेल्या कृतीचा परिणाम अनपेक्षित रीतीने चागला झाला, तरी त्याचे श्रेय कर्त्याला न मिळता, उलट त्याच्या हेतूच्या दुष्टत्वाबद्दल मात्र तो दोषी ठरविला जाईल. कल्पना करा की, खुंदीवर टागलेल्या रामरावाच्या ओव्हरकोटावर त्याच्या शत्रूने सायंकाळचे अधारात रामराव समजूत गोळी झाडली, व कर्मधर्म-संयोगाने त्या कोटाच्या खिशात जाऊन बसलेला एक लहानसा साप त्यायोगे जखमी होऊन बाहेर पडला. अशा रीतीने रामराव सर्पदंशा-पासून बचावला खरा; पण त्याचे श्रेय त्या शत्रूम आहे काय ? त्याच्या इच्छाशक्तीचा यात यत्किंचितही संबंध नसून तिची सर्व खटपट

होईल असा विपरीत आग्रहही पण कोणी धरू नये आता, एखाद्या कलेला चरित्राचांचे साधन केले म्हणजे तिचा नीट रीतीने अभ्यास करण्यास चागली संधि मिळते हा सामान्य नियम खरा, पण म्हणून, एखाद्या हुशार मनुष्याने आपला वकिलीचा (किंवा डॉक्टरीचा) धंदा सांभाळून उरलेल्या वेळांत मोठ्या हौसेने व श्रमानें चित्रकलेत अगर गायनकलेत नैपुण्य मिळविले, तर तो आपली वकिली (किंवा डॉक्टरी) सोडल्याशिवाय तुला खरा चित्रकार अगर गायनकार म्हणणार नाही असा दुराग्रह धरून कसे चालेल ?

रामरावाच्या नाशासाठीच होती. आणि म्हणूनच कायदा व नीति या दोन्ही दृष्टींनी शत्रूचे ते कृत्य, प्रत्यक्ष परिणाम चागला झाला असला तरी, अनीतीच्याच सदरात घातले जाईल.

कलाकाराच्या हेतूचा विचार केल्यानंतर आता आपण कलेच्या विषयाकडे वळू. यासंबंधात, कला व नीति याचा आवश्यक संबंध प्रतिपादन करणारे कलेच्या विषयाचें नियमन करीत नसून फक्त तिच्या पद्धतीचे व एकंदर धोरणाचे स्वरूप ठरवू पहातात, असे आम्ही मागे तिसऱ्या प्रकरणात म्हटले असल्याने, आता कलेच्या विषयासंबंधानें विचार तो काय करावयाचा अशी शंका कोणी येथे उपस्थित करतील. परंतु, कला नीतिपर असल्यावर तिचा विषय नाट्यशास्त्रातल्या (नाटकालाच उद्देशून लिहिलेल्या)

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्प न सा विद्या न सा कला ।

न तत्कर्म न वा योगो नाटके यन्न दृश्यते ॥

या श्लोकास अनुसरून वाटेल तो असू शकेल हे जरी खरे असलें, तरी येथे हे देखील ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे की, काहीं थोडे विषय असे असतात की, त्याचे विवेचन, वर्णन अगर चित्रण एखाद्या सामान्य अगर नवख्या कलावंतानें कितीही काळजीपूर्वक केलें, तरी त्यापासून सर्वसाधारण मनुष्याच्या मनात प्रायः अनीतिप्रवर्तक विचार उत्पन्न झाल्यावाचून राहाणार नाहींत. यासाठी एखाद्या श्रेष्ठ कलावंतानें असल्या विषयापैकी एखाद्याची निवड करून त्यासंबंधात काही उत्तम कलाकृति प्रसंगानुसार निर्माण करण्यास जरी हरकत नसली, तरी इतर कलाकारांनी त्या विषयापासून दोन हात दूर राहणेंच इष्ट आहे. आणि ही गोष्ट ध्यानात

वेऊनच, असे काहीं थोडे विषय कलेच्या सामान्य क्षेत्राबाहेर आहेत असे म्हणता येईल. कोणत्याही वस्तूचा योग्य प्रमाणाबाहेर उपयोग केला तर तो नुकसानकारकच होतो हें खरे असताना देखील, दवाखान्यात काही विशिष्ट औषधानाच ' विपारी ' असें सर्वोद्योग्यांचे प्रयोजन ज्याप्रमाणें इतकेच की, त्यायोगे अत्यंत कुशल व प्रवीण चिकित्सकाखेरीज इतरांना त्या औषधाचा उपयोग करण्याची इच्छा होऊन अनर्थ ओढवू नये, त्याप्रमाणेच काहीं विशिष्ट विषयाना कलेच्या सामान्य क्षेत्राबाहेर स्थान देताना कोणाही श्रेष्ठ व अतिकुशल कलाकाराचे विषयस्वातंत्र्य मर्यादित करण्याचा हेतु नसून केवळ सर्वसाधारण व सामान्य कलाकारांना सावध करणे इतकाच आहे.

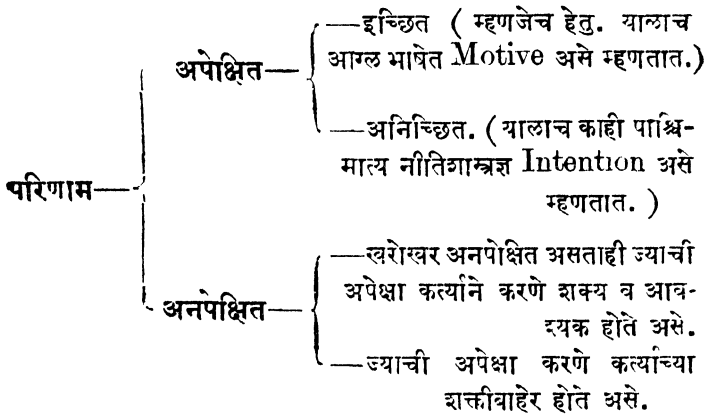
तिसरी गोष्ट कलाकाराने कलानिर्मिति करताना उपयोगात आणलेल्या साधनाची. वरवर पहाता साधनाचा व कृतीच्या नीति-मतेचा संबंध दिसत नसला, तरी खोल विचार केला असता हे बरोबर नाही असे दिसून येते. कलाकारानें जर आपली साधने अयोग्य रीतीने प्राप्त केली असतील, तर त्यामुळे त्या कृतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या कोणाही सृज व्यक्तीच्या आनंदात विघाड आल्यावाचून राहणार नाही. कल्पना करा की, एखादे श्रेष्ठ चित्र पाहून आपले मन शुद्ध आनंदात पोहत असता, कोणी आपल्या कानात हळूच असे सांगितलें की, त्यात भरलेला लाल रंग एका निरपराध मुक्या जीवाची हिंसा करून त्याच्या रक्तापासून तयार केलेला आहे. त्याक्षणीच आपल्या आनंदात विकृति उत्पन्न झाल्याशिवाय राहिल काय ? किंवा, ताजमहालाच्या एखाद्या रसिक प्रेक्षकाला जर एकाएकी अशी खात्रीलायक माहिती कळली की, ही भव्य व

सुंदर इमारत बांधून होत असताना अनेक गरीब मजूर केवळ जबरदस्तीने अर्धपेटी वेतनावर राबत होते, आणि त्यातले काही तर तें काम चालू असताना होणाऱ्या जुलूमजबरदस्तीला ब्रॅला पडून मेले व पोरक्या झालेल्या त्याच्या स्त्रीपुत्रादिकाची अत्यंत करुणास्पद दैना झाली, तर त्या रसिकाला इतःपर त्याच ताजमहालाच्या अनुपम वास्तू संदर्भापासून पूर्वासारखाच आनंद होईल काय ? पण अशा रीतीने भोक्त्याच्या आनंदात विघाड उत्पन्न करणारी कृति खऱ्या कलेच्या सदरात जाऊ शकणार नाही हे उघड आहे. यासाठी प्रत्येक खऱ्या कलाकाराने कलानिर्मिति करताना वापरावयाची साधने अनीतीपासून अलित ठेवण्याची काळजी घेतली पाहिजे. आता, जोपर्यंत साधनातली ही अनीति भोक्त्याना ज्ञात होत नाही तोपर्यंत तरी त्यांना त्या कृतीपासून शुद्ध आनंद प्राप्त होऊ शकेल, असे कोणी येथे म्हणतील. परंतु यावर उत्तर हेच की, अज्ञानावर आधारभूत असलेला कोणताही आनंद शुद्ध व नित्य असू शकत नाही, हे आजवर कोणाही सूज्ञाने नाकारले नाही. आणि याशिवाय असे की, भोक्त्याचा विचार बाजूम ठेवला तरी, असल्या अनीतिमान् साधनाच्या उपयोगाने कर्त्याचा पाय अनीतीच्या चिखलात कसा अधिकाधिक रोवला जातो, व त्याचे मन तात्पुरत्या मिळालेल्या यशाने फुलून अधिकाधिक अनीती-कडे कसे निर्लज्जपणे प्रवृत्त होते, याचा विचार करावयास नको काय ? जी स्वतःच्या जन्मदात्यालाच अनीतिगर्तेत अधिकाधिक ढकलते, तिला खरी कला म्हणावे तरी कसे ? एवच भोक्ता आणि कर्ता, या दोघांच्याही दृष्टीने कलानिर्मितीची साधने शुद्ध ठेवण्याची आवश्यकता सिद्ध होते.

कलानिर्मितीचा हेतु, विषय व साधनें याचा येथपावेतों विचार झाला. आता राहिले परिणाम. वास्तविक उपनिर्दिष्ट गोष्टीच्या विचाराहून परिणामाचा विचार अगदीच स्वतंत्र आहे असे नाही. वरील गोष्टी अनीतीपासून अलिप्त ठेवण्याचे कारणच हे की, त्यापासून अनिष्ट परिणाम घडून येऊं नयेत. परंतु आपल्यास येथे आता या परिणामासंबंधी एका विशिष्ट दृष्टीने विचार करावयाचा आहे. कर्त्याचा हेतु उच्च असल्यावर त्याने आपल्या कृतीपासून जनतेवर होणाऱ्या परिणामाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे काय ? आणि तसे ते आवश्यक असल्यास, एखाद्या कृतीपासून घडून येणाऱ्या अनेकविध परिणामापैकी कितीकाबद्दल तो जबाबदार राहील, आणि कितीकाची जबाबदारी तो झुगारून देऊ शकेल ? यापैकी पहिल्या प्रश्नासंबंधाने असे निःशकपणे म्हणता येईल की, केवळ स्वतःच्या हेतूच्या शुद्धतेकडे लक्ष देऊन कोणी कर्ता आपल्या कृतीच्या प्रत्यक्ष परिणामाकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष करूं म्हणेल तर ते केव्हाही न्याय्य होणार नाही. कर्त्याच्या हेतूची अपेक्षा न ठेवता नुसत्या परिणामाच्या बरेवाईटपणावरून कोणत्याही कृतीची नीतिमत्ता ठरवू पहाणारे एकांगी वादी जसे आपल्यास आढळून येतात, त्याचप्रमाणे केवळ हेतूकडेच लक्ष देऊन परिणामाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करण्याचा उपदेश करणारे दुसऱ्या टोकाचे एकांगी वादीही कधी कधी निदर्शनास येतात. खरोखर पहाता, यापैकी कोणताच पक्ष पूर्णपणे सत्य नसून, एखाद्या कृतीची नीतिमत्ता अगर अनीतिमत्ता ठरविताना तिच्या मुळाशी असलेला हेतु व तिच्यापासून उद्भवणारे परिणाम या दोहोचाही विचार करणे आवश्यक आहे. मात्र, एखाद्या कृतीच्या सर्वच परिणामाबद्दल तिच्या कर्त्यास जबाबदार

घरू म्हटल्यास ते देखील योग्य होणार नाही. यासाठी कोणत्या परिणामाबद्दल तो जबाबदार ठरू शकेल हे आता आपण पाहू.

या दृष्टीने पाहिल्यास परिणामाचे पुढील प्रकार करता येतात.

आता यापैकी पहिले इच्छित अपेक्षित परिणाम म्हणजेच कर्त्याच्या मनातला मूळ हेतु होय. याचीच कल्पना प्रथम त्याचे मनात उद्भवून तिला मूर्तस्वरूप देण्यासाठी तो कार्यास प्रवृत्त झाला असतो. हे परिणाम त्या कृतीपासून खरोखर घडून आले तर तो आपलें कार्य मफल झाले असे समजतो, व उलटपक्षी विफल झाले असे मानतो. कलाकाराच्या हेतूविषयीं मागे विवेचन केलेंच असल्यानं येथे आता अधिक काही लिहिण्याची आवश्यकता नाही. आणि ज्या-अर्था हे परिणाम घडवून आणण्यासाठीच कर्ता कार्याला प्रवृत्त झाला असतो, त्याअर्थी त्याच्या बरेवाईटपणाची जबाबदारी त्याचे शिरावर आल्यावाचून राहणार नाही, हें उघड आहे. इतकेंच नव्हे, तर शेवटीं

महावें] अपेक्षित पण अनिच्छित परिणाम

ते परिणाम प्रत्यक्ष घडून न आले तरी देखील त्यांना हेतुस्थान दिल्याबद्दलही कर्त्यावर जबाबदारी येते हे मागे दाखविलेच आहे.

परंतु, सर्व इच्छित परिणाम अपेक्षित असले तरी सर्वच अपेक्षित परिणाम इच्छित असतात असे मात्र नव्हे. कित्येक प्रसंगी आपल्या कृतीपासून एखादा विशिष्ट परिणाम घडून येणार आहे असे आपल्यास माहित असते. परंतु तो परिणाम इच्छित नसतो, इतकेच नव्हे तर कधीकधी तो परिणाम घडून न यावा अशीही आपली इच्छा व खटपट असते. पण त्या मूळ हेतूच्या सफलतेला तो परिणाम अपरिहार्यच असला तर नाइलाजास्तव आपण त्यालाही घडून येऊ देतो. अशा वेळेस तो अपेक्षित असतो, पण इच्छित नसतो. कल्पना करा की, एखाद्या राजाचा शत्रु एका घरात गुप्तपणे बसला असून, त्या घरावर ताबडतोब तोफ डागण्याचा हुकूम त्याने सेवकास दिला आहे. दैवदुर्विलासाने त्याच सेवकाचा एकुलता एक मुलगाही त्याच वेळेस त्या घरात गोष्टी करीत बसला आहे. अशा वेळी शत्रूला सावध न करता मुलाला बाहेर काढण्याचे विफल प्रयत्न पुत्रवत्सल पितृहृदयाने काही वेळ केल्यानंतर, कर्तव्य म्हणून, डोळ्यात अश्रूच्या धारा, अतश्चक्षूंसमोर पत्नीची केविलवाणी मुद्रा, कानात नवविवाहित स्नुषेच्या हृदयभेदक हंबरड्याचा अस्पष्ट आभास, पण हातात तोफ शिलगविण्याची वृत्ती, अशा स्थितीत त्या अमलदाराने ती तोफ सोडली, तर या प्रसंगी स्वपुत्रवध हा अपेक्षित परिणाम असला तरी इच्छित परिणाम होता असे कोण म्हणू शकेल ? शस्त्रक्रिया करताना रोग्याला होणारा त्रास हा चिकित्सकाचा एक अपेक्षित परिणाम असला, तरी तो इच्छित होता असा आरोप कोणी केल्यास चिकित्सक

त्याला कोर्टात खेचल्याशिवाय राहील काय ? माता मुलाला मारते तेव्हा आपल्या कृत्यापासून त्याला दुःख होईल हे तिला माहीत असते. परंतु, तिचा हेतु मुलाला मुधरविणें हा असून त्याला दुःख देणे हा नसतो हे कोणास सागावयास पाहिजे असे नाही. तक्षकाला इद्र सोडीत नाही असे पाहताच दोघाच्याही आहुति यज्ञात टाकूं पहाणाऱ्या जनमेजयाच्या कृत्याचा तक्षकवध हा इच्छित परिणाम झाला असता, पण इंद्रवध हा अपेक्षित परंतु अनिच्छित परिणामाच्या सदरात गेला असता यात शंका नाही.

आता, या अपेक्षित परंतु अनिच्छित परिणामाची जबाबदारी कर्त्यावर कितपत येते हे पाहूं गेल्यास असे आढळून येते कीं, यासंबंधांत होय किंवा नाही असे सर्वदूर लागूं पडणारे एकठशाचे उत्तर देणे शक्य नसून, ही जबाबदारी प्रत्येक कृतीच्या विशिष्ट परिस्थितीवर अवलंबून राहील. जर मूळ इच्छित परिणाम चांगले असतील, व ते घडून येण्यासाठी अपेक्षित अनिच्छित परिणाम अपरिहार्य असतील, तर त्याच्याविषयी, ते वाईट असले तरी, कर्त्यावर काही जबाबदारी येणार नाही. उलटपक्षी, मूळ हेतूच वाईट असला, तर ते अनिच्छित परिणाम अपरिहार्य असले तरी कर्त्यावर त्याची जबाबदारी आल्या-शिवाय रहाणार नाही. उदाहरणार्थ, आपल्या वैयक्तिक शत्रूचा खून करताना त्याच्या बरोबरच्या दुसऱ्या एका मनुष्यालाही मारणें कोणाला भाग पडले, तर त्याला उभयताच्या मृत्यूबद्दल जबाबदार धरले जाईल. जर अनिच्छित अपेक्षित परिणाम अपरिहार्य नसून टाळता येण्यासारखे असतील, तर मात्र त्याची जबाबदारी, मूळ हेतु कसाही असला तरी, कर्त्यावर आलीच पाहिजे. याशिवाय, जेथे हे

सहावें] कोल्हटकरांचें अश्लीलतेचें समर्थन

परिणाम मूळ हेतूस अपरिहार्य असतील तेथे देखील तो मूळ हेतु तरी घडवून आणणे आवश्यक होते किंवा काय हे पाहिले पाहिजे.* एखादी कल्पना अश्लील शब्दांनी व्यक्त करण्यापूर्वी ती सभ्य शब्दात व्यक्त होऊ शकते किंवा नाही हे पाहणे आवश्यक आहे, व ते अशक्यच असल्यास ती मूळ कल्पनाच टाकण्यासारखी नव्हे काय हे ठरविले पाहिजे. इतका विचार केल्याशिवाय केवळ अनिच्छित असा शिक्षा मारून त्या अश्लीलतेची जबाबदारी कर्ता दूर टाकू शकत नाही. कित्येक प्रसर्गी 'शास्त्रीय विषयाच्या' विवेचनाचे नावाखाली कांही लेखक आपली अश्लीललेखनाची हौस पुरवून घेतात; आणि नंतर, आमचा हेतु वाचकास शास्त्रीय ज्ञान करून देणे हा असून त्याच्या मनात अश्लील विचार उत्पन्न करण्याचा नव्हता, असे स्वतःतर्फे प्रतिपादन करू लागतात. अशा वेळेस त्यांनी त्याच विषयाचे सभ्य रीतीने विवेचन करणे अगदीच अशक्य आहे किंवा काय याचा विचार प्रथम करणे अत्यावश्यक आहे. आणि हे शक्य

*या सबवात कै. श्री कृ. कोल्हटकर यांनी एके ठिकाणी केलेल्या अश्लीलतेच्या पुढील समर्थनाकडे लक्ष द्यावे " अश्लील विचार गाळण्या-सबधाने आमचे असे मत आहे की, नुसता अश्लीलता सर्वथैव निघ होय तांच जर एखाद्या सुंदर विचाराशी अशा रीतीने सलग्न असली की, ती गाळली असता तो विचारही आणता येत नाही, तर ती क्षम्य असते. कारण अशा प्रसर्गा अश्लीलतेकडे गौणत्व येऊन, प्रेक्षकाचे मन त्या सुंदर विचाराकडे गढून जाते " ('चंद्रसेन' नाटकावरील टीका) ' आणता येत नाही, ' पण कोणाला ? एखाद्या विशिष्ट लेखकालाच ? असे असले तर अश्लीलतेच्या धागडधिंग्याला हा एक परवानाच झाला ' शिवाय, येथे पुढील संस्कृत सुभाषिताची आठवण येते: " मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयकरः ? "

असतानाही ज्याना अश्लीलतेचा मोह आवरत नाही, त्यानी या अव्यापारेषुव्यापारात पडावे कशाला ?

येथपावेतो आपण ज्या परिणामाचा विचार केला ते सर्व अपेक्षित होते. आता अनपेक्षित परिणामाचा विचार करू लागल्यास आपल्यास प्रथमच याचे दोन भाग पाडावे लागतील. याचा एक प्रकार म्हणजे ज्याची अपेक्षा करणे कर्त्यास शक्य असताही त्याने तशी केली नाही, असे परिणाम. आता या परिणामाच्या जबाबदारीतून कर्ता केव्हाही मुद्दू शकणार नाही. उदाहरणार्थ, एखाद्या खोलीत सात आठ वर्षांचा एक खोडकर मुलगा खेळत असता एक मनुष्य तेथे भिंतीशी एक भरलेली बंदूक ठेवून बाहेर गेला. थोड्याच वेळात त्या मुलाने तिला हात लावल्याने ती उडाली व काहीं अपघात झाला. या प्रसर्गी जर तो मनुष्य ' असे काही होईल याची मला कल्पनाच आली नाही ' असे म्हणून आपला बचाव करू पाहील, तर कोणीही सूज ' ती गोष्ट इतकी साहजिक व उघड होती की, तुला तिची कल्पना यावयास पाहिजे होती ' असेच उत्तर देणार नाही काय ? साराश, ज्याची अपेक्षा करण्यासाठी एखाद्या विशिष्ट कर्त्याच्या ठायी असलेल्यापेक्षा अधिक ज्ञानाची व बुद्धीची गरज नसते, त्या परिणामाबद्दलची जबाबदारी, ते कर्त्याकडून खरोखर अनपेक्षित असले तरी, तो दूर टाकू शकणार नाही. मनात यत्किंचितही स्वार्थापेक्षा न ठेवतां, शुद्ध हेतूने देखील कोणी वैद्यकशास्त्रातील अर्धवट विद्यार्थी एखाद्या दुर्धररोगपीडित रुग्णावर शस्त्रक्रिया करून त्याच्या अकाली निधनास कारणीभूत होईल, तर जवळच रहात असलेला त्याचा वैद्यविद्यापारंगत शिक्षक त्यास या जीवितहानीबद्दल जबाबदार धरल्या-

सहावें] प्राचीन नाटककारांची जबाबदारी

वाचून रहाणार नाही. बव्हंशी असाच प्रकार अश्लीललेखकाचा असतो. 'आमचा हेतु वाचकाची मने विघडविण्याचा नसून उलट समाजास स्वातंत्र्य दोष दाखवून उन्नतिपथावर नेणे हा आहे' असा त्याचा नेहमी मुख्य मुद्दा असतो. परंतु त्याच्या हेतूची शुद्धता आपण जरी मान्य केली तरी, ज्याअर्थी त्याची दोषाविष्करणाची पद्धति इतकी घातुक असते की, त्यामुळे सर्वसाधारण जनतेच्या मनात अनैतिक विचारच प्रामुख्याने उत्पन्न होतील हे कोणाही सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास कळू शकेल, त्याअर्थी या परिणामाची जबाबदारी ते केव्हाही नाकारू शकत नाहीत.

आता, जे परिणाम कर्त्याकडून अनपेक्षित असून ज्याची अपेक्षा करणे त्याला खरोखर शक्यही नव्हते, अशा परिणामाची जबाबदारी मात्र त्याच्यावर केव्हाही टाकता येणार नाही हे उघड आहे. भरलेली बंदूक एखाद्या आलमारीत शक्य तितक्या काळजीने ठेवून ताळा लावल्यानंतर कोणी बाहेर गेला असताना, त्याच्या पश्चात् आलेल्या पाहुण्याचा कोणी ब्राह्मण मुलगा तेथे शिरून कोठून दुसरीकडून किल्ली मिळवून त्या बंदुकीस हात लावेल, तर त्याला त्या गृहस्थाने काय करावे ? कालिदासशूद्रकादिकानी नाटके लिहिली त्यावेळेस तरुण विद्यार्थीवर्गाचे जीवन अनेक कडक निर्बंधानी जखडलेले असून, त्यांची नाटके बव्हंशी प्रौढ, विवाहित व सुविद्य स्त्रीपुरुषांचेच दृष्टीस पडण्याचा संभव होता. अशा स्थितीत काही शतकानंतर मुद्रणकलेचा प्रसार होऊन आपल्या नाटकांच्या शेकड्यांनी प्रती निघतील, अनेक तरुण अपक्वबुद्धीच्या स्त्रीपुरुषविद्यार्थ्यांच्या हाती त्या जाऊन त्यांना जाहीरपणे ती नाटके शिकविण्यात येताल,

त्याबरोबरच सभोवतालची परिस्थिति इतकी बिघडेल की, दिवसा आपल्या नाटकातील शृंगार वाचून सायंकाळीच अनेक बीभत्स दृश्ये चलच्चित्रपटात प्रत्यक्ष पाहिली जातील, मनुष्याला आपल्या वृत्ति ताब्यात ठेवण्यास शिकविणाऱ्या सर्व निर्बंधाना झुगारून देण्यात येईल, इत्यादि गोष्टीची विचारांच्या कालिदास-शूद्रकादिकाना मुळीच कल्पना नसली तर त्यात त्याचा काय दोष ? मग, तरुणाच्या मनोवृत्ति बिघडविण्याबद्दलचा आरोप त्याचेवर करण्यापूर्वी या गोष्टीचा विचार आधुनिक सूज्ञानी करावयास नको काय ? किंवा, त्याची नावे पुढे करून, हल्लीची परिस्थिति प्रत्यक्ष पहात असताही जे अश्लील वाङ्मय निर्माण करतात, ते तत्संबंधी जबाबदारीतून कसे मुद्दं शकतील ?

एखाद्या कृतीपासून किती प्रकारचे परिणाम घडून येतात, व त्यापैकी कितीकाची जबाबदारी कर्त्यावर असते हे वर पाहिले. परंतु, नीति व कला यांच्या संबंधाचे प्रश्न येवढ्यानेच सुटत नाहीत. कित्येक प्रसर्गी असा मुद्दा पुढे केला जातो की, कलाकृतीपासून नीतिपर किंवा अनीतिपर विचार उत्पन्न होणे हा प्रत्येक व्यक्तीचा स्वतंत्र प्रश्न असून, त्याची जबाबदारी कलाकारावर टाकणे रास्त नाही. उदाहरणार्थ, प्रो. फडके याचे मताने एखादी सुंदर कलाकृति “ पहात असता वासनाची बरीवाईट हालचाल झाली तर तो त्या कलावस्तूचा गुण नसून तो प्रेक्षकाच्या विकृत दृष्टीचा परिणाम होय.....बोध, नीति, अनीति या साऱ्या गोष्टी मूळ कलाकृतीतल्या नसून तिच्याकडे मनुष्य ज्या दृष्टीने पाहील त्या दृष्टीवर अवलंबून आहेत ”*

* ‘ प्रतिभासाधन ’ पृ. ६५-६६.

एखादी कलाकृति पाहून एका व्यक्तीच्या मनात पापवासना उत्पन्न होतात, तर तीच कृति पहाताना दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनाची यत्किंचितही चलबिचल होत नाही, असे आहे तर या पापवासनाची जबाबदारी कर्त्यावर मुळीच न येता सर्वस्वी भोक्त्यावरच टाकण्यास काय हरकत आहे, असे हे आक्षेपक विचारीत असतात.

परंतु या विचारसरणीची सदोषता सिद्ध करणे फारसे कठीण नाही. कोणत्याही कृतीचा परिणाम सर्वांवर सारखा होत नाही हे खरे आहे. पण तेवढ्यावरून त्या परिणामाचे कारण सर्वस्वी पाहणाऱ्याच्या मनःस्थितीतच आहे हे म्हणणे, ज्या अर्थी एकच पाणी एकसमयावच्छेदकरून एका हाताला ऊष्ण व एका हाताला थंड लागू शकते (हे सुप्रसिद्धच आहे), त्याअर्थी ऊष्णता त्या पाण्यात मुळीच नाही, किंवा ती सर्वस्वी 'मनातच' आहे असे म्हणण्याइतकेच हास्यास्पद होय. एखादा पदार्थ सर्वांना सारखाच गोड लागतो असे नाही; पण म्हणून गोडी बाह्य पदार्थात मुळीच नसून सर्वस्वी 'मनातच' आहे असे म्हणता येईल काय ?* खरोखर पाहू जाता, या उदाहरणावरून इतकेच सिद्ध होते की, एखादी कलाकृति पाहून भोक्त्याच्या मनावर घडून येणाऱ्या परिणामाचे कारण सर्वस्वी बाह्य वस्तूत किंवा मनःस्थितीत नसून, ते उभयतात विभागाने वास करीत असते. पहा, की, वाईट अगर चांगल्या वासना उद्भवणे हे जर सर्वस्वी वैयक्तिक मनःस्थितीवरच अवलंबून असते, तर एकाच मनुष्याला एकाच वेळेस

*या मनोरंजक प्रश्नाचा सविस्तर विचार आम्ही *The Metaphysics of Berkeley*, या पुस्तकात (पृष्ठे ११७-११९) केला आहे.

दोन चित्रे पाहून निरनिराळ्या वासनाचा अनुभव कसा बरे येऊ शकला असता ?

यावरून, भोक्त्याच्या मनात उद्भवणाऱ्या परिणामाची जबाबदारी त्याच्या वैयक्तिक मनःस्थितीप्रमाणेच कलाकृतीवर देखील येते हे वाचकास उघड होईल. आणि यासाठीच, कोणती मनःस्थिती चागली व कोणती वाईट हे ठरविताना अपवादात्मक कलाकृति विचारात न घेता सर्वसाधारण कलाकृतीचाच विचार करणे रास्त होईल; आणि उलटपक्षी, कोणती कलाकृति चागली व कोणती वाईट हे निश्चित करताना अपवादात्मक मनःस्थितीचा विचार न करता सर्वसामान्य मनःस्थितीचाच विचार केला पाहिजे. एखाद्या अगदी नीच कोटीच्या इसमास साधारण स्त्रीचे चित्र पाहून सुद्धा पापवासनाचा अनुभव येऊ लागला म्हणून तेवढ्यासाठी त्या चित्राला अश्लील म्हणण्याचे कारण नाही. उलट, एखाद्या शुक्रमुनीस किंवा शाक्तमहात्म्यास जगातील अत्यंत वीभत्स व घाणेरडे चित्र, वर्णन अगर दृश्य पाहूनही काही वाटणार नाही, पण म्हणून त्या चित्राला योग्य कृतीच्या कोटीत घालणेही रास्त होणार नाही. ही दोन्ही अपवादाची उदाहरणे असून, साधारणतः कोणत्याही कलाकृतीची इष्टानिष्ठता ठरविताना सामान्य मनःस्थितीकडे लक्ष ठेवूनच विचार केला पाहिजे. ज्या कलाकारास आपली कृति जनतेसमोर कधीच प्रदर्शित करावयाची नसून ती फक्त आपल्याच नजरेस पडेल अशा बेताने ठेवावयाची असेल, त्याने वाटल्यास जनतेच्या मनःस्थितीचा विचार करू नये. पण ज्या कृति सर्वसाधारण जनतेसमोर यावयाच्या आहेत, ज्याच्यावरून अनेक आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांची दृष्टि फिरणार

आहे, त्याच्या बाबतीत कल्याणे सामान्य मनःस्थितीचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.) आणि यासाठीच हेनरने नम्र स्त्रियांची कितीही 'सुंदर' चित्रे काढली, आणि त्यापासून एकही अश्लील भावना उत्पन्न होत नाही असा 'तज्ञानी' कितीही शेरा मारला, तरी जोपावेतो सर्वसाधारण मनःस्थितीच्या बाबतीत तसा अनुभव येत नाही, तोपावेतो सामान्य जनतेच्या दृष्टीने ती चित्रे अत्यंत अपात्र, व जाहीर रीतीने प्रसिद्ध करण्यास अयोग्य होत यात आम्हाला यत्किंचितही सशय नाही. यासंबंधात महात्मा गांधींनी एका प्रसंगी जे अत्यंत समर्पक उद्गार काढले आहेत ते वाचकानी अवश्य ध्यानात घ्यावे. प्रत्येक सुंदर वस्तूत सत्य भरले असल्याने, सौंदर्याच्या द्वारेच सत्याचा शोध करण्यास निदान काही थोडे श्रेष्ठ कलावत तरी समर्थ होऊ शकतील किंवा नाही, या प्रश्नास त्यांनी पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले. " ' Some may, ' said Gandhiji, ' but here too, just as elsewhere, I must think in terms of the millions. And to the millions we cannot give that training to acquire a perception of Beauty, in such a way as to see Truth in it. Show them Truth first, and they will see Beauty afterwards. ' ”*

* *Young India*, 20th November 1924 याच सबंधात 'रत्नाकर,' फेब्रुवारी १९३१, यात आलेला मुक्ताबाई लेले याचा 'कला व मासिक पुस्तके' हा लेखही वाचनाय आहे.

असो. एखाद्या कलाकृतीपासून सर्व साधारण मनुष्याच्या मनात जर अनैतिक विचार उत्पन्न होत असतील, तर त्याची जबाबदारी सर्वस्वी त्या मनुष्यावरच न टाकता ती कृति अनिष्ट कलेच्या सदरात टाकली पाहिजे हे वर पाहिले. परंतु या सवधात आणखी एका गोष्टीचा विचार करणे येथे आवश्यक आहे. कोणत्याही कलाकृतीपासून भोक्त्याच्या मनावर होणाऱ्या परिणामाची दिशा काही अशी तिच्या विषयाच्या विशिष्ट परिस्थितीवरही अवलंबून असते. आणि यामुळेच भिन्न भिन्न परिस्थितीतले विषय घेऊन त्या सवधात बाह्यतः सद्दश भासणाऱ्या कृति निर्माण केल्या, तरी एकापासून इष्ट पण दुसरीपासून अनिष्ट परिणाम उद्भवण्याचा सभव आहे. कोणत्याही हिंदू मनुष्याचे मनात मारुतीबद्दल इतकी पूज्य भावना वसत असते, व त्याच्या मनातील या देवतेच्या कल्पनेच्या भोवती सच्चारिण्याचे, पावित्र्याचे व उत्कृष्ट शरीरसंपत्तिजनक व्यायामपटुत्वाचे इतके जबरदस्त आवरण असते की, फक्त लंगोट नेसलेल्या मास्तीचे चित्र कोणीही सूत्र हिंदू मनुष्य अश्लील आहे असे म्हणेलसे वाटत नाही. पण म्हणून वाटेल त्या गृहस्थाचें तत्सदृश चित्र काढले तर ते सभ्य समजले जाईल काय ? नागपूर येथे डिसेंबर १९३३ मध्ये भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे प्रसंगी अश्लीलतानिवारणाचा ठराव मांडताना, एका वक्त्यानी दोन पती करणाऱ्या स्त्रीची हकीकत असणाऱ्या एका पुस्तकाचा आधुनिक अश्लील वाङ्मयाचें उदाहरण म्हणून उल्लेख केला असता, त्याला उत्तर म्हणून एका विरोधकानी पाच पतींना वरणाऱ्या द्रौपदीच्या जीवनाचें वर्णन करणाऱ्या महाभारताची श्रोत्यास आठवण करून दिली !*

*“ महाराष्ट्र, ” ता. ३१ डिसेंबर १९३३.

सहावे] अश्लील लेखनाचें एक लंगडें समर्थन

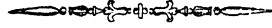
परतु ज्या महाभारतकारानी पाच पतींना एकाच वेळेस वरणाऱ्या द्रौपदीला महासतीच्या मालिकेत विनदिकृत स्थान दिले आहे, त्यांनी तिच्या विवाहाच्या व एकंदर जीवनाच्या भोंवती अलौकिकतेचे, असामान्यतेचे, अद्भुततेचे व पवित्रतेचें किती दाट वातावरण निर्माण केले आहे, व तिच्या त्या विवाहाचा मातृआज्ञापालनाशी व इतर अनेक गोष्टीशी निकट संबध जोडून त्यापामून मनावर हीन परिणाम उत्पन्न होण्याचा सभव कसा कौगल्याने नाहीसा केला आहे, याची सदरहू आक्षेपकाना विस्मृति पडली असे दिसते. महाभारतातील द्रौपदीची कथा अनेकवार ऐकूनही कोणा सभ्य स्त्रीच्या मनांत 'अधिकस्याधिक फलं' या न्यायाने स्वतःच्या मुलाना एक बाप आणखी मिळवून देण्याची इच्छा झाली आहे काय ? खरी स्थिति अशी असते की, सर्वसाधारण श्रोत्यांना त्यातले प्रसंग इतके अलौकिक व रोजच्या जीवनाच्या कक्षेबाहेरचे वाटतात की, त्यातल्या अशा काहीं गोष्टीचें अनुकरण करण्याचा विचार त्यांचे मनात सहसा उद्भवतच नाही. पण, महाभारतात पांच पती करणाऱ्या द्रौपदीची हकीकत आहे म्हणून, कोणी एखाद्याने आधुनिक सामान्य जीवनातल्या प्रसंगावर एक आकर्षक कथानक रचून, त्यात एका स्त्रीस एक पती जिवत असतानाही कांही वैयक्तिक स्वार्थासाठी दुसरा पती करण्याची कशी इच्छा झाली याचे तरुण स्त्रीपुरुषांना असन्मार्गाकडे प्रवृत्त करणारे रसभरित वर्णन केलें, तर ते अश्लीलतेच्या आरोपातून कसे सुटेल ? परशुरामानें मातृवध केल्याचें पुराणातरीं वर्णन आहे; म्हणून असल्या कृत्याची आधुनिक जीवनाला उद्देशून लिहिलेली कथानकें कोणी प्रसिद्ध करूं म्हणेल, तर ते योग्य

नीति आणि कलोपासना

होईल काय ? किवा, वालीचा वध झाल्यानंतर त्याची पत्नी तारा आपल्या कनिष्ठ दीराजवळ—सुग्रीवाजवळ—पत्नी या नात्याने राहिली असे प्रत्यक्ष रामायणात वर्णन आहे, म्हणून आजही तसे करण्यास प्रवृत्त करणारी चोपडी कुणी लिहिली तर ते त्याचे कृत्य निषेधार्ह नव्हे असे कोण म्हणेल ? असल्या प्रसंगापैकी एखाद्याचा संबंध आपल्या कृतीत आणणे अत्यंत आवश्यकच वाटले तर त्याला इतक्या कौशल्याची, दक्षतेची व सारासारविवेकयुक्त शुद्ध हेतूची आवश्यकता आहे की, आम्ही मागे म्हटल्याप्रमाणे, सामान्य व नवख्या कलाकारांनी त्यांना आपल्या क्षेत्राबाहेरच समजले पाहिजे. पुराणात वर्णन केलेल्या सर्वच घटना चांगल्या आहेत असे आमचे म्हणणे नाही. परंतु, पुराणातल्या नायकनायिकांच्या जीवनात जन्मापासून प्रारंभ करून तो थेट मृत्यूपर्यंत कशी अलौकिकता व असामान्यता भरली असून त्याचे ठायी सद्गुणाचा कसा अत्युच्च उत्कर्ष दाखविला आहे, आणि या व इतर सर्व कारणांमुळे सामान्य वाचकाचे लक्ष त्यातील असामान्य गोष्टींवर स्थिर न होता त्यातील सद्गुणांच्या आदर्शांकडेच कसे वळते, इत्यादि गोष्टींचा काहीच विचार न करता, केवळ जुन्या पौराणिक वाङ्मयाचे दाखले देऊन, आधुनिक लेखकांच्या काही अश्लील कृतींचा अधमपणा झाकण्याचा प्रयत्न किती फोल आहे हे मात्र वाचकास यावरून स्पष्ट कळून येईल.

प्रकरण सातवें

काहीं अवांतर महत्वाच्या गोष्टी

आतापावेतोच्या आपल्या विवेचनात ज्याचा नीटसा उहापोह झालेला नाही, अशा काही महत्वाच्या गोष्टीचा या प्रकरणात आपल्यास विचार करावयाचा आहे.

पहिली गोष्ट कला व प्रचलित नीतीमधील संबधाची. कलाकाराने स्वतःच्या कालातील रूढ नीतिनियमावद्दल आपली दृष्टि कशी ठेवावी याचा ओझरता उल्लेख मागे दुसऱ्या प्रकरणात आला आहे. परंतु, या महत्वाच्या विषयासंबंधात कोणाचा शक्यतोवर गैरसमज होऊ नये म्हणून त्याचा काहीशा विस्ताराने विचार करणे आवश्यक आहे. या जगातील नीतिनियमापैकी काहीं त्रिकालाबाधित व शाश्वत असतात, तर काहींचा जन्म एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीस अनुलक्षूनच होत असल्याने, ती परिस्थिति बदलून तिच्या जागी दुसरी आली म्हणजे या परिवर्तनशील नीतिनियमातही योग्य बदल घडवून आणणे आवश्यक असते. परंतु, मनुष्यप्राणी व्याक्तिशः कितीही विचारशील असला तरी सर्वसाधारण समाज प्रायः जुन्यास निरर्थक चिकटणारा, परंपरागतिक व सुधारणेसाठी अनुत्सुक असल्याने, हे नियम निर्जीव रूढीच्या रूपाने तसेच चालू राहून अनेक घातुक परिणाम घडवून आणीत असतात. या नियमाचा मूल उद्देश शाश्वत

नीतितत्वाना प्रत्यक्ष आचरणात आणविणे हा असला, तरी कालातरानें जनतेचे लक्ष याच्या बाह्य रूपाकडेच लागून त्याचे द्वारे मूळ उद्देश सफल होत नसला तरी अज्ञ समाज त्याचे पालन करीतच राहतो. आणि साधनाना अशा प्रकारे साध्यत्व प्राप्त होऊन, प्रचलित नीतिनियमाच्या नावाखाली धुडगूस घालणारे रूढीचे हे निर्जीव सागाडे समाजात अंधश्रद्धा, भोळेपणा, अज्ञान, असहिष्णुता, जुलूम इत्यादि अनेक दुष्ट रोगाची बीजे पेरण्यास मदत करीत असतात.

अशा वेळेस, या परिवर्तनशील नीतिनियमाच्या बाह्य स्वरूपावरून समाजाचे लक्ष खेचून तें त्याच्या मूळ हेतूकडे—शाश्वत नीतितत्वाकडे—वळविणें हे एक अत्यंत महत्वाचे कार्य समाजातील विचारी पुरुषाना करावयाचे असतें. या कार्याचे साधारणतः दोन प्रकार करिता येतील. प्रचलित परिस्थितीत अगदीच निरर्थक व टाकाऊ झालेल्या नियमाना समूळ बदलून त्याचे जागी दुसरे योग्य नियम आणणें हा एक; व जे नियम असे सर्वस्वी त्याज्य झाले नसतील त्यांचें पालन योग्य बंधनार्नी मर्यादित करणें हा दुसरा. सती व बालविवाह याच्या विरुद्ध चालविलेल्या चळवळी पहिल्या प्रकारात जातील; तर सरसकट बुवाबाजीचें नियंत्रण करून जनतेला फक्त चागल्या व योग्य साधुपुरुषाचीच भक्ति करावयास सांगणे हे दुसऱ्या प्रकारचें कार्य होऊ शकेल.

आता, निरर्थक व अहितकारी झालेल्या प्रचलित नीतिनियमाविरुद्ध चळवळ करण्याच्या या अत्यंत उपयुक्त कार्यात कलेने कितपत् भाग घ्यावा ? तिने नीतीची बंधने पाळली पाहिजेत असें म्हटल्यानें प्रचलित निर्जीव रूढींच्याविरुद्ध ब्र देखील काढण्याचा

तिचा हक्क हिरावून घेतला जातो काय ? आमच्या मते या संबंधात कलाकार व इतर विचारी पुरुष याची भूमिका सारखीच आहे. कला नीतिपर असली पाहिजे हे खरं, पण यावरून तिने अनीतीला विषय करून तिच्याविषयी जनतेच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करू नये असे होत नाही, हे मागे स्पष्ट केलेच आहे. किंबहुना, नीतीचे कातडे अगावर घेऊन समाजात राजरोसपणे वावरणाऱ्या या अनीतिगर्दभीचे वास्तविक स्वरूप जनतेसमोर उघडे करून दाखविणे हे केलेचे एक महत्वाचे कार्य होय यात शंका नाही. इतकेच नव्हे, तर हे कार्य करण्यास इतरापेक्षा एखादा श्रेष्ठ कलाकारच अधिक योग्य असतो. आता, ज्याच्या लक्षात या प्रचलित निर्जीव रूढीची निरर्थकता व अहितकारिता येत नाही, त्यांना असल्या चळवळीपासून सर्व नीतिशास्त्रावरच घाला येत आहे असे साहजिकच वाटत असते; परंतु त्याला इलाज नाही. प्रचलित रूढीविरुद्ध कोणताही शत्रू काढला असता धर्मनाशाची ओरड करणाऱ्या या सुधारणाशत्रूना, हल्ली प्रचलित असलेल्या नियमाना देखील प्रथम अस्तित्वात येताना त्याच्यापूर्वीच्या नियमांशी असाच विरोध करावा लागला होता, याची विस्मृति पडत असते.

वास्तविक पहाता या लोकानी थोडाही विचार केला तर त्यास दिसून येईल की, जगात आजपावेतो होऊन गेलेल्या सर्व मोटमोठ्या साधुपुरुषांनी प्रचलित व कायम नीतीचा सबंध नीट जुळविण्याचे हे कार्य कमीअधिक प्रमाणात केले आहे. तत्कालीन हिंसात्मक यज्ञ-यागादिकांच्या विरुद्ध आपली अधिकारी वाणी चालविणारे अहिसेचे जगप्रसिद्ध पुरस्कर्ते भगवान् बुद्ध, जशास तसे या प्रचलित रानटी

तत्वाला झुगारून विश्वव्यापी प्रेमाचे धडे देण्यात आपले प्राणही खर्ची घालणारे येशु ख्रिस्त, सामान्यजनात पसरलेल्या अज्ञानभ्रातिमूलक गैरसमजुतीचा नाश करण्याच्या पवित्र कार्यात जहाल विषाचा पेलाही आनदाने प्राशन करणारा महात्मा सॉक्रेटीस, किंवा यासारख्या कोणत्याही महान् विभूतीचे जिवन पाहिले तर आपल्यास हीच गोष्ट आढळून येते. बरे, याना सोडून आपण ज्ञानेश्वररामदासादि महाराष्ट्रीय सताकडे वळलो तरी आपल्यास काय दिसते? समर्थ रामदासस्वामी व संताशिरोमणि तुकोबा यानी तर प्रचलित निर्जीव चालरूढीविरुद्ध इतके कोरडे ओढल आहेत की, त्याच्यापुढे काही आधुनिक 'सुधारकही' फिके पडतील. सगुणभक्तीचा उद्देश निर्गुणप्राप्तीचे एक साधन हाच आहे हे विसरून निवळ मूर्तिपूजेच्या बाह्य भपकान्यातच गुग होणाऱ्यांना समर्थ स्पष्ट सांगतात : 'धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा । तेथे देव कैचा मूर्खा । भ्राति पडली ॥ ६-६-४४ ॥' महमदाने सोमनाथाची मूर्ति फोडताच धरणीवर आग टाकणाऱ्या भक्तानी पुढील ओव्या वाचल्या असल्या तर प्रतिकाराची थोडी तरी शक्ति त्याचे ठायी आली असती: "कल्पनेचा केला देव । तेथे जाला दृढ भाव । देवालागी येता खेव । भक्त दुःखे दुःखवला ॥ ६-६-३२ ॥ पाषाणाचा देव केला । येके दिवशीं भंगोन गेला । तेणे भक्त दुःखवला । रडे पडे आक्रंदे ॥ ३३ ॥ देव हारपला घरी । येक देव नेला चोरी । येक देव दुराचारी । फोडिला बळें ॥ ३४ ॥ नर्मदागडिकातीरी देव पडिले लक्षवरी । त्याची संख्या कोण करी । असख्यात गोटे ॥ ३८ ॥ देवे निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटी पाषाण होती । तयास

सातवें] समाजसुधारक समर्थ रामदासस्वामी

चि देव हणती । विवेकहीन ॥ ८-१-२९ ॥ भूमंडळी देव नाना ।
 त्याची भीड उलघेना । मुख्य देव तो कळेना । काही केल्या
 ॥ १९-५-२३ ॥ ” भोदू गुरुंविरुद्ध चालविलेल्या चळवळीविरुद्ध बोटें
 मोडणाऱ्यांनी समर्थाच्या ५-२-२१।३१ या ओव्या अवश्य वाचाव्या.
 ब्रह्म प्राप्त झाले असे हणून वाटेल तसा आचार करणाऱ्यांना उद्देशून
 समर्थ हणतात: “ आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त
 दिसती । जळो त्याची महती । कोण पुसे ॥ ५६ ॥ ” अतःकरण
 शुद्ध नसलेल्याच्या नुसत्या बाह्य आचाराविरुद्ध तर समर्थांनी
 अनेक ठिकाणी कोरडे ओढले आहेत (उ. ५-१-२४।३६; ९-१०-८।९;
 १०-१०-५९।६५, १८-१-२४; १८-८-११।१३ इ.), आणि
 सामान्य जनतेत पसरलेल्या अनेक भ्रमाचाही त्यांनी स्पष्ट धिःकार
 करून (१०-६) हटले आहे की, “ क्षणोनि जितुका भोळा
 भाव । तितुका अज्ञानाचा स्वभाव । अज्ञाने तरी देवाधिदेव ।
 पाविजेल कैचा ॥ २०-९-११ ॥ ” आचार निघ असताना पुण्य-
 प्राप्तीच्या आशेने नानाविध दान करणाऱ्याची त्यांनी अशीच
 हजेरी घेतली आहे (८-७-१०।१९), तर अर्थाकडे लक्ष न
 देता धर्मग्रंथाची पारायणावर पारायणें करणाऱ्यांना त्यांनी पुढील
 शेलका अहेर केला आहे: “ अर्थातर पाहिल्यावीण । उगोचि करी जो
 श्रवण । तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेष्टे ॥ ८-६-७ ॥ ”

असो. समर्थ रामदासस्वामींनी केलेलें हे अप्रिय पण हितकारक
 कार्य इतर सर्व साधुसंतानी देखील केले आहे असे त्यांचें वाढ्या
 वाचले असतां कळून येतें. त्यांची सविस्तर हकीकत येथे देणे अर्थातच
 शक्य नाहीं. प्रचलित व कायम नीतीची इष्ट सागड घालताना प्रकट

होणारा विरोध त्याचे वेळेसही प्रकट झाला होता. पण, घरातील घड्याळ सार्वजनिक मुख्य घड्याळाप्रमाणे बरोबर लावीत असणारा मनुष्य सर्व कालमानाच्याच विरुद्ध जात आहे, किंवा सोन्यावरचा मळ पुसून ते स्वच्छ करणारा सुवर्णकार सोनेच फेकीत आहे, इत्यादि आरोप जितपत् न्याय्य होतील, तितकाच प्रचलित नीतिनियमाचे नावाखाली धुडगूस घालणाऱ्या अनीतीला हुसकून लावणारे विचारी पुरुष सर्व नीतिशास्त्रावरच पाणी फिरवीत असतात हा आरोपही न्याय्य होईल.

शाश्वत नीतितत्वाकडे लक्ष देऊन समाजातील प्रचलित आचार-धर्मात व नीतिकल्पनात योग्य फेरबदल घडवून आणण्याचे महत्वाचे कार्य आजवर सर्व साधुसतानी केले आहे, व ते कलाकारानेही केले पाहिजे हे वर सांगितले. परंतु या सवधात एक महत्वाची सूचना ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे. तिच्याकडे दुर्लक्ष केल्यास समाजात अत्यंत घातुक विचारसरणीचा प्रसार होऊं लागतो. हे दुष्परिणाम महाराष्ट्रात अलीकडे तर विशेषच जाणवू लागले आहेत. प्रचलित नीतिकल्पनात बदल करावयाचा तो केवळ शाश्वत नीतितत्वाशी त्याचा संबंध पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठीच होय. आणि म्हणूनच शाश्वत व सनातन नीतितत्वाकडे दुर्लक्ष करून, समाजातील प्रचलित नीतिकल्पनात विनाकारण घोटाला माजविणारे लोक समाजाचे हित करीत नसून अहितच करीत असतात असे म्हणणे भाग आहे. 'नव्या' नीतीच्या नावाखाली सनातन नीतितत्वावरच हल्ला करूं पहाणाऱ्यांनी या गोष्टीकडे लक्ष पुराविल्यास पुष्कळसे वाद मिटून अनर्थ टळतील. [अनिष्ट बंधनाना झुगारणें न्याय्य असले तरी

सातवें] “ नवनीती ” च्या नांवाखालीं अनीतीचा प्रचार

पूर्णपणे निर्बधरहित स्थिति केव्हाही हितकर होऊ शकणार नाही. स्वतंत्रता म्हणजे स्वैराचार नव्हे. सुधारणा म्हणजे जुन्याचा सर्वस्वी नाश नव्हे. महात्मा गांधीसारख्या जगद्व्यपुण्यश्लोकाने व देशातल्या इतर अनेक विचारी पुरुषानी जे निर्बध व्यक्तीच्या व समाजाच्या योग्य उन्नतीला आवश्यक आहेत असे दिसले आहे, त्यांच्याविरुद्ध अपक्व तरुणांची मने चिथावणे हे एखाद्या हितशत्रूला शोभण्यासारखेच कार्य होय. केवळ काही पाश्चिमात्य लोक एक प्रकारचे मत प्रकट करितात, म्हणून सारासारविचार गुडाळून ठेवून, आपल्या देशाच्या विशिष्ट धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक व इतर परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करून, पूर्वापार चालत आलेल्या उत्कृष्ट संस्कृतीला लाथ मारून काही अत्यंत अनिष्ट चालीरीतीचा पुरस्कार करू पाहणे, हे हिदुस्थानातल्या वड्याळी ग्रीनविच्च्या घड्याळीबरोबर लावू पहाण्याइतकेच हास्यास्पद पण त्याहून अत्यंत अनर्थकारक होय. एकीकडे समाजाला उपयुक्त अशा चळवळी चालविणाऱ्या काही चांगल्या आधुनिक मासिकाना व नियतकालिकाना दुसरीकडे समाजविघातक विचारसरणीचा उत्साहाने पुरस्कार करताना पाहून

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना

पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः

या कालिदासोक्तीची आठवण होऊन खेद उत्पन्न होतो.

नवनीतीच्या नावाखालीं काहीं गैरसमजुतीस बळी पडून अनीतीचा प्रसार करणाऱ्याची गोष्ट वगळल्यास शाश्वत नीतितत्वापासून फुटून निघालेल्या प्रचलित कल्पनाना योग्य स्वरूप देणाऱ्या

विचारी पुरुषाचे कार्य स्पृहणीय आहे हे खरे असले, तरी येथे देखील काहीं महत्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष पुरविणे अत्यंत आवश्यक आहे. ज्या नीतिकल्पना आज अनिष्ट वाटतात, त्यातल्या बहुतेक एके काळीं इष्ट व आवश्यक होत्या, आणि ह्मणून त्या वेळेस त्यांना प्रसृत करणाऱ्यांनी तसें करण्यात समाजहिताचेच कार्य केले होते ही गोष्ट दृष्टीआड करणें योग्य नव्हे. यासाठी, असल्या कल्पनांच्या विरुद्ध चळवळ चालविताना त्यांच्या उत्पादकावर व्यक्तिशः दुष्टबुद्धीचा यत्किंचितही शितोडा उडणार नाही, अशी काळजी प्रत्येक सूज्ञ सुधारणावाद्यानें घेणे आवश्यक आहे. या कल्पना त्यावेळेसही अनिष्टच होत्या असें तुझ्यास वाटत असेल, तर त्यांना फार झाले तर ' अज्ञानी ' असे तुम्ही संबोधा. परंतु, त्याचे मार्थी वाईट हेतु लादण्याचा प्रयत्न मात्र केव्हाही गर्हणीयच होय. आणि त्यांना ' अज्ञानी ' ह्मणण्याचे पूर्वी सुद्धा, त्यांच्या वेळच्या परिस्थितीस कोणती गोष्ट आवश्यक होती याचें ज्ञान त्यावेळेस प्रत्यक्ष राहणाऱ्या त्यांना अगर अनेक शतकांच्या अंतरावरून पाहणाऱ्या तुझाला अधिक असूं शकते याचा नीट विचार करावयास नको काय ? दुष्ट रूढींच्या विरुद्ध यशस्वी चळवळ करणाऱ्याला प्रसंगी अत्यंत कडक, तेजस्वी, व ओजयुक्त भाषा वापरावी लागते हें खरें; पण याचा अर्थ एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीविरुद्ध घाणेरडा आरोप करावा असा मात्र होऊं शकत नाही. त्यातही जे लोक जाणूनबुजून स्वार्थाला बळी पडून अधर्माचरण करीत असल्याचे उघडउघड सप्रमाण सिद्ध असेल, त्याचेविरुद्ध एक वेळ अशी भाषा वापरल्यास चालेल. पण ज्याच्यावर स्वार्थबुद्धीचा आरोप

सातवे] महात्मा गांधींची अनुदारवृत्ति

करण्यास जागा नाही अशा भूतकालीन पूर्वजांच्या विरुद्ध बोलताना अत्यंत दक्षता पाळणे आवश्यक आहे. आणि यासाठीच, विरुद्ध-पक्षीयाविषयी सहिष्णुतेचे धडे ज्यांनी साऱ्या जगाला द्यावे, सौजन्याची जे प्रत्यक्ष मूर्तिमत प्रतिमाच, अशा महात्मा गांधींना देखील, बालविवाहाला पित्याच्या आवश्यक कर्तव्यात स्थान देणाऱ्या प्राचीन आर्य स्मृतिकाराना उद्देशून, “ Innocent of self-restraint and steeped in vice ” असे अनुदारपणाचे उद्गार काढताना पाहून* मनाला बरे वाटत नाही. स्मृतीतील बालविवाहविषयक सर्व श्लोक प्रक्षिप्त असून कोणी तरी ते त्यात मागाहून घुसडलेले आहेत, व हे नंतरचे लेखक अत्यंत नीच व स्वार्थसाधू होते, या दोन गोष्टी जोपावेतो सप्रमाण सिद्ध होत नाहीत—व त्या सिद्ध करण्याची जबाबदारी महात्मा गांधीवरच आहे—तोपावेतो प्राचीन स्मृतिकाराना उद्देशून असे उद्गार काढणे योग्य नव्हे. आत्म्याच्या शोधाच्या मागे लागल्याने शरीरशास्त्राकडे त्याचे दुर्लक्ष झाले असेल, समाजशास्त्राच्या बाबतीत ते पूर्णपणे अज्ञानी असतील, दूरदृष्टीचा त्याचे ठायी अभाव होता असेही वाटल्यास म्हणा, पण तेवढ्यावरून, ज्यांनी सर्व ससाराचा त्याग केला, स्वार्थाला तिलाजलि दिली, रानावनात कंदमुळे खाऊन ज्ञानार्जन करणे हाच आपला जीवनक्रम ठेवला, अशा प्राचीन स्मृतिकाराना उद्देशून “ steeped in vice ” असे शब्द वापरणे कोणालाही शोभत नाही. महात्मा गांधींचे उप-

**Young India*, 26th August 1926 (ता. ९-९-२६ चा अकही पहावा.)

निर्दिष्ट अपवादात्मक उद्गार पाहून ' Sometimes even the great Homer nods ! ' या आग्ल म्हणीची मात्र आठवण होते.

वरील विवेचनावरून प्रचलित नीतिनियमाविरुद्ध चालविलेली कोणती चळवळ इष्ट असते व कोणती अनिष्ट असते हे वाचकास कळून येईल. यातल्या इष्ट चळवळीला पाठिंबा देणे हे केव्हाही खऱ्या कलेचे एक महत्वाचे कार्य होय. किंबहुना, वर सांगितल्याप्रमाणे, कलाकारच हे कार्य अधिक उपयुक्त रीतीने पार पाडू शकतो. व्यक्तीला काय किंवा समाजाला काय, दोष दाखवितांना ते हसत खेळत, मनोरंजक रीतीने दाखविले तर ते अधिक परिणामकारक होते. स्वतःच्या कल्पनासामर्थ्याने वास्तवातील अपूर्णता क्षणभर दूर करून तिच्या पलीकडे आपली दिव्य दृष्टि टाकणारा श्रेष्ठ कलाकार या जगातील परिवर्तनशील नीतीच्या मुळाशी असलेली सनातन नीतितत्वे चागली जाणू शकतो. मात्र प्रचलित अहितकारक नीतिनियमाविरुद्ध करावयाची ही चळवळ पूर्णपणे नीतिपर असली पाहिजे हे सांगणे नकोच. तिच्या मुळाशी शुद्ध हेतु असावा, व तिचे परिणाम चांगलेच हातील अशी शक्य तितकी काळजी घेण्यात यावी. तिने व्यक्तिद्वेषापासून अलिप्त असावे, व विशेषतः कोणत्याही पूज्य व्यक्तीविषयी तिच्यात सदिग्ध अगर उघड वाईट उल्लेख नसावा. थोडक्यात सागावयाचे म्हणजे, तिचे ठायी ' भगवंताचे अधिष्ठान ' असलें पाहिजे. तिचे मुख्य सुकाणू विद्वान लोकांचेच हाती असावें, व त्यांनी देखील सारासारविवेकाने व देशकालपरिस्थित्यादिकाकडे योग्य लक्ष पुरवूनच तिची दिशा ठरविली पाहिजे. येरव्ही भलत्याच चळवळ्यांच्या नादी लागून आर्गातून निघून फुफाट्यात पडण्याची किंवा तेल व तूप

उभयता साडून हातीं अंदाधुदीचे धुपाटणे येण्याची पाळी मात्र समाजावर यावयाची !

धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्याबद्दलच्या काही विपर्यस्त कल्पनांच्या नादी लागून समाजविघातक विचारसरणीचा पुरस्कार करणाऱ्या नवनीतिवाद्याप्रमाणेच, कलेच्या क्षेत्रात देखील स्वतंत्रतेच्या काही विपर्यस्त कल्पनांचे स्तोम माजविणारा एक पक्ष कधी कधी दृष्टोत्पत्तीस येतो. पूर्वीच्या काळी कला अनेक ठरीव बधनानी जखडलेली होती. आपल्या कृति निर्माण करताना कलाकाराना प्रचलित धार्मिक व सामाजिक नियमाना, चालीना व रुढीना, आणि त्याचप्रमाणे सत्ताधारी अधिकाऱ्यांच्या लहरीना भिऊन वागावे लागत असे. परंतु जसजसा परतंत्रतेचा व परंपरागत नियमाचा अंमल इतरत्र कमी होऊ लागला, तसतसा तो कलेच्या क्षेत्रातही न्हास पावून, कलानिर्मितीसबधीच्या पूर्वीच्या कल्पना छुगारून देण्यात येऊ लागल्या. समाजातील प्रचलित कल्पनाभावनांनाच काही ठराविक पद्धतीने व्यक्त करणे हेच कलेचें ध्येय, ही कल्पना जाऊन प्रत्येक कलावतास व्यक्तिस्वातंत्र्याची जाणीव होऊ लागली, व मी निर्माण केलेल्या कृतीत माझे स्वतःचें म्हणून काहीतरी वैशिष्ट्य असले पाहिजे असे वाटू लागले.*

परंपरागत नियमांच्या कडक बधनातून सुटून कलाकाराना व्यक्तिस्वातंत्र्याची जाणीव होऊ लागली हे वास्तविक चागले झाले. परंतु,

*या दृष्टीने केलेली जुन्या व नव्या मराठी काव्याची तुलना श्री. आ. रा. देशपांडे यांच्या “ फुलवात ” या कावितामग्रहाच्या चिकित्मक प्रस्तावनेत पृ. ५ ते १० वर सापडेल.

याचा एक परिणाम असा झाला की, स्वातंत्र्याच्या गोड गोड नावाखाली लवकरच काही जणांच्या मनात सपूर्णपणे निर्बंधरहित अशा नाताळ उच्छृंखलपणाच्या कल्पना घोळू लागल्या. अत्यंत जाचक आणि पदोपदीं अडविणाऱ्या अशा प्रचलित बंधनाच्या विरुद्ध बंड पुकारण्याच्या भरात, काही कलावंत आह्मी कोणतेच नियम सहन करणार नाही अशी भाषा वापरू लागले. तिच्या स्वैर विहाराला धार्मिक, सामाजिक, अगर नैतिक, कोणत्याच नियमानी बाधा आणता उपयोगाची नाही असें मत प्रकट होऊ लागले; व जी सर्वात कमी नियम पाळणारी असेल तीच श्रेष्ठ कला ठरू लागली.

आता, खरें पाहू गेले असता, स्वतंत्रता म्हणजे परतंत्रतेचा अभाव हे बरोबर असलें तरी तिचा अर्थ अगदी निरस्तबंधनता किंवा निर्तंत्रता होऊं शकत नाही हे उघड आहे. स्वतंत्र व्यक्ति अगर राष्ट्रे कोणत्याच बंधनानीं बाधलेले नसतात काय ? वास्तविक पाहाता, स्वतंत्रता व परतंत्रता यात परक इतकाच कीं, दुसऱ्या स्थितीतली बंधने बाहेरून जबरीने लादलेली असतात तर पहिलींतील स्वखुशीचीं असतात. परतंत्र व्यक्ति दुसऱ्या कोणाचे तरी साधन असते; स्वतंत्र व्यक्ति स्वतःच साध्य असते. स्वतःच्या कर्माचे व बंधनाचे साध्य स्वतःतच असणे हीच स्वतंत्रता, व ते स्वतःच्या बाहेर असणें याचेच नाव परतंत्रता. आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवण्यासाठी व्यक्तीला व राष्ट्राला अनेक बंधने पाळावीं लागतात हें प्रसिद्धच आहे. स्वतंत्रतेचा बंधनाशी विरोध तर नाहीच, पण उलट स्वतंत्रतेच्या पूर्ततेसाठी त्याची आवश्यकताच आहे. स्वतंत्रता बंधनाच्या अभावात नसून

सातवें] स्वतंत्रतेच्या विपर्यस्त आणि योग्य कल्पना

आत्मसयमनात आहे. बंधने समूळ झुगारून दिली तर स्वतंत्रता देखील नाश पावेल असे अनेक महात्म्यांनी जगतास वारवार बजाऊन सांगितलें आहे.

कलेवर नीतीची बंधने नसावीत, या बंधनापासून ती पूर्णपणे 'स्वतंत्र' असावी, असे म्हणणाऱ्यांना या पुस्तकात अनेकवार उत्तर दिलेलेच आहे. 'कलेसाठी कला' असे मानून तिला पूर्णपणे स्वतंत्र असे अंतिम साध्यस्थान जरी मान्य केले तरी तेवढ्यावरून ती सर्व बंधनाना झुगारून शकत नाही. ज्याअर्थी अंतिम सौंदर्य हे विषयोपभोगाचे हीन सौंदर्य नसून उच्च, शुद्ध व सात्विक आनंद उत्पन्न करणारे आहे, त्याअर्थी स्वतःच्या योग्य अस्तित्वासाठीच तिने नैतिक बंधने पाळणे आवश्यक आहे. कारण, हीं बंधने झुगारून ती उच्छृंखलपणे कल्पनाभावनाच्या स्वैर संचारातच रममाण होऊं लागेल, तर सात्विक व शुद्ध आनंदाचे जनक असं सौंदर्य व्यक्त करण्याच्या तिच्या कार्यापासून ती च्युत होऊन, 'कला' या नावालाच अपात्र ठरेल. नीतीची आवश्यक बंधने न पाळता, किंवा नीतिअनीतीविषयी 'उदासीन' अगर 'बेपर्वा' राहून कला कधीही उपनिर्दिष्ट सात्विक व शुद्ध सौंदर्य व्यक्त करू शकेल असे आम्हास तरी वाटत नाही. व ज्याअर्थी हीं बंधने पाळून कलेला आणखी कोणाचे हित साधावयाचे नसून स्वतःच शुद्ध व स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवावयाचें आहे, त्याअर्थी या बंधनाच्या पालनानें तिच्या स्वतंत्रतेत (स्वतंत्रता) कोणतीही बाधा येऊं शकत नाही.

परंतु कलेला अशा रीतीने स्वतंत्र साध्यस्थान देण्यास सर्वच साहित्यसेवक तयार आहेत असे नाही. कित्येकांच्या मते कलेचा

उपयोग केवळ एक साधन म्हणूनच केला पाहिजे. या मतानुसार कलेने नैतिक बंधने पाळण्याची आवश्यकता सिद्ध करणे फार सुलभ आहे. कलेला साधनाचे स्थान दिल्यानंतर, तिने आपली योग्य मर्यादा पाळावी आणि अतिम साध्याला विरोध करून एकदर मानवी जीवनात घोंटाळा माजवू नये, यासाठी तिच्यावर योग्य बंधने केव्हाही लादलीच पाहिजेत. सुप्रसिद्ध कादंबरीकार प्रो. वा. म. जोशी एके ठिकाणी लिहितात: “ नैतिक तारेच्या सुराशी कलेच्या तारेचा सूर जर जुळला नाही, तर जीविताची सतार ब्रदसूर वाजू लागेल आणि कोणालाच काही आनंद व्हावयाचा नाही. ”*

स्वातंत्र्याच्या नावाखाली नैतिक बंधने समूळ ‘ छुगारून ’ देण्याचा काहीं कलाकारांचा प्रयत्न कसा युक्त नव्हे हे वर पाहिले. परंतु स्वतंत्रतेच्या या उत्साही पुरस्कर्त्यांचा कटाक्ष केवळ नैतिक बंधनावरच नसून याना कोणत्याच प्रकारची बंधने नको असतात. खरी कला शेवटी स्वतःची बंधने देखील फेकून देते असे याचे मत असते. श्री. वा. गो. आपटे यानी एके ठिकाणी याचे पुढील सुंदर वर्णन केले आहे: “ कवि हे सरस्वती देवीचे मानसपुत्र, तेव्हा त्याच्यावर सत्य, न्याय, धर्म, नीति, युक्तायुक्तता, सबद्धता वगैरे कोणत्याच गोष्टींचे बंधन नसले पाहिजे असे प्रतिपादनारा एक लेखकवर्ग अलीकडे निर्माण झाला आहे. या वर्गाला स्वातंत्र्य आणि स्वैरता याच्यातला भेद कळेनासा झाला आहे. बंधनाचे नाव घेतले की या

*“ मरला भोळे व इड् काळे, ” पत्र ९. शिवाय पुण्याच्या ताबे-वाढ-दिवस-सभेतल्या त्याच्या भाषणाचा सारांश पहा. (‘ केसरी, ’ ता. ३०-११-३४, पृ. ७).

सातवें] प्रगल्भ कला आणि नियमपालन

मडळीच्या कपाळाला तिडीक चढते. कल्पनेच्या भराच्या सुद्धा ' जोपर्यंत बुद्धीच्या किंवा श्रद्धेच्या कक्षेत असतात, तोपर्यंतच त्याच्या ठिकाणी काव्यप्रसवसामर्थ्य असते ' अने जर त्यांना कोणी सांगितले, तर ' कवीच्या स्वातंत्र्यावर गदा ', ' अब्रह्मण्यम् ' असा एकच कल्लोळ.....उन्मादग्रस्त लेखकाप्रमाणे ते करीत सुटतात..... असल्या निरर्गल प्रलापाचा उल्लेख करण्याइतकीही त्याची किंमत नाही हे सज्ञास सागावयास नकोच. ”*

स्वतंत्रतेच्या या हितशत्रूंना आपण वर तिच्या खऱ्या अर्थाचा उलगडा करून व तदनुरोधाने तिचा बधनाशी कसा विरोध नाही हे दाखवून ' मूले कुठारः ' या न्यायाने योग्य उत्तर दिलेच आहे. परंतु स्वमतपुष्ट्यर्थ ह्या लोकाकडून केल्या जाणाऱ्या अनेक विधानांपैकी एका महत्वाच्या मुद्याचा विचार करणे येथे इष्ट आहे. कारण त्यात काही सत्याश असून, या सत्याशालाच विकृत स्वरूप देऊन ते स्वतःचे समर्थन करू पाहतात. याचे एक ह्मणणे असे असते की, कला प्राथमिक अवस्थेतून बाहेर पडून प्रगल्भावस्थेत पोचली ह्मणजे ती हळूहळू प्रारंभीच्या सर्व निर्बंधाचा त्याग करिते. याच्या मताने उच्च कलाकार कोणतेही नियम न पाळता केवळ स्वतःच्या आनंदात तन्मय होऊन कलानिर्मिति करीत असतो; किंबहुना, तो जितका अधिक निर्बंधशत्रू होऊन आपल्या कृति निर्माण करेल, तितका तो श्रेष्ठ कोटीचा समजला पाहिजे. गायनकलेचा विद्यार्थी प्रत्येक आलाप घेताना आपण नियम बरोबर पाळतो

*: " लेखनकला, " पृ. ६७.

किंवा नाही हे दक्षतेने पहात असला, तरी उत्तम व श्रेष्ठ गवई केवळ तालसुराच्या नियमानाच नव्हे तर या अखिल विश्वाला —फार काय, स्वतःला देखील—विसरून आपल्या स्वर्गीय संगीताने स्वतःच्या व श्रोत्याच्या वृत्ति उचंबळून सोडतो. व जी गोष्ट गायनाची तीच काव्य, चित्रकला, शिल्पकला इत्यादिकाची.

परंतु, कलावंताला सुरवातीच्या अवस्थेत नियमाकडे जितके लक्ष द्यावे लागते तितके नंतर द्यावे लागत नाहीत हे खरे असले, तरी तेवढ्यावरून तो ते नियम पाळणेच सोडून देतो असे म्हणता येईल काय ? उत्तम गवई गाताना तालसुराच्या प्रत्येक नियमाकडे नजर ठेवून गात नसला, तरी चिकित्सक बुद्धीने ऐकणाऱ्या श्रोत्याला त्या गायनात सर्व आवश्यक नियमाचे पालन झालेले आढळून येईल. खरी स्थिति अशी असते की, (कलावंत जसजसा प्रगल्भावस्थेस पोचत जातो, तसतसे त्याच्या हातून न कळत आपोआपच नियम-पालन होऊं लागतें.) कलेची प्राथमिक अवस्था व परिणतावस्था यातील भेद निर्बंधाचे अस्तित्व व नास्तित्व हा नसून, निर्बंधाचे कष्टपूर्वक, मुद्दाम लक्ष पुरवून केलेले पालन व त्याचें सहजगत्याच होणारें पालन हा आहे. उच्च कलेचें हे सहजगत्या होणारें नियम-पालन लक्षात न घेतल्यामुळेच, कित्येकाना श्रेष्ठ कलाकार निर्बंधा-विषयी 'बेपर्वा' असतात असें वाटत असते. वास्तविक थोडाही विचार केला असता हीं विधानें कशीं चुकीचीं आहेत हें कळून येईल. सायकलवर नवीनच बसणारा मनुष्य प्रत्येक क्षणास तोल संभाळण्याची काळजी घेत असतो; तेच, संवय झाल्यावर त्याविषयी यत्किंचितही विचार मनात न आणता, तो अनेक मैल निर्वेधपणे

चालला जातो. पण म्हणून आता त्याने तोल संभाळण्याच्या नियमाला झुगारून दिले असे म्हणणें कितपत् सयुक्तिक होईल ? शाळेत पहिले पुस्तक शिकणाऱ्या मुलाला प्रत्येक शब्द लिहिताना शुद्धलेखनाच्या नियमाकडे लक्ष पुरवावे लागते; तोच विद्वान झाल्यावर त्याकडे यत्किचितही लक्ष न देता वाटेल तितके लिहीत जातो. पण यावरून त्याने आता त्या नियमाना झुगारून दिले, किंवा त्याचेविषयी तो ' उदासीन ' असतो, असे सिद्ध होत नसून, त्याचे हातून त्याचे पालन सहजगत्याच होत असते हेच सिद्ध होतें. आणि हीच गोष्ट सर्व दूर लागू आहे. श्रेष्ठ कलेत नियमाचा अभाव नसतो, तर नियमाच्या जाचकपणाचा अभाव असतो. आपाततः पहाणाऱ्याला तिचा संचार कितीही ' स्वर ' ' निरकुश ' व निर्वधरहित दिसला तरी आतून तो पूर्णपणे नियमबद्ध असतो. व अशा रीतीने जी स्वतंत्रपणे नियमबद्ध असेल तीच श्रेष्ठ व खरी कला म्हटली पाहिजे; कारण कलेचे खरे स्वरूप अनिर्वध स्वैरतेत नसून योग्य नियमपालनात व आत्मसंयमनातच आहे.

येथे जाता जाता एक खुलासा करणे आवश्यक आहे. कित्येक प्रसंगी श्रेष्ठ कलाकार सामान्य नियमांचे मुद्दाम लक्षपूर्वक पालन करताना तर आढळून येत नाहीच, पण उलट असल्या काहीं नियमाना उघड उघड मोडताना ते आढळून येतात. स्वतःच्या विद्यार्थ्याला एखादा नियम मुद्दाम पाळण्यासाठी सांगणारा उच्च कलावंत स्वतः कलानिर्मिति करताना कधी कधी तो खुशाल मोडताना दिसून येतो. आता, निदान अशा प्रसंगी तरी कला निर्वधाना झुगारून स्वर संचार करीत असते असे म्हणण्याचा मोह कित्येकास होईल. परंतु खोल दृष्टीने

पहाता, तसा प्रकार मुळीच नसल्याचे निदर्शनास येते. अशा प्रसंगी श्रेष्ठ कलाकाराच्या नियम मोडण्याचे खरे कारण त्याना निर्बंधाचे अस्तित्वच खपत नाही असे नसून, त्या ठराविक नियमापासून प्राप्त होणारे उद्दिष्ट साध्य ते त्याच्या ऐवजी स्वतःच्या नवीनच नियमाचे पालन करून प्राप्त करून घेतात हे होय. हीच गोष्ट एका आग्ल ग्रंथकाराने पुढील शब्दात व्यक्त केली आहे: “Genius breaks established laws only to set up others in their place.....”^{*} हे नवीन नियम तयार करण्यास व पालन करण्यास श्रेष्ठ कौशल्याची आवश्यकता असल्याने, त्याचा ज्याचे ठायी अभाव आहे अशा सामान्य कोटीच्या लोकासाठी व विद्यार्थ्यांसाठी ठराविक नियम करून दिलेले असतात. एक सुलभ दृष्टात घेऊन हे स्पष्ट करिता येईल. सायकलवर बसणाऱ्या सामान्य मनुष्याने तिची योग्य दिशा कायम ठेवण्यासाठी पुढचा दाडा नीट पकडणे आवश्यक असते; परंतु तेच एखाद्या विशेष निपुण मनुष्याकडे पहा. तो दाड्यापासून आपले दोन्ही हात वेगळे काढून आनंदाने चालला जातो. पण यावरून, सायकलची योग्य दिशा ठेवण्याचा नियम तो झुगारून देतो असे होत नसून, तेच साध्य तो दाड्याला पकडण्याऐवजी नानाविध अगविक्षेप करून व इतर अनेक युक्त्यांचा अवलंब करून प्राप्त करून घेतो हेच दिसून येते. हीच गोष्ट इतरत्रही लागू आहे. सारांश, श्रेष्ठ कलाकार जरी कधी कधी सामान्य नियम मोडताना आपल्यास आढळून आले, तरी त्याचें कारण निर्बंधशून्यता हे नसून, त्या नियमाचे ऐवजी अन्य त्याच कोटीच्या किंवा अधिक

^{*}*The Study of Poetry*, by A. R. Entwistle, p. 248.

व्याप्त व वरच्या कोटीच्या नियमाचे पालन करून ते कलेचे ध्येय अचूक साध्य करून घेतात हेच होय. या सर्व विवेचनावरून कला व निर्वध याचा मूळीच वैरभाव नसून, वरवर निर्वधमुक्त दिसणारा श्रेष्ठ कलाकार अतर्क्यामी पूर्णपणे निर्वधयुक्तच असतो, हे वाचकास स्पष्टपणे कळून येईल. आणि यातच त्याची खरी श्रेष्ठता व स्वतंत्रता अभिप्रेत असते.

कित्येक लोक कलेचा नीतीशी संबंध आहे किंवा नाही हे ठरविण्यातच इतके गुग झालेले असतात की, नीतीचाही कलेशी संबंध असणे आवश्यक आहे या गोष्टीकडे त्याचे कधी लक्षच जात नाही. वस्तुस्थिति अशी आहे की, नीतिशास्त्राने जर कलेवर सर्वस्वी बहिष्कार टाकला असता तर आजपावेतो त्याची या जगात कितीशी प्रगति होऊ शकली असती याची वानवाच आहे. गणितशास्त्राच्या एखाद्या प्रमेयाप्रमाणे नीतीचे सिद्धांत विद्वान लोकांच्या बुद्धीला पटतील अशा रीतीने प्रस्थापित करणे वेगळे; व सर्वसाधारण जनसमुदायाची त्यांना आचरण्यात आणण्याकडे प्रवृत्ति होईल अशा रीतीने त्याचे स्पष्टीकरण करणे वेगळे. हे दुसरे कार्य जरी शेवटी पहिल्यावर अवलंबून असले, तरी त्यामुळे त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. तर्कशास्त्रातील निर्गमन व विगमन या दोन अनुमानप्रकारांप्रमाणेच ही दोन काय्येही परस्परावर अवलंबून आहेत. पहिल्याशिवाय दुसरे निराधार होईल; दुसऱ्याशिवाय पहिले निरर्थक व निरुपयोगी ठरेल. मानवी संस्कृतीतील नीतिशास्त्राच्या प्रगतीचा इतिहास नीट पाहिला असता स्वतःच्या प्रसारासाठी त्याने कलेचा किती उपयोग करून घेतला आहे हे

कोणासही स्पष्ट होईल. परंतु या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून कित्येक लोक वाचकाचे मनात निष्कारण गैरसमज उत्पन्न करीत असतात. कलेचा नीतीशी मुळीच संबंध नाही असे प्रतिपादनारे एखादे पुस्तक घेतले तर त्यात कोठे तरी पुढील गोष्टीचा उच्चार बहुधा सापडेलच: ' जे कार्य नीतिशास्त्रज्ञ अनेक व्याख्याने झोडून किंवा पुस्तकें लिहून करू शकत नाहीत ते कला एका क्षणात करिते; ' किंवा, ' कलेच्या एका फटकान्यानिशी जो उदात्त, सात्विक व नैतिक परिणाम घडून येतो तो नीतिशास्त्रवेत्त्यानीं आयुष्यभर बडबड केली किंवा पानेच्या पाने खरडली तरी दृष्टोत्पत्तीस येणार नाही. ' पण आता येथे असा प्रश्न उद्भवतो की, नीतिशास्त्रविषयक सर्व व्याख्याने व पुस्तके कलाविहीन असतात असा जावईशोध हे लेखक लावतात तरी कोणत्या आधारावर ? किंवा, लेखन व वक्तृत्व या मुळीं कलाच नव्हेत असे त्याच कलाच्या या उपासकाचें म्हणणें आहे ? अथवा, या कलाची व्याप्ति फक्त कादंबऱ्या, नाटकें, गोष्टी इत्यादिकापुरतीच मर्यादित आहे असें याना वाटत असतें ? एखाद्या नीतितत्वाचे स्पष्ट प्रतिपादन करणारी कृतीच कला होऊं शकेल हा आग्रह जितका एकागी, तितकाच एकागी अशी कोणतीच कृति कलेच्या सदरात येऊं शकत नाही हा आग्रह देखील नव्हे काय ? सौंदर्यप्रधान कृति नीतिपर असणें अशक्य हें जितकें असत्य, तितकेंच नीतिप्रधान कृति सुंदर असूं शकत नाही हें देखील असत्य आहे. आतां, ज्याप्रमाणे नीतीला सर्वस्वी छुगारून केवळ हीन सौंदर्याच्या नादीं लागणारे काहीं ' कलोपासक ' आढळून येतात, त्याप्रमाणेच सौंदर्यावर सर्वस्वी बाहिष्कार टाकून शुद्ध नीतितत्वाचें शुष्क प्रतिपादन

करूं पाहाणारे काहींजण देखील आढळणे असंभवनीय नाही. पण तेवढ्यावरून नीतिशास्त्रावरील सर्वच ग्रंथ व व्याख्याने कलाविहीन असतात असें कसें म्हणता येईल ?

नीतिशास्त्र व कला यात हे लेखक दाखवू पहातात त्याप्रमाणें छत्तीसाचा आकडा नसून नीतितत्वाच्या प्रतिपादनात लेखनकला व वक्तृत्वकला याचा तरुंविशेषकरून अत्यंत उपयोग होत असतो, हे एकदा लक्षात घेतले म्हणजे उपनिर्दिष्ट वाक्ये कशी अर्थशून्य आहेत हे तेव्हाच कळून येईल. आणि त्यानून काही अर्थ काढलाच तर तो इतकाच निघेल की, सामान्य जनतेवर गद्यलेखन व वक्तृत्व या कलापेक्षा काव्य, चित्र इत्यादि कलांचा फार परिणाम होतो. या लेखकाच्या विधानातील ' झटका ' ' फटकारा ' इत्यादि शब्दावरून त्याच्या मनात हाच अर्थ घोळत असावा असें वाटते. परंतु ही तर कलेच्याच दोन प्रकारातील तुलना होईल, कला व नीति यातली तुलना होणार नाही. या लेखकाच्या उद्देशानुसार तुलना करावयाची असेल तर प्रथम हे मान्य करावे लागेल की, नीतीवर पूर्ण बहिष्कार टाकणारी कृति कलेच्या सदरात जाऊं शकते. परंतु हे शक्य नसल्याचे मार्गे अनेकवार दाखविलेच आहे. सुंदर कलाकृतीच्या योगाने जर काहीं उच्च परिणाम घडून येत असेल तर तो तदतर्गत आवृत्त नीतीचाच होय यात शंका नाही. आणि असे असताही नीति जे कार्य घडवून आणू शकत नाही तें कला घडवून आणते असे म्हणून कलेचा नीतीशीं काडीमात्रदेखील संबंध नाही असें सिद्ध करू पहाणें हें, नुसत्या किनाइन्पेक्षा त्याचीच शर्करावगुंठित गोळी अधिक उपयुक्त असते म्हणून त्या गोळीचा व किनाइन्चा यत्किंचितही संबंध नाही हें सिद्ध

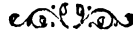
नीति आणि कलोपासना

करुं पहाण्याइतकेच हास्यास्पद आहे. कोरड्या नीतितत्वापेक्षां तीच जर एखाद्या सुंदर कृतीच्या द्वारे जनतेसमोर आणली तर ती अधिक परिणामकारक होतात हे खरे. परंतु यावरून कला नीतीविषयी पूर्णपणे बेपर्वा अगर उदासीन असू शकते हे कसे सिद्ध होतें समजत नाही. नीतिशास्त्रविषयक कलाकृति व तादितर ललितकलाकृति यात मुख्यत्वेकरून इतकाच फरक की, पहिली नीतिप्रधान अशी एक सुंदर कृति असते, दुसरी सौंदर्यप्रधान अशी एक नीतिपर कृति असते. पहिलीत सुंदर नीतिविवेचन असतें; दुसरीत नीतिपर सौंदर्यदर्शन असते. पहिलीत नीति हा विषय असून सौंदर्य हा गुण असतो; दुसरीत सौंदर्य हा विषय असून नीति (परता) हा गुण असतो. आणि यावरूनच पहिलीचा सौंदर्याशी संबंध नाही हे जसे असत्य सिद्ध होते, तसेंच दुसरीचा नीतीशी संबंध नसतो हे देखील असत्य सिद्ध होते.

बरे, नीतीशी संबंध नसलेल्या कृतीला कला म्हणणे योग्य आहे असे क्षणभर मान्य केले, तरी जिच्यात नीतीचा लवलेशही नाही, जिचा नीतीशी काडीइतकाही संबंध नाही, अशी एखादी कृति साधारण जनतेच्या मनावर उच्च नैतिक परिणाम घडवून आणू शकते, आणि तैही नीतिशास्त्रविषयक कृतीपेक्षा अधिक लवकर व उपयुक्त रीतीने, ही गोष्ट इतकी उघड उघड अशक्य व असत्य आहे की, तिला स्वप्नातही कोणी सूत्र मान्यता देईल असे वाटत नाही. वदतोव्याघाताचें किंवा स्वातर्गत विसंगतीचे याहून अधिक ढळढळीत असे एखादे उदाहरण सहसा मिळणें कठीण इतकेच येथे सांगितलें म्हणजे पुरें आहे.

प्रकरण आठवें

उपसंहार

येथपावेतोची सर्व प्रकरणे लक्षपूर्वक वाचल्यानंतर कांहीं वाचकांच्या मनात असा प्रश्न उद्भवण्याचा संभव आहे की, हे जर सर्व खरे, तर मग ‘कलेसाठी कला’ या अनेकवार कानावर पडणाऱ्या तत्वात आता तथ्य ते काय उरलें ? या तत्वाची मोठ्या आग्रहानें घोषणा करणारे सर्वच विद्वान चुकले असून, त्यात मुळीच ग्राह्यांशी नाहीं की काय ? परंतु, या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर देण्यासाठी आपल्यास या तत्वाचे किती निरनिराळे अर्थ होतात हें पहाणे आवश्यक आहे; कारण, याला पुढे करणारे सर्व विद्वान त्याचा एकाच अर्थाने उपयोग करतात असे आढळून येत नाही. यासाठी या सूत्रापासून ध्वनित होणारे गिन्न भिन्न अर्थ कोणते ते पाहून नंतर कोणत्या अर्थाने ते ग्राह्य होऊं शकेल, व कोणत्या अर्थाने वापरले असता ते मान्यतेच्या पात्र नाही, हें आपल्यास नीट रीतीने ठरविता येईल.

‘कलेसाठी कला’ या सूत्राचा एक अर्थ असा की, कलेचा नीतीशी काडीचाही संबंध नसून तिने आपल्या लीलाविलासात चूर असता नीतिअनीतिसंबंधीच्या नियमाकडे लक्ष पुरविण्याचे कारण नाही. कला ही कलेसाठीच आहे, नीतीसाठी नव्हे, असे

हा अर्थ पुढें करणाऱ्याचे मुख्य म्हणणे असतें. यांतले काही पुरस्कर्ते कला नीतिअनीतीच्या 'पलीकडे' वावरत असते असे प्रतिपादन करित असतात,* तर दुसरे काही हलक्या दर्जाचे पुरस्कर्ते कलेचा प्रत्यक्ष अनीतीशी संबंध जोडण्यासही मागेपुढें पदात नाहीत. या अर्थाचे पुरेसे खडन मागील प्रकरणांत अनेकवार झालेच असल्याने येथे त्याचा अधिक उद्घापोद्घ करणाची आवश्यकता नाही.

✓याच सूत्राचा काहीं लेखक जीवन व कला याची फारकत करण्याकडे उपयोग करून घेताना आढळून येतात. याच्या मतांने कलाविलासाचे विश्व प्रत्यक्ष विश्वाद्गून अगदीच भिन्न असून, कलेपासून रसिकाने प्रत्यक्ष विश्वाशी संबंध असलेल्या कोणत्याही गोष्टीची अपेक्षा करूं नये. कलेकडे वळणे ह्मणजे प्रत्यक्ष विश्वाला विसरणेच होय. सामान्य जीवनातल्या सत्यासत्यतेच्या कसोट्या कलेच्या स्वरूपकल्पनासंचाराला कोणतीही बाधा आणूं शकत नाही. कला ही केवळ कलेसाठीच असून, तिचा उद्देश जीवनपथातील काटेकुटे

*या लोकांच्या मनांत नीतीविषयी काही विपर्यस्त व कोट्या समजुती वास करित असतात हें मागे दाखविलेच आहे. डॉ. रॅशटॉल् ष्के ठिकाणी लिहितात.— “ People in whom aesthetic interests are stronger than ethical interests frequently attempt to set up a sphere of Art to which Morality is supposed to have no relation whatever. Such persons simply show that they have too narrow a view of what Morality is . ”—*Theory of Good and Evil* Vol. I. p. 178. [See also the next five sentences].

आठवें] ‘ कलेसाठी कला ’ या तत्वाचे भिन्न भिन्न अर्थ

साफ करणे, किंवा एकापेक्षा अधिक रस्ते फुटत असतील तेथे मार्गदर्शक पाटीप्रमाणे योग्य रस्ता दाखविणे हा नव्हे. आता कला-कृति ह्याणजे वास्तवाची निव्वळ प्रतिकृति किंवा नकल नसून, तिच्यात व प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या विश्वात काही महत्वाचा फरक असतो हे जरी खरे असले, तरी कला व जीवन याची अशी संपूर्ण फारकत करून त्यामध्ये “ दोन ध्रुवा ” इतके अंतर ठेवू पाहणे मात्र केव्हाही योग्य नव्हे. जीवनाशी अगदीच सवध नसलेली कला निरुपयोगी व टाकाऊ होईल; आणि तिच्यात कोणालाही खरे स्वारस्य वाटू शकणार नाही. केवळ नाविन्य ह्याणून अशा कलेपासून जरी कोणास क्षणभर आनंद झाला, तरी तिच्यातला सामान्य जीवनाचा पूर्ण अभाव त्याला लवकरच जाणवून तो तिचा त्याग केल्याशिवाय रहाणार नाही. मानवी मनात कलेपासनेसाठी एक आणि जीवनासाठी दुसरा असे भिन्नभिन्न कप्पे नसल्याने, कलेपासनेच्या वेळीही त्याची सामान्य जीवनाची जाणीव कायम रहाणे साहजिकच आहे. साराश, कलेची जीवनाशी पूर्ण फारकत ध्वनित करण्याच्या उद्देशाने कोणी वरील तत्व वापरेल, तर ते केव्हाही ग्राह्य ठरू शकणार नाही.*

‘ कलेसाठी कला ’ या तत्वाचा तिसरा अर्थ असा की, खऱ्या कलाकाराने कलेपासनेपासून द्रव्यप्राप्तीची आशा करू नये. कला कलेसाठीच आहे, उदरभरणासाठी नव्हे. चरितार्थ चालविण्यासाठी दुसऱ्या एखाद्या साधनाचा अवलंब करावा,

*प्रकरण पहिले, पृ. १७-१८ पहा.

पण कलेचा उपयोग पोट भरण्याकडे करूं नये. खऱ्या कलावंताची दृष्टि पूर्णपणे निःस्वार्थी असावी; कलानिर्मितीपासून स्वतःला आर्थिक दृष्ट्या लाभ करून घेण्याचा हेतु त्याने बाळगू नये. वरील तत्वाच्या या अर्थाचाही मागे पुरेसा उहापोह केला असल्याने येथे त्याविषयी विशेष काही लिहिण्याची आवश्यकता नाही. कलानिर्मिती कलेसाठीच करावी, द्रव्यार्जनासाठी करूं नये या विधानातला ग्राह्यांश इतकाच की, प्रत्यक्ष कलानिर्मिती करताना आपल्या-पुढे द्रव्यराशीचे चित्र न ठेवता शुद्ध निःस्वार्थी हेतूच ठेवावा; पण इतके असले म्हणजे त्या हेतूस केवळ चालना देण्यासाठी धनाशेचा उपयोग झाला आहे किंवा नाही याकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही. आणि हाच अर्थ अभिप्रेत असेल तर श्री. द. के. केळकर यांच्या पुढील विधानास मान्यता देण्यास हरकत नाही. “ ‘ कलेकरिता कला ’ या सूत्राचा अर्थ एवढाच घेतला पाहिजे की, कलावन्ताने कलेची पूर्णता हेच आपले ध्येय ठेवावे, निवळ लोकाराधन किंवा पैसा याच्या सेवेस तिला सादर करू नये. ”*

एकाच सूत्राचे तीन भिन्न भिन्न अर्थ कसे केले जातात हे आपण पाहिले. परंतु याच सूत्राचा कित्येकदा या सर्वांहून वेगळ्या अशा एका चवथ्याच अर्थाने उपयोग केला जातो. नागपूरच्या मॉरिस् कॉलेजमध्ये व्याख्यान देताना सुप्रसिद्ध तात्यासाहेब केळकरानी पुढील उद्गार काढल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे: “ मी स्वतः कलेकरिता कला या मताचा आहे.मी जे गेलीं ३०-३५ वर्षे लिहिले ते जनतेला

*“ केसरी, ” ता. १८-९-३४.

बोध व्हावा म्हणून लिहिले नाही; तर जे माझ्या मनांत उचंबळत होते व जे लिहिल्याशिवाय मनाचे समाधान होत नव्हते ते लिहिले. लिहिताना मात्र कलेचा जितका शक्य तितका अधिकात अधिक अंगिकार मी केला. ”* असेच उद्गार न्यू पूना कॉलेजात सन १९२३ साली व्याख्यान देतानाही त्यांनी काढल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे. आता, या उद्गारावरून तात्यासाहेबांच्या मनात ‘कलेसाठी कला’ या सूत्राचा अर्थ ‘खऱ्या कलेचा जन्म स्वतःचे हृदय उघडें करण्यासाठी असतो, इतरांच्यापुढे तत्वप्रतिपादन किंवा नीतिबोध करण्यासाठी नव्हे’ असा असल्याचे दिसून येते. आमच्या अल्पमतीप्रमाणे त्यांच्या या विधानापासून वास्तविक इतकाच अर्थ घ्यावयाचा की, खरी कला अंतःस्फूर्तीशिवाय निर्माण होऊ शकत नाही. ज्याच्या स्वतःच्या हृदयात आविष्कारासाठी धडपडणारे असे काही नाही, तो खरी कला निर्माण करू शकत नाही. स्फूर्तियुक्त प्रतिभेचा जोर नसल्यास, केवळ अमुक एका तत्वाचे प्रतिपादन करावयाचे म्हणून मुद्दाम कष्टपूर्वक कोणी शब्दामागे शब्द जोडून काही लिहू म्हणेल, किंवा अशाच रीतीने निराळ्या प्रकारची कला निर्माण करू म्हणेल, तर त्याचे ते कृत्य केवळ पार्थिव अशे एकत्र करून चैतन्यविहीन सागाडा तयार करण्याइतकेही उपयुक्त होईल किंवा नाही याची वानवाच आहे. यासबधात सुप्रसिद्ध कवि भवभूतीने

हठादाकृष्टाना कतिपयपदानां रचयिता

जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा

*“ महाराष्ट्र, ” ता. २६ ऑगस्ट १९३४.

भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ

घटाना निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः

या सुंदर श्लोकात व्यक्त केलेली भीति अगदीच अनाटायी आहे असे कोण म्हणेल ? साराश, कलानिर्मितीसाठी अतःस्फूर्तीची आवश्यकता सर्वांनी मान्य केली असून, याच दृष्टीने ' जे माझ्या मनात उचवळत होते व जे लिहिल्याशिवाय मनाचे समाधान होत नव्हते, ते मी लिहिले ' या तात्यासाहेब केळकरांच्या अनुभवाच्या बोलाकडे आपण पाहिले पाहिजे.

परंतु, खरी कला अतस्फूर्तीच्या अभावी अस्तित्वात येऊ शकत नाही हे खरे असले, म्हणून कलानिर्मितीतून कोणी सहेतुकपणाचे समूळ उच्चाटण करू म्हणेल, किंवा तिचा हेतु ' केवळ रजन ' इतकाच आहे असे म्हणू लागेल तर ते मात्र रास्त होणार नाही. ' काव्यदृष्टि ' नामक एका निवधात श्री. न. चि. केळकर म्हणतात : " भार्त्त-साधनाचा हेतु मोक्ष असे म्हणता येते. पण मोक्षाचा हेतु मोक्षच. तसेच कलारजनाचा हेतु रजनच, त्यापलीकडे जाता येत नाही. "* वास्तविक पहाता अशी हेतुनिरपेक्ष अतिम स्थले मानवी जीवनात एकपेक्षा अधिक असणेच अशक्य आहे. कोठेही अतिम सार्वभोम सत्ताधीश एकच असू शकतो; येरव्ही वेगदशाही व अदाधुदी माजण्याचा प्रसंग येईल. जीवनात शांति व एकसूत्रीपणा ज्याना कायम ठेवावयाची आहेत, ते असल्या एकाहून अधिक अतिम स्थलाचा आग्रह धरणार नाहीत. एकापेक्षा अधिक स्वतंत्र अतिम

* " गद्यगुच्छ ' पृ. २७-२८. शिषाय, सदर, पृ. ७ हा पहा.

आठवें] तात्यासाहेब केळकरांची संदिग्ध अतिशयोक्ति

साध्यें आहेत असे वाटणे हे मानवी ज्ञानाच्या अपूर्णावस्थेचें द्योतक होय. यासाठी, एक तर, मोक्षजन्य आनंद व 'कलारंजन' ही एकाच गोष्टीची दोन वर्णने असली पाहिजेत; किंवा कलारंजन हें मोक्षप्राप्तीचें एक साधन म्हटले पाहिजे. याशिवाय तिसराही एक पथ आहे; आणि तो म्हणजे मोक्षप्राप्तीला कलारंजनाचे साधनत्व देणें हा होय ! परंतु याचा अवलंब कोणी सूत्र करीतसे वाटत नाही; आणि पहिले दोन पंथ श्री. केळकरांच्या उपनिर्दिष्ट विधानाना पुष्टि न देता उलट विरोधच करताना आढळून येतात.

बरे, याहून थोड्या निराळ्या दृष्टीने आपण विचार केला तरी वरील अतिशयोक्तिपूर्ण व संदिग्ध विधानें श्री. केळकराना देखील वास्तविक मान्य होण्यासारख्यां नाहीत हे स्पष्ट दिसून येईल. 'कलारंजनाचा हेतु रंजनच' हे जर खरे, तर कोणी कलोपासक अश्लील कलानिर्मिति करून रजनोत्पादन करू म्हणेल तर ते श्री. केळकराना मान्य होईल काय ? असल्या अश्लील व अनीतिप्रवर्तक कलोपासन प्राप्त होणाऱ्या रंजनाला श्री. तात्यासाहेब केळकरांचेकडून केव्हाही मान्यता मिळणार नाही याबद्दल आम्हाला मुळीच शका वाटत नाही.* पण मग ते कोणत्या आधारावर त्याचा प्रतिरोध करू शकतील ? आता यासंबंधात त्यांना दोन मार्ग उपलब्ध होऊ शकतात. पहिला असा की, असल्या अनिष्ट कलोपासनेपासून प्राप्त होणारे रंजन हे मुळी रंजनच नसून केवळ रजनाभास होय. परंतु या मार्गात विशेष तथ्य आहे असे दिसून येत नाही. कारण, कोणी मनुष्य 'माझे या गोष्टी-

*मार्गे पृ. ५९-६० वरील टीप पहा. याशिवाय या संधर्भात त्यांच्या व्याख्यानातले व लिखाणातले अनेक उतारे दाखविता येतील.

पासून रंजन होत आहे, माझ्या मनाला तिजपासून आनंद प्राप्त होत आहे,' असे सचोटीने म्हणत असता, 'तुझ्या मनाचें खरोखर रंजन होत नसून तुला तसा नुसता खोटा भास होत आहे' असे दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीने त्याला सांगू पहाणें हा शुद्ध दुराग्रह आहे. असल्या वैयक्तिक मानसिक अनुभवाचे बाबतीत कोणीही कोणाचे सचोटीचे विधान खोडून काढूं शकत नाही. आणि यासाठीच केवळसुखवादी नीतिशास्त्रवेत्त्याचेजवळ अनीतिमान् कृत्याना समर्पक रीतीने अयोग्य सिद्ध करणारा एकही मुद्दा शेवटी सापडत नाही, असे पाश्चिमात्य नीतिशास्त्राचा इतिहास लक्षपूर्वक पाहिल्यास आढळून येतें. अशा रीतीने अनिष्ट कलोपासनेला विरोध करण्याचा आता दुसरा एकच मार्ग उरला; तो हा की, अशा कलोपासनेपासून उत्पन्न होणारे रंजन हे रंजन खरे, पण ते हीन, अशुद्ध व अनीतिप्रवर्तक असल्याने त्याज्य होय. सारांश, कलोपासनेचा हेतु शुद्ध, उच्च व सात्विक रजनाचीच उत्पत्ति हा आहे असे आता म्हणावे लागेल. पण हे मान्य केल्याबरोबर कलाविलासाचा हेतु केवळ रंजनच हें विधान करता येणार नाही. आनंदाचे प्रकारभेद मानून, कलेचे ध्येय सात्विक व शुद्ध आनंदाची प्राप्ति हे आहे असे म्हणणे म्हणजे, ते ध्येय केवळ आनंदरूप किंवा रंजनात्मक नसून त्यात सत्याचा किंवा नीतीचाही अंश आहे हें कबूल करणेच होय. आणि म्हणून याबरोबरच, कलाविलासाच्या मागे 'हेतुसशोधनाचा गुप्तपोलिस' लावणे योग्य नव्हे, वगैरे भाषाही* आता बदलावी लागेल. कारण, कलेपासून हीन आनंद उत्पन्न न होता शुद्ध व

*" गद्यगुच्छ " पृ. ६.

आठवें] कलोपासनेच्या मागे हेतुसंशोधनाचा गुप्तपोलिस

सात्विकच आनंद निर्माण झाला पाहिजे असे जो म्हणेल, त्याने पुढील प्रश्नांना तोंड देण्याची केव्हाही तयारी केलीच पाहिजे. हीन व शुद्ध हे दोनही जर आनंदच, तर कलाकाराने कलानिर्मिति करतांना दुसऱ्याच आनंदाला आपल्यासमोर ठेवावे व पहिल्याचा अन्वहर करावा, असा नियम काय म्हणून ? कलोपासकावर हा निर्बंध लादण्याचा उद्देश काय ? आणि त्याने तो का पाळावा ? या प्रश्नांना योग्य उत्तरे द्यावयाची असल्यास, कलाविलासाचा हेतु मानसिक व नैतिक उन्नति घडवून आणणे हा होय असे मानल्यावांचून गत्यंतर नाही हे उघड आहे.

आणि थोडा खोल विचार केला असता स्फूर्ति व हेतु यांमध्ये काही लेखकाना वाटतो तसा आत्यंतिक विरोध नाही असे आढळून येईल.* ज्याच्या अतःस्फूर्तीविषयी कोणी याकिंचितही शंका

*श्री. न. चि. केळकर एके ठिकाणी विचारतात: “ शेक्सपियर किंवा कालिदास यांचा आपले प्रत्येक नाटक लिहिण्यात नीतिबोध करण्याचा हेतु होता की, प्रतिभेचा उच्च दर्जाचा खेळ खेळण्याचा हेतु होता ? ” (“ गद्य-गुच्छ, ” पृ. ६). परंतु या वाक्यात गृहीत धरलेले दोन पक्ष (Alternatives) परस्परविरोधी (Exclusive of one another) आहेत हे कशावरून ? हे दोन्ही हेतु एकसमयावच्छेदकरून कोणा कलावताच्या मनात वास करणे अशक्य आहे असे श्री. केळकरांना म्हणावयाचे आहे काय ? शिवाय, बरील वाक्यात “ उच्च दर्जाचा ” या शब्दांनी त्यांना नक्की काय ध्वनित करावयाचे आहे ? याच्या पुढल्याच वाक्यात ते लिहितात: “ शाकुंतल नाटक हे नीतिबोधाच्या दृष्टीनेच पाहिले तर कालिदासाने शाकुंतल प्रौढ विवाहाचे खंडन करण्याकरिता लिहिले की मंडन करण्याकरिता लिहिले म्हणावे ! ” या वाक्यांतली कोंती विचारसरणी तात्कासाहेब केळकरांना

प्रदर्शित करू शकत नाही अशा अनेक मोठमोठ्या प्रतिभासंपन्न कलावतानी आपली कलानिर्मिति काही एक विशिष्ट हेतु समोर ठेवूनच केली आहे. सुप्रसिद्ध प्राचीन बौद्ध चित्रकारानी धार्मिक तत्वे लोकांच्या मनात मुलभूतने ठसविण्याच्या उघड उद्देशानेच आपली प्रचंड व उत्कृष्ट कला निर्माण केली. “*Indian Painting*’ या पूर्वोद्धेखित पुस्तकाचे लेखक म्हणतात : “ The aim of the Buddhist artist was to visualise the ideals of his creed, to illustrate by pictorial parables all the beautiful sentiments of the Buddhist religion..... Rajput painting, while aspiring towards the same high ideals, covered a larger field.”* महाराष्ट्र वाङ्मयातील काही आधुनिक ठळक उदाहरणे घ्यावयाची झाल्यास ह. ना. आपटे, श्री. कृ. कोल्हटकर, इत्यादिकांची नावे पुढे करता येतील. हीच गोष्ट बर्नार्ड शॉ व जगातील इतर अनेक श्रेष्ठ कलावंतांची. शॉ यांनी तर आपल्या Man and Superman या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत स्वच्छ म्हटले आहे की, “ For art’s sake

शोभणारी नाही असें मोठ्या खेदाने म्हणावे लागतें ! नीतिबोधाची दृष्टि प्रौढ विवाहाच्या खडनमडनापुरताच मर्यादित आहे काय ? नीति-अनीति एखाद्या टारगट सुधारकाप्रमाणे प्रौढविवाह आणि बालविवाह याच्या भोंवतीच घुटमळते की काय ? या एका प्रश्नाविषयी वरील नाटकांत कालिदासाचें उदासीनत्व दिसून येते असें मानलें तरी, नीतिबोध करण्याचे आणखी इतर कोणतेच मार्ग नाहीत काय ? असल्या उथळ विधानांचें खडन कोठपर्यंत करावें ?

**Indian Painting* by Percy Brown, pp.6-8. शिवाय “ सौंदर्य आणि ललितकला ” (आपटे), पृ. १०७ पहा.

alone I would not face the toil of writing a single sentence.” ‘प्रस्थान’ मासिकाचे संपादक, व आधुनिक गुर्जर साहित्यात कीर्ति पावलेले रामनारायण विश्वनाथ पाठक यांच्या सुप्रसिद्ध ‘स्वैरविहारा’तील लेखात देखील एखाद्या तत्वाच्या किंवा सिद्धांताच्या प्रतिपादनाचाच हेतु बारकाईने पाहिल्यास आढळून येतो. कै. ह. ना. आपटे यांनीही आपल्या ‘विदग्ध वाङ्मय’ नामक पुस्तकात असे स्पष्ट उद्गार काढले आहेत की, केवळ करमणूक किंवा आनंदोत्पादन म्हणून कोणीही मोठ्या लेखकाने किंवा कवीने आपल्या कृति निर्माण केल्या नाहीत. पंचतंत्रकार विष्णुशर्मा, ईलियडचा कर्ता होमर, आद्यकवि वाल्मीकि, किंवा सुप्रसिद्ध ईसापनीतीचा कर्ता ईसाप, यांनी आपापले श्रेष्ठ साहित्य केवळ ‘गमतीदार चुटके’ म्हणून निर्माण केलें नसून, सामान्य जनतेला मनोरंजनाच्या द्वारे सत्याचे ज्ञान करून देण्यासाठी निर्माण केले, व हीच दृष्टि आपल्यालाही मान्य आहे, अशी हरीभाऊंनी तेथे स्पष्ट कवली देऊन टाकली आहे.

सहेतुक कला श्रेष्ठ किंवा निहंतुक कला श्रेष्ठ या वादाच्या वारिकसारिक अंगात शिरण्याची किंवा त्यासंबंधात पुढे केलेल्या सर्वच उलटसुलट मुद्याचा परामर्ष घेण्याची येथे इच्छा नाही. येथे इतकेंच सांगितले म्हणजे पुरे की, अंतःस्फूर्तींशिवाय खरी कला निर्माण होणें अशक्य असले, तरी अंतःस्फूर्तींच्या दिव्य देणगीने विभूषित झालेला कोणी कलावंत तत्वप्रतिपादनाचा किंवा नीतिबोध करण्याचा हेतु नजरेसमोर ठेवून कलानिर्मिति करेल तर तेवढ्यावरूनच त्याच्या कलेच्या श्रेष्ठत्वात न्यूनता येण्याचे मुळीच कारण नाही. किंबहुना,

असेही म्हणतां येईल कीं, प्रत्येक नवख्या कलावंतांनै प्रारंभी तरी असा एखादा उच्च हेतु समोर ठेवूनच कला निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. येरव्ही अंतःस्फूर्तीच्या प्रेरणेच्या मागे लागून भलतीच कला निर्माण व्हावयाची ! तात्यासाहेब केळकराच्यासारखे उत्कृष्ट व कसलेले लेखक जेव्हा ‘ मी जे लिहिलें तें सर्व सहजगत्याच मनात आलें तसे लिहिले, विशिष्ट हेतु पुढे ठेवून लिहिले नाही ’ असे म्हणतात, तेव्हा त्याच्या बोलण्यापासून नवख्या लेखकाने इतकाच अर्थ घ्यावयाचा की, त्याची प्रतिभा जात्याच (किंवा पूर्वतयारीचे फळ म्हणून) इतकी शिस्त लावलेली, व श्रेष्ठ कोटीची आहे कीं, त्याचे लेखणीतून सहजगत्याच उत्तम व हितकारी वाङ्मय उतरेल, मुद्दाम एखादें तत्वप्रतिपादन करण्याचा हेतु मनात बाळगण्याची त्यांना आवश्यकताच नाही. परंतु, श्री. केळकरानी असे उद्गार काढले म्हणून, ज्याचें स्फूर्तिसुवर्ण अशुद्धवासनाभावनादि विकाराच्या भेसळीपासून अद्याप वेगळे निघाले नाही असा एखादा नवखा लेखक ‘ मला जें लिहित्याशिवाय राहवत नाही ते मी लिहितों ’ असें ह्मणून काहींतरी भरकटू लागला, तर त्याच्या लेखनाची सूत्र काय किमत करतील हें स्पष्ट सांगावयास पाहिजे असें नाही. आणि असे कोणी करावे असा वरील उद्गार काढताना खुद्द तात्यासाहेबाचाही अभिप्राय नसावा याबद्दल आम्हास खात्री वाटते.*

*आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, न्यू पूना कॉलेजमधील (१९२३) व्याख्याणात त्यांनी आपल्या वाङ्मयांतलि निहेतुकपणा हा एक दोष म्हणून कबूल केला आहे ! ते ह्मणाले : “ येथें आमच्या नाटकाचें आत्मवृत्त खलास झालें. आता गुणदोषांचा. प्रथमतः मी माझे दोष सांगतो. माझे कोणतेंही नाटक

आठवें] श्री. केळकरांचीं कांहीं विसंगत विधानें

कलेसाठी कला या सूत्राच्या आणखी एका अर्थाचा जाता-
जाता येथें उल्लेख करणे आवश्यक आहे. कला ही कलेसाठी आहे
नीतीसाठी नव्हे, असें ह्मणून तिचा नीतीशीं कोणताही संबंध
नाही असे प्रतिपादन करणारे वादी जाता वाचकाच्या बरेच
परिचयाचे झाले आहेत. परंतु याउलट असाही एक पक्ष संभवूं
शकेल की, कला ही कलेसाठी आहे आणि ह्मणूनच तिने नीतीची
बंधने पाळली पाहिजेत. या अर्थाचे काहीसे दिग्दर्शन मागे केले-
लेच आहे. कलेचे आतिम ध्येय सात्विक, शुद्ध व नैतिक आनंदाची
प्राप्ति हे असल्याने, नीतीची आवश्यक बंधने झुगारणारी कला
हे ध्येय साध्य करण्यास असमर्थ होऊन अशा रीतीने शेवटीं
'कला' या नामाभिधानासच ती अपात्र ठरेल. साराश, ज्या-
प्रमाणें एखाद्या स्वतंत्र व्यक्तीला स्वतःचे अस्तित्व उत्तम स्थितीत
कायम ठेवावयाचे असल्यास आरोग्याचे नियम पाळणे आवश्यक

तत्वाकरिता लिहिले नाहीं; केवळ कलेच्या अभ्यासाकरिता लिहिले आहे. बहुधा
घोणतेही नाटक तत्वाकरितां लिहिले जात नाहीं. म्हणून माझ्या नाटकाचे
निगमन पद्धतीने निरीक्षण करून मी मागतो की, नाटक तत्वाच्या दृष्टीनें
लिहिले जात नाहीं. निदान मला तरी लिहितां येत नाहीं. माझा दुमरा दोष
असा कीं....." सर्वच नाटके जर निहेतुक असतात (?) तर श्री. केळकरांच्याच
नाटकाचा तो एक दोष करा ? परंतु त्याच्या व्याख्यानाचा हा परस्पर
विसंगत वृत्तांत बरोबर आहे किंवा नाहीं हें आह्मास माहीत नाहीं; मात्र
तो "केळकर" ग्रंथात पृ. ११० वर प्रसिद्ध झाला आहे. "सुभाषित
आणि विनोद" च्या प्रस्तावनेत त्यांनीच फोटी व विनोदवचन हीं पोकळ
मनोरजनाचीं साधनें नसून त्यांपासून ज्ञान, शहाणपण व सद्गुण यांविषयीं
अत्यंत उपयुक्त धडा मिळत असतो हें उत्तम रीतीने दाखविलें आहे.

आहे, किंवा एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्राला स्वतःची स्वतंत्रता व सुव्यवस्थितता कायम ठेवावयाची असेल तर कायदेकानूंची बंधने त्याने पाळलीच पाहिजेत, त्याप्रमाणेच कलेला कोणाची 'बटीक' न करता मानवी जीवनाच्या अंतिम ध्येयात एक स्वतंत्र स्थान दिले, तरी देखील स्वतःचे शुद्ध अस्तित्व कायम ठेवण्यासाठीच तिने नीतिपर राहण्याची आवश्यकता सिद्ध होते.

नीति आणि कलोपासना यांच्या परस्पर निकट संबंधाविषयी आम्हांस जे सागावयाचें होते ते येथे संपलें. आता, हा उपसंहार पूर्ण करण्यापूर्वी एकच गोष्ट करणे आवश्यक आहे. आणि ती म्हणजे, पहिल्या प्रकरणाचे सुरवातीस म्हटल्याप्रमाणे कलेची व्याख्या करणे ही होय. या संबंधात विषयानुरोधाने मागील पृष्ठात अनेक महत्वाच्या गोष्टी उघड झाल्याच असून, त्यांना सकलित स्वरूप देण्याचेच कार्य मुख्यत्वेकरून उरलें आहे. कलेचे अंतिम ध्येय सात्विक, नैतिक व शुद्ध अशा आध्यात्मिक आनंदाची प्राप्ति हेच असले पाहिजे हे मागे दाखविलेच आहे. मानवी जीवनाचेच ध्येय याहून निराळे आहे, किंवा कलोपासना मानवी जीवनाच्या क्षेत्राबाहेर आहे, यांपैकी एखाद्या पक्षाचा स्वीकार केल्याशिवाय वरील विधानाला कोणी हरकत घेण्याचा संभव नाही. आणि, या दोघानाही शक्य तितकी उत्तरे मागे दिलीच असून, इतक्यावरही ज्याचे समाधान झालें नसेल, त्याच्याशी “ तान्प्रति नैप यत्नः ” असे म्हणून वादविवाद बंद करण्यापलीकडे येथे तरी काही शक्य नाही.

कलेचें अंतिम ध्येय अशा रीतीने निश्चित केल्यावर, कला व ऐंद्रियिक सौंदर्य याचा संबंध कितपत् येतो हे आपण थोडक्यात

आठवें] एक सूचना: युक्ति आणि कला यांत फारकत

पाहूं. कलेने या इंद्रियग्राह्य सौंदर्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावें असे आमचें म्हणणे नाहीं हे मागे अनेकवार स्पष्ट केलेच आहे. मात्र, त्याचा उपयोग कलोपासनेत केवळ एक साधन म्हणूनच झाला पाहिजे यात संशय नाहीं. या प्रकारच्या सौंदर्योपभोगातच भोक्त्याला सर्वस्वी गुंगवून, त्याची सारी मानसिक व नैतिक प्रगति खुटविणारी कृति केव्हाही खऱ्या कलेच्या सदरात जाऊं शकत नाहीं. यासंबंधात सर्वसाधारण वाचकवर्गांत जो जबरदस्त गैरसमज पसरला आहे, त्यामुळेच कलेच्या नीतीशी असलेल्या संबंधाला विरोध प्रगट केला जातो. आणि हा घोटाळा दूर करण्यासाठीच, आम्ही या स्थळी एक सूचना आमच्या वाचकांच्या पुढे मांडण्याचे धारिष्ट करितों. विद्वान् लोकांच्या चिकित्सक बुद्धीपुढे ती कितपत् टिकाव धरूं शकेल हे सांगवत नाहीं; परंतु योग्य प्रकार केलेल्या सद्धेतुमूलक वाद-विवादाचा उपयोग सत्यसंशोधनाकडेच होत असल्यानें, आम्ही हे धाडस करित आहो. आमच्या अल्पमतीला असें वाटते की, ज्या वृत्तीपासून मागे सांगितल्याप्रमाणे मानसिक सौंदर्य व्यक्त होत असेल तिच्या पद्धतीला 'कला' असें संबोधावे; पण जिची पोच केवळ इंद्रियग्राह्य सौंदर्यापर्यंतच असून त्यापलीकडे जी सर्वसाधारण भोक्त्याला नेऊं शकत नाहीं, तिच्या पद्धतीला 'कला' असे न म्हणता केवळ 'युक्ति' या नावानेच संबोधावें. अन्न शिजविण्याची पद्धति, पोहण्याची पद्धति, मृगयेची पद्धति, यांसारख्या केवळ ऐंद्रियिक उपभोगाशीच संबंध ठेवणाऱ्या क्रिया, व लेखनवक्तृत्वादि मानसिक सौंदर्य व्यक्त करणाऱ्या क्रिया, या सर्वांना एकाच माळेंत गोवल्याने विद्वानाचीही कशी

दिशाभूल होते, व एकाचे गुणधर्म दुसऱ्यावर लादण्याचा त्याना कसा अनावर मोह होतो, हे मार्गे स्पष्टपणे दाखविलेच आहे. यासाठी 'युक्ति' व 'कला' यातला हा भेद मान्य केल्यास, पुष्कळ घोटाळे दूर होऊन शुद्ध विचारसरणीस मदत होईल असे वाटते. सामान्य भाषेत कला या शब्दाचा उपयोग इतक्या व्यापक रीतीने केला जातो की, त्याला जणू काही मर्यादाच नव्हे. स्वयंपाकाची 'कला,' अगास तेल मर्दन करण्याची 'कला,' स्मश्रु करण्याची 'कला,' कपडे धुण्याची 'कला,' केर काढण्याची 'कला,' चोरी करण्याची 'कला,' —कोणतीही गोष्ट घेतली तरी ती कलेच्या सदराखाली फेकली जाते; आणि Thomas De Quincey या आग्लेखकाने तर *Murder As A Fine Art* म्हणून एक (विनोदी) नियधच लिहिला आहे! साराश, भगवद्गीतेतील “योगः कर्मसु कौशलम्” या सुप्रसिद्ध वचनातल्या योग शब्दाइतकाच व्यापक अर्थ कलेचाही सामान्यतः केला जातो. आणि या सर्व “कला”च्या रांगेतच विचान्या साहित्य, काव्य, चित्र, इत्यादि खऱ्या कलानाही ढकलण्यात येते. सतराविध जाति व अठराविध पंथाच्या त्या अतिविचित्र समुदायात, या दुसऱ्या खऱ्या हक्कदारानी नीतीच्या सख्यत्वाची कितीही ओरड केली, तरी इतर बहुसंख्य बेगडी “कला”च्या कलकलाटात त्याचे कोण ऐकतो? हा अंधेरनगरीतील बेबंदशाहीचा प्रकार टाळण्यासाठीच ‘कला’ व ‘युक्ति’ याची फारकत करणे आवश्यक वाटते.

कला व युक्ति यातला हा भेद एकदां मान्य केला म्हणजे, कलेंत इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचें स्थान केवळ साधन म्हणूनच कसें आहे हें प्रत्येकास उबड होईल. आणि ही गोष्ट एकदां नीट ध्यानांत घेतली

आठवे] ऐंद्रियिक सौंदर्याचें कलेंतील महत्वाचें स्थान

म्हणजे मग या प्रकारच्या सौंदर्याला कलोपासनेंत पुष्कळ महत्व आहे हें कबूल करण्यास कोणताही प्रत्यवाय नाही. सर्व कलाकृतींचा चित्तैकाग्र्य करविण्याची शक्ति हा एक महत्वाचा गुण आहे. मानवी मनाची सुप्रसिद्ध चंचलता हरण करून त्याला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यास असमर्थ असणारी गोष्ट खरी कला होऊं शकणार नाही. एखादा वक्ता कितीही विद्वान असला तरी त्याला जर वक्तृत्वकला अवगत नसेल, तर श्रोत्याची अंतःकरणकपाटे खोलून त्यात सुंदर विचार न कळत अधिष्ठित करण्याऐवजी, तो त्याच्या सुखकमलकपाटाची वारंवार उघडझाप करण्यास मात्र कारणीभूत होईल ! आणि, एखाद्या चित्रकाराचे अंतःकरण उत्कृष्ट कल्पनासपत्तीनें कितीही समृद्ध असलें, तरी खरी चित्रकला त्याचें ठायीं वास करीत नसल्यास, स्वतःच्या चित्राचे द्वारे जनतेचें मन आकर्षून त्यात आपल्या सुंदर कल्पनाचे प्रतिध्वनि उठाविण्यास तो असमर्थच होईल. आतां, हें चित्तैकाग्र्य घडवून आणण्यात कलोपासनेत ऐंद्रियिक सौंदर्याची अनेक प्रकारें बहुमोल मदत होत असते हें उघड आहे. व यातच त्याचे खरें कार्य व महत्व अभिप्रेत आहे. ऐंद्रियिक सौंदर्याचे द्वारा होणाऱ्या या चित्तैकाग्र्याचें खरे प्रयोजन शुद्ध मानसिक सौंदर्याला भोक्त्याचे मनात शिरकाव करून घेण्यास मार्ग सुलभ करणें हेंच आहे, याकडे दुर्लक्ष न करता केवळ त्याच्याच मार्गे लागण्याचा प्रयत्न न केला म्हणजे झालें. नाहींतर, त्याचा हा खरा अर्थ व उपयोग विसरून, त्याच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या क्षणैक शांतीच्या व आनंदाच्या उन्मादात, साऱ्या नीतीला झुगारून देण्याचे व त्या स्थितीतच अखिल विश्वाच्या बुडार्शी असलेलें अंतिम तत्व हातीं आल्याचे

खुळचट प्रलाप काढण्याचा मोह व्हावयाचा ! कलेंतील ऐंद्रियिक सौंदर्याचे साधनत्व विसरून त्याच्याच मार्गे लागल्यास कशी स्थिति होते, याचें उत्कृष्ट वर्णन समर्थ रामदासस्वामींनी आपल्या प्रासादिक काव्यात एके ठिकाणी केले आहे, ते येथें दिल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. समर्थ ह्मणतात: “ श्रीहरीवीण जे कळा । तेचि जाणावी अवकळा । देवास साडून वेगळा । प्रत्यक्ष पडिला ॥ १४-५-३१ ॥ सर्पीं वेष्टिलें चदनासी । निधानाआड विवसी । नाना कळा देवासी । आड तैशा ॥ ३२ ॥ सोडून देव सर्वज्ञ । नादामध्ये व्हावें मग्न । होचि प्रत्यक्ष विग्न । आडवे आले ॥ ३३ ॥ एक मन तें गुंतले स्वरीं । कोणे चितावा श्रीहरी । बळेच धरुनिया चोरीं । शुश्रूषा घेतली ॥ ३४ ॥ करिता देवाचे दर्शन । आडवें आलें रागज्ञान । तेणे धरुनिया मन । स्वरामार्गे नेले ॥ ३५ ॥ भेटों जाता राजद्वारीं । बळेचि धरिला बेगारी । कळावंता तैशी परी । कळेने केली ॥ ३६ ॥ ”

असो. या व याव्यतिरिक्त मार्गे कलेसंबंधी सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा विचार करून आता कलेची पुढील व्याख्या येथें देण्यास हरकत वाटत नाही.

✓ आध्यात्मिक सौंदर्यानंदाची प्राप्ति हें अंतिम ध्येय पुढें ठेवून, ऐंद्रियिक सौंदर्याचा आवश्यक तितका उपयोग करून शक्य तितकें मानसिक सौंदर्य व्यक्त करणारी, सद्धेतुमूलक, कृति करण्याची पद्धति म्हणजेच कला; व अशा कृतीचें फल म्हणजेच कलाकृति.

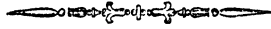
किंवा, आध्यात्मिक सौंदर्यानंदाची प्राप्ति हे सर्वच जीवनाचें अंतिम ध्येय असल्याने कलेच्या बाबतींतही तें अध्याहृत आहेच,

व मानसिक सौंदर्य हें नीतिपरच असल्याने त्याला व्यक्त करणारी कृति सद्बेतुमूलक असावी हे वेगळे सागावयास नको, असें कोणाचे म्हणणे असल्यास वरील व्याख्येचा संक्षेप करून कलेची पुढील सुटसुटीत व्याख्या तयार करितां येईल.

ऐंद्रियिक सौंदर्याचा आवश्यक तितका उपयोग करून शक्य तितकें मानसिक सौंदर्य व्यक्त करण्याची पद्धति म्हणजेच कला होय.

परिशिष्ट अ

श्री. भा. रा. तांबे यांच्या कांहीं विधानांचें खंडन

कला व नीति या संबंधीच्या आमच्या प्रमेयाला विरोध करणाऱ्याचे साधारणपणे आपल्यास दोन वर्ग पाडता येतील. एक उच्च प्रकारचे विरोधक आणि दुसरे हलक्या दर्जाचे विरोधक. यापैकी दुसऱ्या प्रकारच्या विरोधकाचा हेतु जाणुनचुजून अश्लील व अनीतिकारक कला निर्माण करून समाजातील अपरिपक्व व सदाभिरुचिरहित लोकांकडून पैसे उपटणे हा असतो. हे समाजाला मुद्दाम अधोगतीला नेण्याचा प्रयत्न करित असतात. एखाद्या मनुष्याला आग्रहाने मद्य पाजून नंतर त्याला लुबाडणाऱ्या नीच खिसेकापूप्रमाणे हे समाजातील कोंबळ्या व बिघडलेल्या प्रवृत्तीच्या लोकांना अधिकाधिक अधोगतीप्रत नेऊन लुबाडीत असतात. याउलट, दुसऱ्या प्रकारचे विरोधक मुद्दाम अनीतिकारक कला निर्माण करण्याचा प्रयत्न कधीही करित नाहीत. त्यांच्या कृतीत प्रायः अनीतीचें प्राबल्य नसून उलट बव्हंशानें ती समाजाला उन्नतीप्रत नेणारीच असते. परंतु वास्तविक स्वतःला न कळत ते नीतीची बंधने पाळत असताही, नीति व कला यासंबंधी काहीं विपर्यस्त कल्पना उराशी बाळगल्याने, कलेने नीतीची बंधने पाळली पाहिजेत असें कबूल करण्यात त्यांना एक प्रकारें कलेचा

विराधकांचे दोन प्रकार

व त्याबरोबरच स्वतःचा उपमर्द झाल्यासारखा वाटतो. व यासाठी तत्वाचे नावाखाली ते कला व नीति यातील संबंधाच्या अस्तित्वाला विरोध प्रदर्शित करीत असतात. ग्वाल्हेरचे सुप्रसिद्ध कवि श्री. तांबे हे निःसंशय या दुसऱ्या कोटीतले विरोधक आहेत.

परंतु, हे तात्विक विरोधक प्रत्यक्षपणे जरी अनीतिमान कला निर्माण करीत नसले, तरी समाजात होणाऱ्या असल्या प्रकारच्या हलक्या कलानिर्मितीला त्याची अप्रत्यक्षपणे का होईना पण मदत होत असते. अश्लील कलाकारांना तात्विक प्रमाणाचा पुरवठा हेच करीत असतात. व त्यामुळेच त्यांच्या मनात अश्लील कला निर्माण केल्याबद्दल सदसद्विवेकबुद्धीची टोंचणी जर यत्किंचितही शिल्लक उरली, तर तिला पूर्णपणे बोथट करण्याचे कार्य या तात्विक विरोधकांच्या विपर्यस्त विधानानी अहेतुपुरःसरपणे का होईना पण होत असते. उच्च व विद्वान कलावंतांनीच नीतीचा संबंध तोडण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याचा आधार घेऊन समाजातील नीच लोकांना अनीतीचा वाटेल तसा धुडगूस घालण्यास एक प्रकारे परवानाच मिळाल्यासारखा होतो, असे अनेकवार दृष्टोत्पत्तीस आले आहे. व याकरिताच आम्ही श्री. तांबे यांच्या “कला आणि नीति” या निबंधातील काही महत्वाच्या दोषस्थलांचे मागे खंडन केले असून उरलेल्यापैकी काहींचे येथे करणार आहो.

उच्च व अधम कला.

श्री. तांबे यांनी आपल्या प्रस्तावनेत केलेल्या विधानावरून त्यांच्या मताने “कलेसंबंधी उत्तम, मध्यम आणि अवर असे जे तारतम्य प्राच्य साहित्यकारांनी केले आहे ते यथार्थच आहे ” असे

दिसून येते. व त्यास अनुसरूनच त्यांनी “ प्रस्तुत लेख हीन कलेसंबंधी लिहिलेला नाही ” असा इपाराही वाचकाना देऊन ठेवला आहे.

परंतु, आमच्या मते तर श्री. तावे यानीं स्वतःच वरील निबंधात प्रतिपादन केलेल्या तत्वाने एकप्रकारे उच्च व नीच कला यातील भेदच काढून टाकला आहे. उच्च कलेला देखील जर नीतिअनीतीचा विधिनिषेध राहिला नाही तर तिच्यातील व हीन कलेतील एक महत्वाचा भेदच नाहीसा होणार नाही काय ? आम्हास तर असे वाटते की, जी “ नीत्यनीतीविषयी पूर्णपणे उदासीन ” (पृ. ४), जिचा नीतीशी “ काडीइतका संबंध नाही ” (पृ. २), जी “ आपल्या लीलाविलासात चूर असता नीतिअनीतीच्या भानगडीत पडावयास तिला सवडच नसते ” (पृ. २), व जी कधी “ नीतीची बूज राखीत नाही ” (पृ. २) ती एक तर कलाच नव्हे, किंवा कला म्हणावयाचेच असले तर तिला हीन कलेच्या कोर्टीत तरी टाकले पाहिजे यात मुळीच संशय नाही. यासंबंधात श्री. वा. गो. आपटे म्हणतात, “ जें वाचकांच्या मनात उच्च प्रतीचे विचार किंवा भावना उत्पन्न करीत नाही, किंवा त्याचें पोषण करीत नाही, उलट जें त्यांची हानि करणारें असतें, त्याला ‘ साहित्य ’ हें उच्च अभिधान लावता येईल कीं नाही अशी शंका घेतली असतां ती वावगी होणार नाही. कला खरी, पण अनर्थकारी अतएव त्याज्य असाच या प्रश्नाचा निकाल सूझांना द्यावा लागेल. ”*

*“ लेखनकला ” पृ. ६६-६७. वास्तविक पाहतां, आमच्या मतानें, हीन व श्रेष्ठ कलेंतला हा असला भेद व्यक्त करावयाचा झाल्यास, ‘ हीन कला नीतीविषयी खरोखर उदासीन असते, पण उच्च कला तिच्या हांतून सद्ग-

शेक्सपिअर आणि नीतिमत्ता.

कलेचा नीतीशी काडीमात्र संबंध नाही या आपल्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ श्री. ताबे यानीं जगातील काहीं प्रसिद्ध कलाकार घेऊन त्याच्या कलेंत नीतिअनीतिसंबंधी विधिनिषेध कसा बाळगलेला नाही, हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. या त्याच्या झपाट्यात शेक्सपिअरपासून तों थेट मिल्टन्, बायरन्, वर्डस्वर्थ, टेनिसन्पर्यंत पाश्चिमात्य कवि, व कालिदास, शूद्रक इत्यादि प्राच्य कवी आले असून, यापैकी कोणीही नीतीची पर्वा ठेविली नाही, असें त्याचे ह्मणें आहे. वास्तविक पहातां या सर्व कवींच्या बाबतींत श्री. ताबे यानीं काढलेला निष्कर्ष खरा असता, तरी देखील कला व नीति याच्या संबंधाच्या आमच्या प्रमेयाला बाध आला नसता हें आह्मी स्पष्टपणे सांगतो. कारण टॉल्स्टॉय्न् या संबंधात अगदीं योग्य तक्रार केल्याप्रमाणे,* या वादात विवेचनाची खरी पद्धति ह्मणजे प्रथम आदर्श कला कोणती हे ठरवून, नंतर निःपक्षपातीपणानें तिची कसोटी लावून खरे कलाकार कोणते तें ठरविणें हीच होय. याउलट, आधींच काहीं व्यक्तींना आदर्श कलाकार ह्मणून गृहीत धरून, त्याच्या चरणीं आपली बुद्धि गहाण ठेवून, त्याच्या कृतींवरून आदर्श कलेच्या स्वरूपाचा निश्चय करूं पहाणें म्हणजे घोड्याचे पुढें गाडी बाधण्यासारखेच होय

गल्याच होणाऱ्या नीतिपालनामुळे तशी असल्यासारखी कधी कधी भासते, ' असे म्हणावे लागेल. प्रकरण सातवें, पृ. १३८-१३९पहा.

* *What is Art ?* pp. 115-116.

यांत संशय नाही. ही दुसरी पद्धति प्रसंगीं किती चुकीचे निर्णय देते, याचा खंडन उत्तम महाराष्ट्रीय मासला पहावयाचा असल्यास, प्रथम विनोदाचे योग्य स्वरूप काय हें निश्चित केल्यानंतर त्याची कसोटी लावून कै. गडकन्यांच्या विनोदाचे मार्मिक परीक्षण करणारें, व ह्मणूनच गडकन्याना विनोदमहर्षि समजणाऱ्या सांप्रदायिकांच्या विधानातल्या चुका उघड करणारे, श्री. भावे यांचे “ गडकन्याचा विनोद ” हे पुस्तक पाहावे.

परंतु, विवेचनपद्धतीबद्दलचा हा वाद बाजून सारला तरी, श्री. तांबे यांनी शेक्सपिअर, वर्डस्वर्थ, मिल्टन् इत्यादिकांबद्दल काढलेला उपनिर्दिष्ट निष्कर्ष सर्वथैव चुकीचा आहे असें आमचे स्पष्ट मत आहे. पण या सर्व कवींच्या बाबतीत त्यांच्या विधानाचे सप्रमाण खंडण करणें येथे अर्थातच अशक्य असून, त्यांनी स्वतःच ह्मटल्याप्रमाणे “ ‘ शितावरून भाताची परीक्षा ’ या न्यायानेंच याचा पिचार करणे शक्य आहे ” (पृ. ४). यासाठी उदाहरणादाखल आह्मी येथें शेक्सपिअरबद्दल त्यांनीं केलेली विधाने कशी चुकीची आहेत हे दाखवूं; इतर कवीबद्दल वाचकांनी स्वतःच योग्य ग्रंथ वाचून मत बनवावें.

श्रेष्ठ नाटककार शेक्सपिअरबद्दल श्री. तांबे काय म्हणतात पहा: “ त्यांचे कोणतेही नाटक हार्ती घ्या आणि मग पाहा की, आपल्या उत्तान भराऱ्या आणि उड्डाणात त्याने नीतीचें जड बोजके आपल्या पंखावर वाहून नेलें होते की काय ? यागोसारखा चाडाळ, गानरिल रेगनसारख्या राक्षसिणी, लेडी मॅक्बेथसारख्या पापिणी, शायलॉकसारखे नरमासासाठीं टपलेले खुनी—यांसारखे अनेक

परिक्षिष्ट अ] श्री. तांबे यांचा शेक्सपिअरवर खोटा आरोप

स्त्रीपुरुष आणि बहुधा यांचाच अंतीं जयजयकार. हें सारें नीति-प्रवर्तक होय असें म्हणणारास वेड लागलें आहे असेंच म्हणावें लागेल. ” (पृ. ४-५ जाड टाईप आमचा).

आता शेक्सपिअरच्या नाटकाविषयी आमचें स्वतःचें मत वरील विधानाच्या सर्वथैव विरुद्ध आहे इतकेच न सागता, त्याच्या नाटकाच्या चिकित्सक अभ्यासाबद्दल ज्याची वाङ्मयक्षेत्रात प्रसिद्धी आहे अशा काहीं ग्रंथकाराची मते आम्ही येथें उद्धृत करतो. त्यावरून वाचकानी श्री. तांबे यांच्या दिशाभूलकारक विधानाची खरी किंमत ठरवावी.

“ *Shakespearean Tragedy* ” या पुस्तकाचा प्रसिद्ध लेखक ए. सी. ब्रॅडले लिहितो “ ‘ The doer must suffer ’—this we find in Shakespeare. We also find that villany never remains victorious and prosperous at the last ” (pp. 31-32. Italics ours). यातील दुसऱ्या वाक्याशी श्री. तांबे यांचे ‘ बहुधा यांचाच अंतीं जयजयकार ’ हे उद्गार ताडून पहावे ! “ *Shakespeare His Life, Art and Characters* ” या पुस्तकाचा कर्ता डॉ. हड्सन् स्पष्ट लिहितो : “ For I run no risk in saying there is not a single instance in his plays where the feelings of any natural-hearted reader fail to go along with those who are, at least relatively, the best. ” (Vol. 1, p. 252. See also the next four sentences). आणि हेच श्रेष्ठ कलेचें लक्षण नव्हे काय ? उत्तम कलाकृतींत दुर्जनानीं पीडलेले सज्जन नसतात असें

नव्हे. परंतु, त्यात इतकी कुशलता असते की, सर्वसाधारण जनतेची सहानुभूति क्षणमात्र विजयी दिसणाऱ्या दुर्जनाकडे न जाता शेवटी ती त्रस्त परंतु नीतिमान् व सज्जन अशा पात्राकडेच वळली पाहिजे. शेक्सपिअरच्या नाटकात क्वचित् ठिकाणी अश्लीलता आहे हे खरे आहे; परंतु, त्याच्या नाटकाचा एकदर रोख नीतिप्रवर्तक नाही असे म्हणणाऱ्यानी सदरहू ग्रंथकाराचेच पुढील अधिक निःसंदिग्ध उद्गार वाचावे. नीति व कला याचा निकट संबंध आहे असे प्रतिपादन करून डॉ. हडसन् लिहितो: "Now I do not at all scruple to affirm that Shakespeare's poetry will stand the test of these principles better than any other writing we have outside the Bible. His rank in the school of Morals is indeed no less high than in the school of Art. He is every way as worthy to be our teacher and guide in what is morally just and noble and right as in what is artistically beautiful and true. In his workmanship the law of moral proportion is observed with a fidelity that can never be too much admired; in other words, the moral element of the beautiful not only has a place, but is in the right place,—the right place, I mean, to act the most surely and the most effectively on the springs of life, or as an inspiration of good thoughts and desires." (*Ibid* pp. 244-245.) गरीब बिचाग डॉक्टर हडसन् ! आपल्या

परिशिष्ट अ] शेक्सपिअरच्या नाटकांबद्दल जाणत्यांचा अभिप्राय

असल्या उद्गारामुळे हिदुस्थानातील एक कविलेखक आपल्यास वेड्याच्या इत्पितळात घालण्यास तयार होईल याची त्याला कल्पनाही नसेल !!

वरील उताऱ्यासारखे आणखी अनेक उतारे शेक्सपिअरवर लिहिलेल्या निरनिराळ्या ग्रथातून दाखविता येतील. परंतु तसे करून पहाणे म्हणजे स्थल व काल याचा व्यर्थ अपव्यय होय. वाचकास वरील उताऱ्यावरून श्री. तांबे यांनी स्वपक्षस्थापनार्थ शेक्सपिअरबद्दल केलेल्या विद्वानांची काय किंमत आहे हे कळून आलेच असेल. आणि वरील उतारे सोडून, कोणीही सूत्र वाचक स्वतःच जरी शेक्सपिअरची नाटके थोड्याही काळजीने वाचेल, तरी त्याला श्री. तांबे यांच्या धाष्ट्याचे आश्चर्य दाटल्यावाचून रहाणार नाही. त्याच्या वर उद्धृत केलेल्या वाक्यात त्यांनी शेक्सपिअरच्या नाटकांतील काही दुष्ट पात्रांची नावे स्पष्टपणे घेतली असून 'बहुधा याचाच अती जयजयकार' असा भरमसाट शेर शेवटी ठोकून दिला आहे. परंतु, 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस्' या नाटकात शेवटी शायलॉकचा जय कसा होतो, आणि 'मॅकबेथ' नाटकात शेवटी लेडी मॅकबेथ कोणत्या रीतीने जिंकते, हे एक तांबे याची प्रतिभाच सांगू जाणे ! शेक्सपिअरच्या या नाटकाकडे पहाण्याची एक नवीच दृष्टि त्यांनी शोधून काढिली असल्यास न कळे ! आता त्यांनी निर्देशिलेल्या पहिल्या व्यक्तीसंबंधी बोलावयाचे म्हणजे, ऑथेल्लो नाटकात शेवटी इआगोचाच "जय" होतो असे म्हणणाऱ्यास ते नाटक नीट समजलेच नाही असे म्हणावे लागेल. त्या पात्राच्या स्वभावाचे, कृत्याचे, व शेवटच्या स्थितीचे विस्तारपूर्वक विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. परंतु, या बाबतीत

आम्ही इतकेच सागतो की, शेक्सपिअरने त्या नाटकाचे द्वारे, दुर्दैवी सजनाच्या दुःखात होणाऱ्या मृत्यूपेक्षाही कित्येक नरपशूंचे जगणे देखील किती भयानक, किळसवाणे, व तिरस्कार उत्पन्न करणारे असते हे दाखविले आहे. उत्कृष्ट नाटककार शेक्सपिअर याने ऑथेल्लो नाटक इतक्या सुंदर रीतीने रंगविले आहे की, शेवटी इआगोला सुख तर प्राप्त होत नाहीच, परंतु या जगातील प्रत्येक साधारण प्रवृत्तीच्या मनुष्याच्या तिरस्कारास, छीःथूस, व धिःकारासच तो पात्र होतो. डेस्डिमोना मरूनही विजयी होते, इआगो जगूनही पराजित होतो. नाटक संपल्यावर प्रेक्षक इआगोची छीःथू करतात, तर उलट डेस्डिमोनाचाच 'जयजयकार' करीत घरी जातात. असो. या संबंधी अधिक विवेचनासाठी वाचकानी शेक्सपिअरवर व विशेषतः ऑथेल्लो नाटकावर चिकित्सक पद्धतीने लिहिलेले कोणत्याही विद्वान ग्रंथकारांचे चांगले पुस्तक पहावे.*

*ऑथेल्लो नाटकाचा खोल अभ्यास केला असता शेवटी पापी इआगोचा पराजयच झालेला कसा दिसतो याचे मामिक विवेचन डॉ. डाउटेन कृत *Shakespeare, His Mind and Art* यात पृष्ठे २४२-४४ वर सापडेल. 'किंग् लिअर' मध्येही शेवटी पापाचाच कसा पराजय होतो हे त्यांत पृ. २६८-६९ वर दाखविले आहे. शिवाय, शेक्सपिअरच्या सर्व नाटकांच्या एकदर तात्पर्यासाठी त्याचा २७, ४८, २२९ इ. पृष्ठे पहावी. हाच लेखक आपल्या *Introduction to Shakespeare* या पुस्तकात लिहितो: "It is the destroyer Iago who really perishes as a withered branch from the tree of humanity" (p. 78), आणि 'किंग् लिअर' मधील कॉर्डेलिआच्या शोचनीय अंताबद्दल लिहितो: "Cordelia dies, but love is not defeated." (p. 79). येथे

श्री. तांबे आणि कालिदास.

कावीळ झालेल्या मनुष्याला सर्वच पिवळें दिसतें. जो परिणाम कावीळाचा डोळ्यावर होतो, तोच परिणाम दुराग्रहाचे योगानें मनावर घडून येतो. श्री. तांबे यांना नीतीची ' बूज ठेवणारा ' एकही श्रेष्ठ कवी आढळणे दुरापास्त झाले आहे असें दिसतें. दुर्दैवाने — नव्हे, सुदैवानेच — हा दोष त्यांच्या दृष्टीचा आहे, कवीचा नव्हे. शेक्सपियर, वर्डस्वर्थ इत्यादिकाप्रमाणें कालिदासासंबंधीही भलतीच विधाने बिनदिक्कत करण्यास श्री. तांबे यांनी मागेपुढे पाहिलेले नाही. नीति आणि कला याचा संबंध नाकारणाऱ्या लोकांशीं वाद करणेच अत्यंत दुर्घट आहे. कारण वाद ही एक कलाच असल्यानें, त्यातसुद्धा नीतीचीं बंधनें पाळण्याची आवश्यकता नाही असे हे कदाचित म्हणावयाचे !

आपला पक्ष कसा तरी प्रस्थापित करण्याच्या लटपटीत श्री. तांबे यांनीं कविकुलगुरु कालिदासाच्या शाकुंतल या जगप्रसिद्ध सर्वश्रेष्ठ कृतीबद्दल कसे विकृत प्रलाप काढले आहेत पहा: “ शाकुंतलातील नायक राजा दुष्यन्त हा परमपूज्य कुलपति कण्वऋषि याच्या पुण्याश्रमांत त्याच्या गैरहजिरीत चोरासारखा शिरतो. (शाकुंतलेला त्याजकडे पोचती करावयास गेलेल्या ऋषिकुमाराने त्यास चोरच म्हटलें असें खेदानें म्हणावे लागतें कीं, नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या श्री. ग. ह. केळकराच्या “ शेक्सपियर व तत्कालीन इंग्रजी रंगभूमि, ” या पुस्तकांत त्याच्या नाटकांचा त्याच्या नीतिपरतेच्या महत्वाच्या दृष्टीनें विशेषसा विचार केलेला नाही. शायलॉक् व लेडी मॅक्बेथ यांच्या सबधात सदर पुस्तकाचीं १०९-११०, व १४२-४३ हीं पृष्ठे पहावीं.

आहे...) येणेप्रमाणे शिरून कुलपतीचे केवळ 'उद्ध्वसितच' अशी सुदर शकुंतला हिला फुस लावतो आणि इतका लंपट होतो की, ती गुरुजनाच्या संमतीविषयी आग्रह करित असता गाधर्व-विवाहाच्या थापा व दाखले देऊन तिच्याशी चोरटा विवाह करितो ! केवढी नीतिमत्ता ही !! साप्रतच्या कायद्याप्रमाणे पिनल कोडचे पुरे ४९५ कलम ! बरे, पुढे तरी त्याने सचोटीने वागावयाचे होते. पण येणेप्रमाणे त्या बिचारीला फसवून तेथेच टाकून हे राजेश्री आपल्या राजधानीत जाऊन आपल्या राण्यांमध्ये दंग होतात व तिला साफ विसरतात ! पुढे कण्वऋषि घरी आल्यावर त्यास हा सारा प्रकार समजल्यावर चोराला चोरीचे धन पोचते करावे अशा शुद्ध भावेने या फसव्या राजाकडे आपली लाडकी कन्या पाठवितो तेव्हा हे नीतीचे समुद्र मनातून तिच्या रूपयौवनाला पाघळत असता वरून 'न दर्शनीय परकलत्रम्' असा नीतीचा कांगाव करून तिचा संबंध तोडतात ! याचें नाव नीति ! पण कोणी म्हणेल राजा काय करील ? दुर्वासाने शकुंतलेला शाप दिला होता. त्यामुळे राजा ही गोष्ट विसरला. पण मूळ प्रश्न तर हाच आहे की, कालिदासाला नीतीची बूझ राखावयाची असती तर मूळ महाभारतातील गोष्टीत दुर्वासशापाचें कुलंगडें नसता, त्याने असा अनीतिकारक प्रसंगच का निर्माण केला असता ? ” (पृ. ७-८, जाड टाईप आमचा. कंसातला मजकूर मूळचा.)

कालिदासाची जगातील सर्व विद्वानांनी मुक्तकंठाने केलेली स्तुति पाहून हिंदुधर्मसंस्कृतिसाहित्यादिकाविषयी अत्यंत द्वेषाने प्रेरित झालेल्या एखाद्या ख्रिस्ती मिशनऱ्याच्या विपरीत फूत्का-

परिशिष्ट अ] कालिदासाच्या दुष्यंतावर श्री तांबे यांचे आरोप

रांतला हा उतारा नसून, श्री. भा. रा. तांबे यांच्या “ कला आणि नीति ” या निबंधातला हा एक उतारा आहे, हे येथे वाचकाना पुन्हा सांगणे आवश्यक वाटते ! यातील जाड टाईपातल्या शब्दसमूहाचे समग्र खंडन करणे येथे स्थलाभावी शक्य नाही. वास्तविक, ते आवश्यकही नाही. कोणीही मूळ शाकुंतल पूर्वग्रहदूषित न होतां एकदाही वाचावे, हाणजे वरील विधानाची सत्यासत्यता पटण्यास फारसा उशीर लागणार नाही. इतके कशाला, मूळ शाकुंतलाकडे न वळता, प्रो. मिराशीकृत “ कालिदास ” यात पृ. १७७-१९४ मध्ये दिलेला शाकुंतलाचा सुंदर व विस्तृत गोपवारा, आणि त्यातच पृ. १९५-२१६ मध्ये किंवा श्री. गोडबोले यांनी “ महाराष्ट्र शाकुंतलास ” जोडलेल्या ‘शाकुंतल विचार’ या पुरवणीमध्ये केलेले त्याचे अत्यंत मार्मिक विवेचन एकदा नीट वाचले तरी काम होईल.

नमुन्यासाठी ह्मणून श्री. तांबे यांच्या उपनिर्दिष्ट काही विधानातला फोलपणा आह्मी येथे दाखवितो. आपल्या राज्यात जाऊन आपल्या राण्यांमध्ये दंग होण्याइतक्या कर्तव्यशून्य विषयलंपट-तेचा घाणेरडा आरोप दुष्यंतावर करण्यापूर्वी, श्री. तांबे यांनी शाकुंतल काळजीपूर्वक वाचले असते, तर त्यातला नायक दुष्यंत राजा हा किती कर्तव्यदक्ष, सदैव प्रजाहिततत्पर व न्यायनिष्ठुर दाखविला आहे (प्रो. मिराशीकृत “ कालिदास ” पृ. २०६-२०८ अवश्य पहावे) हे त्यांना कळून आले असते. श्री. तांबे यांना दुष्यंताचा कणाश्रमातला प्रवेश चोरासारखा दिसतो; आणि आधार काय तर, दुर्वासशापामुळेच राजास शकुंतलेची विस्मृति पडली आहे हे माहीत नसल्याने चिडलेल्या शार्ङ्गरवाने रागाने काढलेले उद्गार !

उलट, प्रो. मिराशींच्या शब्दात वस्तुस्थिति वर्णन करावयाची म्हणजे, “ तपोवनाजवळ पोहोचल्यावर तेथील जनांस उपसर्ग होऊं नये म्हणून तो रथातून उतरतो व आपलें धनुष्य व अलंकार सारख्यांच्या स्वाधीन करून विनीत वेपाने तपोवनात शिरतो. ” (“कालिदास ” पृ. १७८. शकुंतल अंक १ पहा.) यालाच श्री. तांबे ‘ चोरासारखें ’ म्हणत असावे ! शिवाय दुष्यंतावर चोरीचा आरोप बेधडक करण्यापूर्वी नाटकाचे प्रारंभीच वैखानसानें राजाला आश्रमात प्रवेश करण्यासाठी आमंत्रण दिले होतें, हें श्री. तांबे यांना माहीत नाहीं काय ? राजाला प्रवेश केल्यानंतरच शकुंतलेचे दर्शन झालें; मग चोरासारखा प्रवेश करण्याचें प्रयोजनच काय ? ‘ गाधर्व विवाहाच्या थापा, ’ ‘ चोरटा विवाह ’, ‘ फुस लावतो ’ इत्यादि शब्दप्रयोग देखील निषेधार्ह आहेत. हिंदुधर्मात गाधर्व विवाहाला मुळीच अस्तित्व नसून त्यासंबंधात दुष्यंत धडधडीत खोटें बोलला, असें श्री. तांबे यांना म्हणावयाचें आहे काय ? दुष्यंतानें शकुंतलेला ‘ फसविले ’ असा गर्हणीय आरोप करताना, भदनतापाने स्वतः शकुंतलेचीच किती कठीण अवस्था झाली होती (अंक ३, सख्याची भाषणे पहा) याची श्री. तांबे यांना विस्मृति पडली. दुष्यंताशी विवाह न जमवून आणल्यास मला तिलोदक द्या असा निर्वाणीचा संदेश तिने आपल्या सख्याना स्पष्ट दिला होता. (अंक ३.) आणि, दुष्यंतशकुंतलेचा हा संबंध श्री. तांबे यांच्या म्हणण्याप्रमाणें केवळ फसवेगिरीचा व्यवहार असता, तर कण्वाचा त्या संबंधाला आशिर्वाद मिळाला असता काय ? स्वतः कण्वमुनींनीं त्याला “ चोरानें चोरीनें प्राप्त केलेलें धन ” असें न म्हणतां, “ सच्छिष्याला दिलेल्या विद्येची ” च

परिशिष्ट अ] दुष्यंतावर ४९५ किंवा तांब्यांचेवर ४९९ ?

उपमा शकुंतलेला दिलेली आहे. (अंक ४ प्रियंवदेचे भाषण पहा). स्वतःच्या उद्ध्वसितच अशा कन्येशीं स्वतःच्या पश्चात् तिला फसवून व्यभिचार करणाऱ्या व्यक्तीला शासन न करण्याइतके कण्वमुनी घंड होते किंवा त्यांना राजाची भीड पडण्याइतके लोभी होते, असे श्री. तांबे याच्या विधानास प्रमाण मानल्यास मान्य करावे लागेल, याचा विचार त्यांनी केला आहे काय ? प्रत्यक्ष घरी चालून येत असलेल्या सुंदर स्त्रीला अधर्माचे भीतीने नाकारणाऱ्या — नव्हे, तिच्याकडे नीट पहाण्याची इच्छाही दाखणाऱ्या — मनोनिग्रही दुष्यंताच्या कृतीला नीतीच्या कांगाव्याचें स्वरूप देणाऱ्याच्या विकृत दृष्टीचीच कीव केली पाहिजे. दुष्यंतावर इंडियन पिनल कोडचें ४९५ (?) कलम बजाविण्यापूर्वी शकुंतलेचे वय व तिनें स्वतः विवाहाला दिलेली समति — नव्हे, तिनें स्वतः दाखविलेली उत्सुकता — श्री. तांबे यांनी लक्षात घेतली असती, तर त्याच्या स्वतःवरच अब्रूनुकसानीचें ४९९ कलम दुष्यंताकडून बजाविलें जाण्याची भीति राहिली नसती !

श्री. तांबे याच्या शाकुंतलविषयक उपनिर्दिष्ट उताऱ्यातील शेवटच्या वाक्याचा तर काय अर्थ आहे हेंच आम्हाला समजत नाही. कालिदासाला ‘नीतीची बूझ राखावयाची होती’ म्हणूनच तर त्यानें दुर्वासशापाचें “कुलंगडे” (!) मूळ गोष्टीत नसतांही उत्पन्न केलें. शाकुंतल नाटक नुसतें नीट चाळणाऱ्यालाही कालिदासानें अत्यंत कौशल्याने निर्माण केलेल्या या प्रसंगाचा परिणाम मूळ गोष्टीला संपूर्णपणें नीतिपर करण्याकडेच कसा झाला आहे हें कळून येईल. या दुर्वासशापाच्या “कुलंगड्या” चें खरें स्वरूप, महत्त्व व त्यामुळे कथानकावर झालेला उत्कृष्ट परिणाम याचे प्रो. मिराशींनीं

“ कालिदास ” पृ. १९६-१९८ वर आणि श्री. गोडबोले यांनी शाकुंतल विचार(‘ महाराष्ट्र शाकुंतल ’)पृ. १५-१६ वर सुंदर व मार्मिक विवेचन केले आहे ते यासंबंधात अवश्य वाचावे, म्हणजे श्री.तांबे यांनी कालिदासावरही केलेल्या निराधार आरोपाची किंमत स्पष्ट कळून येईल.

श्री. तांबे यांनी स्वपक्षस्थापनार्थ शाकुंतल नाटकाविषयी केलेल्या विपर्यस्त विधानापैकी काहींचें खंडन वर केले. यापेक्षां जास्त खंडनाची आवश्यकता असल्यास वाचकानी शाकुंतल नाटकच वाचावे. शेवटी जाता जाता, ज्या दुष्यंतशकुंतलेच्या सवधाविपर्यां श्री. तांबे यांनी घाणेरडे उद्गार काढले आहेत, त्यांचे मूळ स्वरूप कसे आहे हे दर्शविणारी प्रो. मिराशीचीं कांही थोडी वाक्ये आमच्या म्हणण्यास पुष्टि म्हणून येथे उद्धृत केल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. ते म्हणतात: कण्वऋषीना सोमतीर्थावरून परत येण्यास “सहजच चार सहा महिने लागले असावेत. या अवधीत यज्ञरक्षणार्थ आश्रमवासीयांच्या विनंतीवरून दुष्यन्त आश्रमात राहिला, त्याचा व शकुंतलेचाही मदनसताप उत्तरोत्तर वाढत गेला व तो अगदीं असह्य झाला त्यावेळीं त्यांनीं गान्धर्व विवाह केला. असे कवीने दाखविलें आहे. यात अस्वाभाविक असे काहीही दिसत नाहीं.” (पृ. २०१) कालिदासाच्या दुष्यंताचे वर्णन करताना ते लिहितात: “...त्याच्या प्रजेतील अत्यंत निकृष्ट लोकही कुमारगामी नाहींत असें शाङ्करव म्हणतो...तो अत्यंत धार्मिक, पापभीरू व प्रजापालनतत्पर आहे...दिसेल त्या सुंदर स्त्रीवर आपक होण्याइतका तो मधुकरवृत्तीचा नाहीं...कण्वाश्रमात गेल्यावर...सौंदर्याची पुतळी अशी शकुंतला त्याचें मन आकृष्ट करते. प्रथम ही ब्राह्मणकन्यका

परिशिष्ट अ] दोन दृष्टींनी पाहिलेली एकच गोष्ट

असेल काय असा त्याला संशय येतो. तसें शेवटीं ठरतं तर इन्द्रियनिग्रह करून त्यानें आपलें मन परावृत्त केलें असतें यांत संशय नाही. पण स्वतःच्या सदसद्विवेक बुद्धीला विचारता ती स्वतःला विवाह्य असावी असे त्याला वाटते...त्यानी शकुंतलेचा जन्मवृत्तात सांगितल्यावर तर मुळीच संशय राहत नाही. शकुंतलेचीही आपल्यासारखाच अवस्था झाली आहे असे पाहून त्याचा मदनविकार वाढत जातो. कण्व लौकरच परत येण्यासारखा असता तर तोंपर्यंत त्यानें अवश्य इन्द्रियनिग्रह केला असता. पण तिकडे शकुंतलेची अतिशय वाईट अवस्था झाली होती... तिचे निर्वाणीचे उद्धार त्याने ऐकिले होते. तेव्हा तिच्या सख्यांनी तिचा स्वीकार करण्याविषयीं विनंती केल्यावर तो ती आनदानें मान्य करतो यांत आश्चर्य नाही...साराश, पराक्रमी, विनयशील, धार्मिक, प्रेमळ व कर्तव्यतत्पर अशा या धीरोदात्त नायकाचे चित्र काढून कालिदासाने आपल्यापुढे आदर्श पुरुष उभा केला आहे.” (पृ. २०७ ते २०९ जाड टाईप आमचा). ज्याला प्रो. मिराशी ‘आदर्श पुरुष’ असे साधार स बोधितात, त्याच्यावरच श्री. तावे इ. पि. कोडचे ४९५ कलम बजावूं इच्छितात यावरून कोणाविषयी काय सिद्ध होते हे सूत्र वाचकानी स्वतःशीच ठरवावे !

स्वतः श्रेष्ठ कवि असलेल्या एका लेखकाने जगप्रसिद्ध कवि व नाटककार शेक्सपियर आणि कालिदास यांच्याबद्दल असली गैरसमजकारक, विपर्यस्त व उघड उघड चुकीची विधाने जाहीरपणाने—आणि तेही एका कविसंमेलनाचे अध्यक्षपदावरून—करावी, हे एक अत्यंत उद्देगजनक दृश्य आहे, इतकेच म्हणून आम्ही या विषयाची रजा घेतो.

श्री. तांबे यांचें ओलेतीच्या चित्राचें समर्थन.

महाराष्ट्रात कला व नीति याच्या संबंधाचा वाद जाहीरपणें उजेडात येण्यास एका मासिकात आलेले ‘ ओलेती ’ चे चित्र मुख्यत्वेन करून कारणीभूत झाले हे पुष्कळांस माहीतच असेल. हे चित्र प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्याच्या गुणावगुणाविषयी बराच वाद माजला. श्री. तांबे यांनी आपल्या नियमात त्याचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला असून त्याप्रीत्यर्थ त्यांनी दोन मुद्दे पुढे आणले आहेत. पैकीं पहिला मुद्दा असा कीं, “ प्रत्यक्ष ओलेती सुंदरी पाहून ज्या भावना उद्भवतील त्याच भावना ओलेतीचे चित्र पाहून उद्भवणार नाहीत. कारण ओलेती सुंदरी पार्थिव हाडामाराची आहे तर ओलेतीचे चित्र मनोमय चैतन्याने ओथबलेले आहे. हाडामासाच्या ओलेतीला पाहून पापवासना उत्पन्न होण्याचा संभव आहे.....पापवासनेचे स्थान पार्थिव शरीर, चित्रार्पित ओलेतीत हाडामासाचें शरीर कोठे आहे ? तेव्हा पापवासना कशात गुंतावी ? ” (पृ. २३-२४)

नीति व कला याची फारकत करण्याच्या भरात श्री. तांबे यांनी केलेले ‘ ओलेती ’ च्या चित्राचे हे समर्थन खरोखरच अपूर्व आहे ! श्री. तांबे यांना येथें एकच प्रश्न विचारावासा वाटतो; आणि तो असा कीं, ‘ ओलेतीच्या ’ चित्रात प्रत्यक्ष हाडामासाचे शरीर नसल्याने तेथे पापवासना गुंतूं शकणार नाही, या मुद्यावर जर त्या चित्राचें समर्थन करावयाचे असेल, तर मग संबंध चित्रसृष्टीत अश्लील किंवा वाईट असें चित्र तरी कोणतें राहिलें ? कोणतेही — कितीही घाणेरडे — चित्र घेतले तरी त्यात अर्थातच

परिशिष्ट अ] एक अद्वितीय अभूतपूर्व मुद्दा !

हाडामासाचे शरीर हे नसणारच. मग एखादे अत्यंत बीभत्स चित्र कोणी काढून श्री. तावे यांच्या वरील अपूर्व मुद्याचे जोरावर तो त्या चित्राचे समर्थन करू लागला तर त्याला श्री. तावे काय उत्तर देणार ? श्री. तावे याचे वरील आश्चर्यकारक विधान जर प्रमाण मानले, तर आजकालच्या चलचित्रपटातील उघड उघड अश्लीलतेविरुद्ध सूत्र व विचारी लोकानीं चालविलेली सर्व ओरड व्यर्थच आहे असे ह्मणावे लागेल !* आणि अशा रीतीने संपूर्ण चित्रकलेस अश्लीलता व पापवासनांना उत्तेजन या दोषद्वयापासून अलिप्त ठरविल्यानंतर, गायनकला व लेखनकला याविषयी तर बोलावयासच नको. कारण चित्रकलेत नुसती आकृति तरी डोळ्यापुढे असते; परंतु, गायनात व लेखनात तर तीही नसते. मग एखादे लिखाण किंवा काव्य कितीही अश्लील, हलक्या दर्जाचे व अनीतिमान असले तरी त्याच्या कर्त्याने ‘ यात पापवासना गुंतविणारे हाडामासाचे शरीर कोठे आहे ? ’ असे ह्मणून त्याचे खुशाल समर्थन करावे ! श्री. तावे यांच्या वरील मुद्याचे याहून अधिक खडन करण्याची आवश्यकता आहे

*जर्मनात “ सर्वसामान्य चित्रपट पाहण्यास १५ वर्षांच्या आंतील मुलामुलींना बंदी आहे. इतकी मुलामुलींच्या नीतिमत्तेविषयी सरकार काळजी घेते. ” (“ जर्मनीतील चित्रपट, “ केसरी ” ता. १४-१२-३४) वेडे बिचारें जर्मन सरकार ! ‘ पापवासनेचे स्थान पार्थिव शरीर, चित्रमय चल चित्रपटांत हाडामासाचें शरीर कोठे आहे ? तेव्हां पापवासना कशात गुतावी ? ’ इतके देखील त्यांना समजत नाही !! चित्रपटकलेचा आणि नीतिमत्तेच संबंध तरी काय !

नीति आणि कलोपासना [परिशिष्ट अ

असे आह्वास वाटत नाही !

ओलेतीच्या चित्राच्या समर्थनार्थ श्री. तावे यानी जो दुसरा मुद्दा पुढे आणला आहे तो वरील मुद्याप्रमाणे पोचट नसून भरीव व विचारार्ह आहे. परंतु, आश्चर्याची गोष्ट अशी की, त्याचा जो जो अधिक विचार करावा, तो तो तो एखाद्या बदललेल्या साक्षीदाराप्रमाणे श्री. तावे याच्या नीति व कला यासंबंधीच्या प्रमेयालाच विरोध करून, त्याच्याविरुद्ध सिद्धांतास पुष्टि देताना आढळून येतो. ते ह्मणतात: “ दुसरे-आणि मुख्यत्वेकरून असे की, ही गोष्ट कलाकाराच्या दृष्टीच्या पोचेवर आणि त्याने योजलेल्या साधनावर अवलंबून राहिल. त्याला जर आपल्या स्फूर्तिबलाने पूर्ण सौंदर्य व्यक्त करता आले तर त्याच्या कौतुकात आणि अलौकिक आनंदात आपण इतके लीन होऊन जाऊ की, कोणत्याही अन्य भावनेस त्या सहजसमार्थीत अवकाशच राहणार नाही.....केवळ त्या संपूर्ण सौंदर्याशी अलौकिक आनंदाशी आपण अगदी समरस होऊन जाऊं.” (पृ. २४ जाड टाइप आमचा.)

आता आपण श्री. तावे याच्या या वाक्याचा, त्याच्याच निबंधात इतरत्र आढळणाऱ्या विधानाच्या मदतीने, नीट विचार करून त्यापासून खरोखर कोणत्या पक्षाला पुष्टि मिळते हे पाहू. वरील विधानाचा सरळ निष्कर्ष असा निघतो की, श्री. तावे याचे मताने देखील कलाकाराने आपली पोच अशी ठेविली. पाहिजे व त्याने कलानिर्मिति करताना अशीच साधने व तीही अशाच रीतीने वापरली पाहिजेत की, जेणेकरून त्याच्या कृतीत पूर्ण सौंदर्य व्यक्त होऊन तज्जन्य आनंदाहून अन्य कोणत्याही भावना प्रेक्षकांच्या

(भोक्त्याच्या) मनात उद्भवणार नाहीत. आता आम्ही येथे स्पष्ट सांगू इच्छितो की, श्री. तावे याच्या लेखणीने याबळेस त्यांना दगा दिला असून, या प्रसंगी स्वतःच्याच प्रमेयाविरुद्ध एक फार महत्वाची कबूली त्यांनी नकळत देऊन टाकली आहे. पहा की, त्यांनी स्वतःच इतरत्र म्हटल्याप्रमाणे उत्कृष्ट कलेपासून उत्पन्न होणारा हा पूर्ण सौंदर्याचा आनंद विप्रयानदाहून भिन्न असून तो 'पवित्र' व 'निष्काम' असतो (पृ. २३) ; आणि त्यात अपरपार मागल्य, सत्य व पावित्र्य असून तो पुण्यस्वरूप असतो. (पृ. १३, १५). आता, पूर्ण सौंदर्य व तज्जन्य आनंद हे पवित्र, मंगल, पुण्यस्वरूप असतात हे मान्य केले, ह्मणजे तदन्य ज्या भावना त्या अर्थातच अपवित्र, अमंगल व पापस्वरूप झाल्या हे उघड आहे. व ह्मणून आता या विशेषणाचा स्पष्ट उपयोग करून श्री. तावे याच्या वरील विधानाचा असाच अर्थ करावा लागेल की, ' प्रत्येक कलाकाराने आपली पोच अशी ठेविली पाहिजे व अशाच साधनाचा अशाच पद्धतीने उपयोग केला पाहिजे की, जेणेकरून त्याच्या कृतीतील सौंदर्याचे द्वारे प्रेक्षकाचे मनात फक्त पवित्र, मंगल व पुण्यस्वरूप—ह्मणजेच उच्च, सात्विक व नैतिक—आनंद उत्पन्न होऊन, अपवित्र, पापी व अमंगल—ह्मणजेच अनैतिक—भावनांना (कल्पनांना, विचाराना) उत्पन्न होण्यास यत्किंचितही अवसर मिळणार नाही.' पण आम्ही तरी याव्यतिरिक्त विशेष काय सांगत आहोत ? नीतीचे बंधन कलेने पाळलेच पाहिजे—आणि तेही दुहेरी रीतीने, एकतर कलाकाराचे ध्येय (हेतु) नीतिपर असले पाहिजे, व दुसरे, त्याने साधनांचा उपयोग सुद्धा परिणामी अनीति उत्पन्न न होता नीतीचाच उद्भव होईल

अशी पूर्ण काळजी घेऊन केला पाहिजे—याविषयीं आमचें तरी म्हणणे याहून विशेष अधिक ते काय आहे ? एखादा विरोधक श्रेष्ठ कोटीचा असला म्हणजे त्याचा कितीही गैरसमज झाला असला तरी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात त्याचे मुखांतून सत्य बाहेर पडतेच, तें असे ! पण मग, कलाकाराने आपल्या साधनाचा उपयोग नीतीकडे लक्ष ठेवूनच केला पाहिजे असे आग्रहाने सांगणाऱ्या या विधानांचा श्री. तांबे यांच्याच पुढील वाक्यांशी मेळ कसा घालावयाचा ? “ मला वाटते कला आणि नीति याचा स्वभावतः काडीइतका संबंध नाही. उलट, कला आपल्या लीलाविलासात चूर असता नीति-अनीतीच्या भानगडीत पडावयास तिला सवडच नसते असे दिसून येते. नीतीचा बागुलबोवा पुढे ठेवून कलेने आजपर्यंत कधीही पाऊल टाकले नाही आणि पुढे तरी कधी ती नीतीची बूज राखील कीं नाही याची बानवाच आहे.” (पृ. २.) कलेच्या अंतिम ध्येयाचे स्वतः श्री. तांबे यांनीच त्यांच्या निबधाच्या उत्तरार्धात काहीं प्रसंगी योग्य वर्णन केले आहे; ते वाचल्यानंतर त्याला विसंगत अशीं त्यांनीं केलेलीं वरीलसारखीं विधाने पाहिलीं म्हणजे आश्चर्य वाटतें. कलाकाराची पोच नैतिक व सात्विक आनंद उत्पन्न करण्याकडेच असली पाहिजे असे उघड उघड प्रतिपादणारे लेखक दुसरीकडे “ कलांनीं नीतीचे ध्येय सोडतां कामा नये ” या विधानाला “ वितंडवादात ” घालण्यास तयार होतात ! (पृ. ४) आणि अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं कलेच्या “ स्वातंत्र्या ” बद्दल भरमसाट विधाने करतांना तर श्री. तांबे यांच्या हळुवार मनाला कलेवर, नीतीचे तर दूरच राहो, पण सौंदर्याचे देखील बंधन घालण्याची कल्पना सहन होत नाहीं !!

परिशिष्ट अ] श्री. तांबे यांची शोचनीय विसंगति

“ सत्य, नीति किंवा सौंदर्य यांची भरभक्कम बोचकी, तिच्या कल्पना-भावनादि पंखावर लादलीं तर तिची धडगत राहणार नाही. तिचे पंख तुटून पडतील ” [पृ. १२]. कलेवर नीतीचे तर नकोच पण सौंदर्याचेही बधन नको असे प्रतिपादन करणारे याव्यतिरिक्त दुसरें एखादे विधान जगाच्या सपूर्ण साहित्यसागराच्या तळापर्यंतही बुडी मारून हाती लागेल किंवा नाही याची वानवाच आहे.* कारण नीति व कला याचा सबंध तोडून पहाणारे लेखक सुद्धा सामान्यतः सौंदर्य हा कलेचा आत्मा आहे असे मानतातच. निरंकुशाः कवयः, दुसरे काय ?

असो. श्री. तांबे यांच्या निबंधावर टीका करण्यात, आमचा उद्देश, सामान्य वाचकांच्या मनात भलत्याच समजुती भरविणारी व त्याची दिशाभूल करणारी त्यातील काही महत्वाचीं दोषस्थले जनतेसमोर उघड करणें, इतकाच असल्याने हे परिशिष्ट याहून जास्त वाढविण्याची आमची इच्छा नाही. श्री. न. चिं. केळकर यांनीं नुकतेच एका जाहीर सभेत म्हटल्याप्रमाणे श्री. तांबे यांच्या “ कलेवर अनीतीचा आरोप येण्यासारखा नाही ” (“ केसरी, ” ता. ३०-११-३४ पृ. ७ पहा) यात संशय नाही. परंतु, आम्ही या परिशिष्टाच्या प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणे, कला व नीति याविषयांच्या त्यांच्या विपर्यस्त विधानांनीं समाजातील सर्वसाधारण वाचक-वर्गावर अनिष्ट परिणाम घडून येण्याचा संभव असल्यानेच आम्ही हे अप्रिय कार्य केले आहे. एखादी व्यक्ति जितकी श्रेष्ठ तितकाच

*काव्याने सौंदर्याचे बधन पाळण्याची आवश्यकता श्री. द. के. केळकर यांनी ‘ काव्यालोचनात ’ (पृष्ठे १९६-२०४) सविस्तर सिद्ध केली आहे.

नीति आणि कलोपासना

तिच्या चुकाचाही परिणाम अधिक व्यापक असतो हे उघडच आहे. नीति, कला व सौंदर्य याविषयीच्या काही गैरसमजुतीना त्यांनी रजा दिली, तर त्यांनाही या पुस्तकात प्रतिपादिलेले प्रमेय मान्य होण्यासारखे आहे, हें आम्ही मार्गे योग्य स्थली दाखविलेच आहे. ह्यापून शेवटी, त्याच्या विधानातील सत्यपर अशाकडेच दृष्टि ठेवून इतर भागाकडे दुर्लक्ष करण्याची वाचकाना विनंति करून, व आम्ही या पुस्तकात केलेल्या सद्धेतुमूलक टीकेचा योग्य विचार करून स्वतःच्या विचारात आवश्यक परिवर्तन घडवून आणण्याबद्दल श्री. ताबे याना विनंति करून हे परिशिष्ट संपादितो.

परिशिष्ट आ कांहीं आक्षेपांस उत्तरें.

हजारो वर्षापूर्वीं द्रौपदीवस्त्रहरणाचे प्रसंगी दृष्टोत्पत्तीस आलेल्या विद्वान्विमूढतेने या दुर्दैवी आर्यभूमीतील विद्वानावरील आपत्ती पकड अद्यापिही टिली केली नाही असे दिसते. अश्लीलतानिषेधाचा ठराव महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनात पसार करून घेण्याचा काही वर्षांपासून चाललेला प्रयत्न फलद्रूप न होता, डिसेंबर १९३३ मध्ये भरलेल्या नागपूरच्या अधिवेशनातही बऱ्याच वादविवादानंतर शेवटी तो ‘परत घेण्यात आला’. हा ठराव पसार होऊनही हेतुपुरःसर अश्लील वाङ्मय निर्माण करणाऱ्यावर किती परिणाम होईल हा भाग वेगळा; परंतु साहित्यसंमेलनातही तो पसार होत नाही याचे परिणाम मात्र फार घातुक होत आहेत. विशेषतः या ठरावाला विरोध करण्यात काहीं सुविद्य विद्वानांनीही भाग घ्यावा ही तर अत्यंत खेदाची व नवलाची गोष्ट आहे.

नागपूरचा ठराव किती साधा होता पहा: “सांप्रत सदभिरुचीला विघातक आणि अश्लील स्वरूपाचे वाङ्मय स्वैरपणे प्रसिद्ध होत आहे, त्यास आळा घालणे या सभेस जरूर वाटते व ती अशा अनिष्ट वाङ्मयाचा प्रसार करणाऱ्यांचा निषेध करित आहे. त्यापासून वाचकांनीं आलस रहावे अशी या सभेची विनंति आहे.”

(‘ अहवाल ’ पृ. १९. जा. टा. आ.) यात कोणता शब्द आक्षेपाई आहे हेंच आम्हाला समजत नाही. यासाठी त्याला विरोध करणाऱ्याच्याच काहीं विधानाचा येथें विचार करूं.

ठरावास विरोध करताना सुप्रसिद्ध प्रो. वा. म. जोशी म्हणाले: “ अश्लीलता ही कुणालाही नको आहे...पण हा ठराव मंजूर होऊ नये असें मला वाटते. या ठरावावरील चर्चा मोठी त्रासदायक होण्याचा सभव असतो. कारण त्यांत अनेक व्यक्ती व वर्तमानपत्राची नावें निघावयाचीं व त्यामुळे कित्येकांचीं मने दुखावली जावयाची. म्हणून हा ठराव नको होता. सरकारी दडपशाहीमुळे राजद्रोह नाहीसा होत नाही, उलट वाढतो मात्र, हे आपण जाणतोच. तीच अश्लील वाङ्मयाची स्थिति आहे... ‘ सेन्सरशिप ’ कधीही यशस्वी होणार नाही, हे लक्षात ठेवा. ” (‘ अहवाल ’ पृ. १३. जा. टा. आ.)

मूळ ठरावात कोणाही व्यक्तीचे अगर पत्राचे प्रत्यक्ष नाव नसून केवळ ‘ सदभिरुचीला विघातक व अनिष्ट ’ वाङ्मयाच्या प्रसारकाचा निषेध करण्याचा हेतु असता, वैयक्तिक उल्लेख टाळून वरील सर्व-साधारण ठराव पसार करणे अगदीच अशक्य होते काय ? बरे, ज्या व्यक्ति बुद्धिपुरःसर असें वाईट काम करीत असल्याचे उघड असेल, त्याचीं नावें जाहीरपणे अशा प्रसंगी अपरिहार्य प्रकारे पुढे आलीच, तर त्याची भीति किंवा भीड काय म्हणून बाळगावयाची ? उद्या एखाद्या योग्य परिपदेत ‘ कोर्टकचेऱ्यात अन्यायाने पैसे खाणाऱ्याचा ही सभा निषेध करते ’ असा ठराव आला तर, समाजातील काही शिष्ट धेंडांचीं मनें दुखावतील म्हणून त्याला विरोध करणे कितपत् योग्य होईल ? समाजहित अधिक किंवा या शिष्टांचीं मनीं अधिक ?

परिशिष्ट आ] प्रो. वा. म. जोशी यांच्या आक्षेपांस उत्तर

आता प्रो. जोशी यांनीं सेन्सॉराशिप् व राजद्रोह याचा दिलेला दाखला तर अगदीच गैरलागू आहे. अनीतिमान सत्तेनें नीतिमान चळवळीला दाबण्याचा केलेला प्रयत्न आणि नीतिमान सत्तेनें अनीतिमान चळवळीला आळा घालण्याचा केलेला प्रयत्न, याच्या परिणामात जमीनअस्मानाचे अंतर असतें, हे निदान नीतिशास्त्राच्या अभ्यासकाना तरी सागावयास नको. उदयोन्मुख प्रॉटेस्ट पंथाच्या न्याय्य चळवळीला आळा घालण्याचा जुलमी प्रयत्न काहीं युरोपीय सत्ताधीशानी करताच, किंवा मराठेशाहीला बाल्यावस्थेतच मूठमाती देण्याचा चंग औरंगजेबाने बाधताच, याचा परिणाम म्हणून उलट ह्या नवीन पक्षाना सबळताच प्राप्त झाली हें खरें. परंतु, जेथें नीतिमान सत्ता अनीतिमान चळवळींना विरोध करू पाहील तेथें हा परिणाम घडून येणार नाही हे उघड आहे. आज फ्रांस, इंग्लंड, किंवा अमेरिका देशात कोणी चळवळे राजद्रोहाची अनिष्ट चळवळ करू लागतील, तर तिचा यशस्वी रीतीने बीमोड केल्याशिवाय तेथील सरकार राहील काय ? प्रो. जोशी यांचे म्हणणे मान्य केल्यास, सारा पौजदारी कायदाच गुडाळून ठेवावा लागेल. कारण 'अपराधाना शिक्षा द्याल तर लोकांची प्रवृत्ति तिकडे अधिकच वळेल' अशी भीति तेथेही प्रदर्शित करिता येईल ! हिंदुस्त्रिया व पुढारी यांच्यावर अमानुष अत्याचार करणाऱ्या काहीं परधर्मीय नराधमाच्या पाशवी कृत्यांचा निषेध करण्यासाठीं एखादी सभा भरली असता, प्रो. जोशी हाच कोटिक्रम लढवून ठरावाला विरोध करू शकतील काय ? साराश, अधिक विस्तार न करता आम्ही येथें इतकेंच सांगतो कीं, अनैतिक कृत्यांना विरोध करण्याचा नैतिक प्रयत्न, व नैतिक चळवळींना दाबण्याचा

अनैतिक प्रयत्न, या दोन प्रकारात घोंटाळा केल्यानेच प्रो. वा. म. जोशी यांनी बरील दाखला दिला आहे. जोंपावेतो अश्लीलताप्रचार अनैतिक आहे हे निर्विवाद आहे, तोंपावेतो साहित्यसमेलनात त्याच्या निषेधपर ठराव पास झाल्याने एकंदर परिणाम इष्टच होतील, अनिष्ट होणार नाहीत. आता, सुज्ञानी एखादी गोष्ट करुं नका असे म्हणताच मुद्दाम ती करणारे काहीं ब्राह्म लोक प्रत्येक समाजात असावयाचेच. परंतु असल्या अपवादांमुळे सामान्य नियमास बाधा येऊ शकत नाही.

प्रो. जोशी यांनी पुढे मांडलेला हाच मुद्दा इतरही अनेक व्याख्यानातून व लेखातून निरनिराळ्या रूपात पुढे मांडला जातो. नागपूरच्या संमेलनातच एक स्त्रीप्रतिनिधी म्हणाल्या, “ मलाही अश्लील वाङ्मय नको आहे. परंतु, असले ठराव मजूर करून ते नाहीसे होणार नाही.....नव्हे, उलट त्यामुळे अश्लील वाङ्मयाला प्रोत्साहनच मिळेल ! ह्मणून या ठरावाला मी विरोध करीत आहे ” (‘ अहवाल, पृ. ११). या असल्या विचारसरणीच्या मुळाशी असलेली चूक वर उघड करून दाखविलीच आहे. परंतु याशिवाय इतर चुकाही या ठरावाचे विरोधक करीत असतात. पं. दिनकरशास्त्री कानडे म्हणाले: “ नाटक-कादंबऱ्यातून तुम्हाला ‘ व्हिलन ’ निर्मावा लागतो. तो तेथे आला की, अश्लीलता स्वाभाविकच उत्पन्न होणार ! ” (‘ अहवाल, ’ पृ. १३). आम्ही मार्गे तिसऱ्या प्रकरणात विशद करून दाखविलेल्या ‘ अनीतिविषयक आणि अनीतिपर ’ या दोन विशेषणातला घोंटाळाच या विधानाच्या बुडाशी आहे, हे चाणाक्ष वाचकांनी ओळखलेच असेल. सदभिरुचीला धरून दुष्टपात्रे रंगविणें

परिशिष्ट आ] चित्ताकर्षकता म्हणजे अश्लीलता नव्हे

अशक्य आहे काय ? वाङ्मयांत अनीति विषय म्हणून येऊं या गुण ह्मणून नको, हें आमचे म्हणणें आहे.

परंतु, नागपूरला या ठरावाला विरोध करणाऱ्यांपैकीं अश्लीलतेचें सर्वांत मौजेचे समर्थन जर कोणी केले असेल तर ते श्री. के. नारायण काळे यांनीं होय. काहीं एक विशिष्ट ज्ञान काहीं वाचकाना देणें आवश्यक सिद्ध होत असेल, तर तें योग्य प्रकारे द्या. परंतु, तें देताना वाचकाच्या मनात “ सदभिरुचीला विधातक व अनिष्ट ” प्रवृत्ति उत्पन्न न होऊ देण्याची काळजी घ्या, असा आग्रह धरल्यास ते चूक होईल काय ? आणि हे चूक नसल्यास ठरावाला विरोध काय म्हणून ? पण श्री. काळे याचे सर्वांत मौजेचे विधान तर पुढेंच आहे. “.....असल्या वाङ्मयामुळे तरी त्याला वाचनाची गोडी लागते. काहीं दिवसांनी त्याची त्यालाच किळस येऊन तो चागले वाङ्मय वाचूं लागेल. “ (‘अहवाल’ पृ. १२). एखाद्या आळशी मनुष्याला चोऱ्या व धाडे पाडण्यास शिकवावे, व नंतर ‘ त्याला तें करूं द्या. पूर्वी काहीच करीत नव्हता त्यापेक्षा तर बरे ? काहीं दिवसांनीं किळस येऊन तो स्वतःच सुधरेल, ’ असे म्हणण्याइतकेंच सूत्रपणाचे बरील विधान आहे ! सुरवातीपासूनच लागलेली अश्लीलतेची चटक आपो-आप सुटेल अशी आशा करणे, हें एखादा दारूबाज स्वतःहून तिचा त्याग करेल अशी आशा करण्यासारखेच आहे. वास्तविक पहातां, वाचनाची गोडी लावावयाची असेल तर त्याला अश्लीलतेची आवश्यकता नसून मनोरंजकत्वाची जरूर आहे. पण मनोरंजकता किंवा चित्ताकर्षकता म्हणजे अश्लीलता नव्हे, उलट, अश्लील मनोरंजकतेचे परिणाम कसे घालुक होतात हें श्री. न. चिं. केळकर यांनीं पुढील

शब्दात स्पष्ट सांगितलें आहे. कोल्हटकराच्या “ मतिविकारा ” वरील टीकेंत ते ह्मणतात: “ पात्र व प्रसंग जर चित्ताकर्षक व लोकांचें मन रमविणारा असेल तर अशा ठिकाणीं अश्लीलता संबद्ध असू नये. चित्ताकर्षक असे पात्र, प्रसंग अगर विचार याशीं सलग्न असलेली अश्लीलता चिरपरिचयाप्ते स्वतःच चित्ताकर्षक होऊं लागते.” (“केळकरकृत लेख-संग्रह, ” पृ. १४९)

आम्ही प्रस्तुत विषयाचे संबंधात जीं काही थोडीफार पुस्तके वाचली, त्यात श्री. द. के. केळकर यांचे “ काव्यालोचन ” व प्रो. मिराशींचे “ कालिदास ” हीं दोन पुस्तके, त्यात ह्मणोचर होणाऱ्या सूक्ष्म व समतोल विचारसरणी, विषयाचा दाडगा व खोल व्यासंग, इत्यादि गुणामुळे आम्हांस फार आवडली हें येथे नमूद करण्यास फार आनंद होतो. श्री. केळकर यांना आम्ही प्रतिपादिलेली कलेची नीतिपरता मान्य आहे. “ काव्यालोचना ” त पृ. २०२ वर त्यांनीं “ सद्भावनापोषक अतएव सुंदर ” असा शब्दप्रयोग वापरून, नीति व सौंदर्य याचा निकट संबंध स्पष्टपणे व्यक्त केला आहे; आणि शिवाय, कलेवर नीतीचे किंवा इतर निर्वध नसावेत या मताचें अनेक ठिकाणीं खंडनही केले आहे. परंतु, याच पुस्तकात काव्य व तत्वप्रतिपादन याच्या संबंधाविषयीं काहीं संदिग्ध व गैरसमजुतीस कारणीभूत होणारीं विधानें आम्हांस आढळून आलीं; व एका चांगल्या पुस्तकातली महत्वाची विसंगति दूर व्हावी या हेतूनेच कोइभावपूर्वक पुढील दोन शब्द आम्ही लिहिले आहेत.

“ काव्याचे अतिम ध्येय परमार्थ असावे की अन्य कांहीं असावें या विषयीं मतभेद ” नसून, तें ध्येय परमार्थच आहे हें

परिशिष्ट भा] काव्याचें अंतिम आणि विशिष्ट ध्येय

“ काव्यालोचन ” कारास पूर्णपणें मान्य आहे (पृ. २९०). परंतु, काव्यध्येयाच्या एकंदर वादाचा समारोप करताना संदिग्धता उत्पन्न करण्याचा मोह त्यांनाही आवरला नाही. “ काव्यध्येयाचा तात्विक वाद चालू असता, काव्य आणि काव्येतर वाङ्मय यांना साधारण असणारें तत्वप्रतिपादन हे ध्येय न मानता, काव्याच्या सर्व प्रकाराना साधारण असणारा आल्हाद, हेच ध्येय मानणें युक्त होय. काव्यात आल्हादक्षमता आणि तत्वप्रतिपादन ही दोन्ही असली तरी, या दोहीपैकी जें नष्ट झालें असतां काव्याचें काव्यत्व नष्ट होईल तेच त्याचें अनन्य साधारण ध्येय मानले पाहिजे, आणि हें वैशिष्ट्य आल्हादक्षमता होय. ” (पृ. २३३. जा. टा. आ.) या वाक्यावरून श्री. द. के. केळकरांच्या मते काव्यातून तत्वप्रतिपादन नाहीसे झाले तरी त्याचे काव्यत्व नष्ट होणार नाही, असे दिसते. हेच त्यांनीं पृ. २२४ वर कालिदासाच्या ‘भेघदूता’चा उल्लेख करूनही ध्वनित केले आहे.

परंतु काहींसा खोल विचार केला असता श्री. केळकरांच्या वरील विधानात फार मोठी परस्पर विसंगति असल्याचे आढळून येते. काव्याचा हेतु केवळ रंजनच असें म्हणणाऱ्याची गोष्ट वेगळी; त्यांना वर उद्धृत केलेले शेवटचे वाक्य पसत पडेल यात आश्चर्य नाही. (श्री.न.चिं. केळकरांनीं ‘केसरी’त केलेलें “काव्यालोचना”चें परीक्षणपहा) पण, ज्यांनीं काव्याचा अंतिम हेतु परमार्थ असून काव्य व काव्येतर वाङ्मय यांना तत्वप्रतिपादन हें साधारण ध्येय आहे, हें एकदा मान्य केलें, त्यांना काव्यातून तत्वप्रतिपादनाची उचलपागडी झाली असताही त्याचें काव्यत्व नष्ट पावणार नाही, असें केव्हाही म्हणतां यावयाचें नाही. अंतिम ध्येयाच्या अर्थाविषयी श्री. द. के. केळकरांचे मनात

नीति आणि कलोपासना

गैरसमज वसत असल्याचे दिसते. पहा की, धोब्याचे अंतिम ध्येय जीवितरक्षण करणे व विशिष्ट ध्येय कपडे धुणे हे आहेत. आतां तो कपडे धुणे सोडील तर तो धोबी राहणार नाही हे खरे. पण त्याबरोबरच, तो नुसतें आपल्या विशिष्ट ध्येयालाच धरून अंतिम ध्येयाचा त्याग करूं म्हणेल तर ते शक्य होईल काय ? त्याने जीवितरक्षणात्मक अंतिम ध्येयाची कास सोडताच तो सुळी मनुष्यच राहणार नाही, मग धोबी राहण्याची गोष्ट कशाला ? श्री.केळकराचे मनात अस्पष्ट होणे व नष्ट होणे या प्रकारांबद्दल घोटाळा झाला आहे. अंतिम ध्येय अस्पष्ट होईल, पण नष्ट होऊं शकणार नाही. विशिष्ट ध्येय अंतिम ध्येयापेक्षा अधिक स्पष्ट रीतीने जगात वावरूं शकेल. पण त्याचा आधार हा त्याने घेतलाच पाहिजे. कृतघ्न होऊन ते जर त्याला समूळ हांकलून लावूं म्हणेल, तर तत्क्षणांच ते स्वतःही नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. काव्याचे अंतिम व सर्वसाधारण ध्येय पारमार्थिक तत्त्वप्रतिपादन आहे हे एकदा मान्य केले, म्हणजे फार झाल्यास प्रत्यक्ष व्यवहारात ते अस्पष्ट होऊं देण्यास मान्यता देता येईल; पण ते समूळ नष्ट झालें तरी काव्याचे काव्यत्व टिकूं शकेल असे मात्र केव्हाही म्हणता येणार नाही.

याशिवाय, काव्य व काव्येतर वाङ्मय यांना तत्त्वप्रतिपादन हे साधारण ध्येय आहे परंतु आल्हाद हे काव्याचेच विशिष्ट ध्येय आहे असे म्हटल्यास, काव्येतर वाङ्मयाच्या विशिष्ट ध्येयात आल्हादाचा अंश नाही हे साहजिकच ध्वनित होते. परंतु असे म्हणण्यास श्री. द. के. केळकर याचे जवळ कोणता आधार आहे ? ललितकलाकृति व तदितर कृति यांतील भेद आमच्या अल्पमतीप्रमाणें आम्ही मागें दाखविलाच आहे, तो वाचकानी वाटल्यास या संबंधात पहावा.

विशेषनामांची सूचि

(किरकोळ उल्लेख वगळले आहेत)

अभिनवगुप्त, ९५.	खाडिलकर, कृ. प., १०३.
अळतेकर, मा. दा., ८, ५५.	खांडेकर, वि. स. २२-२३, २६.
आपटे वा. गो., ११, १४, २७,	गोउबोले, के. वि., १७५-७७.
३५, ८१, १३५-	जोशी, वा. म., १९, ५९, ७४-७५,
३७, १५४, १६६.	१३६, १८८-१९०.
आपटे, ह. ना., १५४, १५५.	टिळक, लोकमान्य, ६, ३०, ३१-३३
उपासनी म. रा., ९४	४०, ४२, १०३.
‘ओलेती’चे चित्र, १, ८९, १८०-	ठाकुर, रवींद्रनाथ, १४.
१८२.	ताजमहाल, २४, ८९, ९६, १०७.
काणे, पां. वा., १०१, १०२.	ताये, भा. रा., २३-२४, (२५-४४),
कानडे, दिनकरशास्त्री, १९०.	४७-४८, ५६-५८,
कालिदास, ५४, ६३, ११५, १२९,	७७-७८, ८३, ८६-
१५३, १६७, १७३-१७९	८७, १६४-१८६.
काळे के. ना., १०३, १९१.	तुकाराम महाराज, २०, ८९, १२६.
केळकर ग. ह., १७३.	देशपांडे, आ. रा., १३३.
केळकर, द. के., ५५, १४८, १८५,	नाचिकेत, १७.
१९२-९४.	नातु, १०३, १०४.
केळकर न. चि., ५९-६०, ९५-९८,	नेने, ह. ना., ६७.
१०३, १४८-१५७,	परांजपे शि. म., ८१.
१८५, १९१, १९३.	पाठक, रामनारायण, १५५.
कोल्हटकर, श्री. कृ., १०३, ११३,	पाध्ये, प्रभाकर, २५, १०३-०४.
१५४.	

नीति आणि कलोपासना

फडके ना. मी. , ४७, ४८, ५७-५९	Dowden, Edward, 172.
७८-७९, ८३-८६,	Entwistle, A. R. 140.
११६.	Gandhi, Mahatma M.K.,
भगवद्गीताकार, १९. ३०, १३-३२,	30, 80-81, 90, 119,
३९, ४१, १०५,	129, 130.
१६०.	Hegel, 16.
भवभूति, १४९-५०.	Hudson, H. N., 4, 12-14
भावे, शि. गो. , १२, १६८.	169, 170.
मिराशी, वा. वि., ७५-१७९, १९२.	Kant, 15.
मोरोपंत, कविवर्य, १३.	Kaveeshwar, G. W , 53,
मम्मट, १०२.	117.
रामदासस्वामी, समर्थ, ११-१२, ३७,	Keats, 13.
६४, ८९, १२६-	Knight, 35.
२७, १६२.	Lamborn, E. A. G., 22.41.
रुद्रट, १०१, १०२.	Mill, J. S, 6.
लेले, मुक्ताबाई, ११९.	Percy Brown, 24, 154.
वाळके, अ. तु. , १०३.	Plato, 81.
शुद्धक, १५५.	Rashdall, H., 7, 16, 146.
Bacon, 14.	Shakespeare, 54, 17, 153,
Baumgarten, 16.	167-72.
Berkeley, 53.	Shaw, Bernard, 55, 154.
Bradley, A. C., 169.	Socrates, 81, 126.
Collingwood, R. G., 8,	Tolstoy, 4, 18, 34-35,
17-18, 26.	82-83, 167.

नीति आणि कलोपासना

या पुस्तकांत उल्लेखिलेल्या महत्वाच्या ग्रंथांची व नियतकालिकांची यादी.

(या यादीवरून आम्ही पुढील ग्रंथांच्या कोणत्या आवृत्तींचा
उपयोग केला याचाही जरूर तेथे खुलासा होईल.)

श्रीमहास बोध, समर्थ रामदासस्वामी.

गीतारहस्य, लो. बाळ गंगाधर टिळक, १९१५. (बा. गं. टिळक,
केसरी ऑफिस, पुणे)

“ केळकर,” (दे. भ. तात्यासाहेब केळकर यांना एकसष्टाव्या वाढदिवसा-
निमित्त समर्पण केलेला ग्रंथ), आद्युक्ति तिसरी, १९३२,
(केळकर वाढदिवसा मंडळ, पुणे)

गद्यगुच्छ, न. चि. केळकर, प्रथमावृत्ति, १९२६. (वि.ग. ताम्हणकर,
बुधवार पेठ, पुणे सिटी)

केळकरकृत लेखसंग्रह, पुणे १९१५, (चित्रशाळा प्रेस, पुणे)

लेखनकला, वा. गो. आपटे, १९२६, (आनंद कार्यालय, पुणे)

सौंदर्य आणि ललितकला, वा. गो. आपटे, १९१९ (आनंदकार्यालय,
पुणे)

काव्यालोचन, द. के. केळकर, १९३१, (अ. स. गोखले ‘ विजय
साहित्य,’ शनवार पेठ, पुणे)

प्रतिभासाधन, ना. सी. फडके, (हंस-प्रकाशन-संस्था कोल्हापूर)
टीप-कर्त्याच्या सद्दीची प्रत नव्हे.

कला आणि नीति, भा. रा. तांबे, १९३२, (सखाराम बाळकृष्ण
नाशांककर, पन्ना दिलेला नाही)

नीति आणि कलोपासना

कालिदास, वा. वि. सिराशी, १९३४, (नवभारत ग्रंथमाला, नागपूर)

महाराष्ट्र शाकुंतल, के. वि. गोडबोले, १९२५, (के. वि. गोडबोले,
हुजुर चिटणीस, सं फलटण)

शेक्सपियर व तत्कालीन रंगभूमि, ग. ह. केळकर, १९३२,
(नवभारत ग्रंथमाला, नागपूर)

गडकन्यांचा विनोद, शि. गो भावे, १९२६, (सह्य प्रकाशक मंडळी,
गिरगाव, मुंबई)

संस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास, पां. वा. काणे, आवृत्ति पहिली,
१९३१, (पा. वा. काणे, आग्नेवाडी, गिरगाव बंकरोट, मुंबई नं. ४)

महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन, अधिवेशन १८ वे (नागपूर) संपूर्ण
अहवाल, १९३४, (चिटणीस, नागपूर)

शिक्षणकला व मानसशास्त्र, ह. ना नेने, १९३२ (सौ. रामाबाई
नेने, मोदीलाइन, सीताबर्जी, नागपूर)

इंदू काळे व सरला भोळे, वा. म. जोशी, १९३४, (ह. वि. मोटे,
प्रतिभाकरेश, गिरगाव, मुंबई नं. ४)

फुलवात, आ. रा. देशपांडे, (वाग्बिलास मंडळ, ६८९ बुधवार, पुणे)

What Is Art ?, by Count Leo Tolstoy, Eng. Tran. by
Aylmer Maude, (Oxford University Press)

Outlines of a Philosophy of Art, by R. G. Collingwood,
1925, (Oxford University Press).

Indian Painting, by Percy Brown, (The
Association Press, Calcutta; and Oxford
University Press, London).

उल्लेखित पुस्तकांची यादी

The Rudiments of Criticism, by E. A. Greening
Lamborn, 1926 (Oxford University Press).

The Study of Poetry, by A. R. Entwistle, 1932,
(Thomas Nelson and Sons, Ltd; London).

Essays, by Bacon.

The Theory of Good and Evil, by Hastings
Rashdall, L. L. D; in two vols, 1907,
(Oxford University Press).

Utilitarianism, by J. S. Mill.

The Metaphysics of Berkeley, by G. W. Kavee-
shwar, 1933.

Shakespeare: His Life, Art and Characters, by
H. N. Hudson, L. L. D., Fourth Revised
Ed., in 2 Vols, (Ginn and Co., New York)

Shakespeare: His Mind and Art, by Edward
Dowden, L. L. D., 20th Edition, (Kegan
Paul, Trench, Trubner & Co., London).

Introduction to Shakespeare, by Edward Dowden,
1907, (Blackie and Son, London).

Shakespearean Tragedy, by A. C. Bradley,
Second Edition, (Macmillan & Co , London).

नीति आणि कलोपासना

Young India, 1924-26, by Mahatma Gandhi,
(S. Ganesan, Triplicane, Madras).

Mahatma Gandhi's Ideas, by C. F. Andrews.
Plato's Dialogues, Eng. Tran. by Jowett, in 4 Vols.

केसरी, अर्धसाप्ताहिक, पुणे

महाराष्ट्र, अर्धसाप्ताहिक, नागपूर.

साप्ताहिक ज्ञानप्रकाश, पुणे

प्रतिभा, पाक्षिक, गिरगाव, मुंबई ४.

पारिजात, मासिक, गिरगाव मुंबई ४.

यशवंत, मासिक, पुणे.

रत्नाकर, मासिक, पुणे

मालवसाहित्य, त्रैमासिक, दहूर.

महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रांनी मुक्तकंठाने प्रशंसिलेले

नितांतरमणीय सामाजिक खडकाव्य

मेगरा

कविः—श्री. सं. भी. कुळकर्णी. प्रकाशकः—रा. ना नाईक.

या काव्यात कवीने भावना आणि व्यवहार यांतील विसंवा-
दाचे हृदयस्पर्शी चित्र फारच हलुवारपणे रेखाटले असून तरुण-तरुणांच्या
हृदयांतील नाजुक प्रेमभावाची परिणति उदात्त स्वरूपांत कशी होऊ
शकते हे फार उकृष्ट तऱ्हेने दाखविले आहे. काव्यास जोडलेल्या
मार्मिक प्रस्तावनेत श्री म रा उपासनी ह्यांनी काव्यांतील सौंदर्य-
स्थलांचा आपल्या सुंदर भाषेत उत्तम परामर्श घेतला आहे

कांहीं अभिप्राय.

केसरीः—“कवीचे पदलालित्य मधुर असून उपमांची योजनाही
आल्हादक आहे प्रभात व संध्या, शेत व उद्यान, ओढा व
समाधि, दसरा व दिवाळी इत्यादि वर्णने विस्तृत, अलंकृत
व मनोरम आहेत.”

उदयः—“कथापात्रांच्या मुग्धप्रेमाचे आविष्करण अत्यंत सहज
असे साधले आहे, व कवीच्या गाढ भाषेने त्यास विशेष
शोभा आली आहे रचना हृदयंगम असून कल्पना
रम्य आहेत ”

किंमत १० आणे “नीति आणि कलोपासना” या पुस्तका-
चरोबर घेतल्यास किंमत पन्नास आठ आणे. ट ह. वेगळे

पुस्तकें मिळण्याची ठिकाणे.—(१) म. रा. उपासनी, महेश्वर,
(होळकरस्टेट.) (२) चिटणीस, शारदासेवासंध, मडलेश्वर

मराठी भाषेतील पहिलेच सदेहपर्यवसायी नाटक

शांतिस्वरूप

लेखक, प्रो. द. म. वांगगांवकर, एम्. ए. , होळकर कॉलेज, इंदूर.

“ इतके सुंदर नाटक लिहिल्याबद्दल मी बोरगांवकरांचे अभिनंदन करणे जरूर आहे ” —तुतारी

“ विचारसरणी तर्कशुद्ध असून कथानकाची मांडणी आणि भाषा आकर्षक आहे नाटकात नाविन्य व विचारस्वातंत्र्य बरेच आढळून येते. ” —आनंद

“ हिंदु विवाह म्हणजे एक वैयक्तिक चैनीची बाब नसून तो एक महत्वाचा कौटुंबिक प्रश्न आहे हीच गोष्ट नाटकामध्ये मुख्यत्वेकरून निदर्शनास आली आहे. मैनावतीचे (नायिकेचे) भाषणप्रसंग खुबीदार रंगविले आहेत तिच्या बोलण्याताल कोटया चांगल्या बिनतोड वाटतात तिने स्वतःच्या चंचल स्वभावाचे वर्णन थोडक्यात पण मोठे मार्मिक केले आहे ” —“केसरी ”

किंमत बारा आणे पुस्तकाच्या प्रती लेखकाकडे किंवा परचुरे पुराणिक आणि मडली, माधवबाग, मुंबई, यांजकडे मिळताल

अत्यंत विश्र्वसनीय पुराव्यांच्या आधारावर लिहिलेले

परलोकविद्येवरील मराठी भाषेतील पहिलेच पुस्तक

रमा अथवा परलोकात्मे

लेखक —गजानन बाळकृष्ण साठे

या पुस्तकात लेखकाने परलोकविद्येचा पार्श्वमात्य आणि पौर्वात्य दृष्टीने उहापोह केला असून मृत आत्मांच्या वियोगाने तळमळणाऱ्या जीवांना समाधानाचा ओलावा मिळविण्याचे सुलभ मार्ग वर्णिले आहेत किंमत १ रुपया

पुस्तक मिळण्याचा पत्ता.—गजानन बाळकृष्ण साठे, वकील, महेश्वर (होळकरस्टेट)

मालव्यांतील सुप्रसिद्ध कवि श्री. य. ग्वं. कुळकर्णी यांचे सटीप स्फुटकाव्य मानस-निर्णयंद

मशीरबहादुर न. शं. रहाळकर, बी.ए., ए. कमिशनर, इंदूर यांची प्रस्तावना
कविवर्य तांबे व साहित्याचार्य केळकर यांची प्रशस्तिपत्रे
प्रमुख वर्तमानपत्रांचे उत्कृष्ट अभिप्राय

“ ह्या स्फुटकाव्यसंग्रहात वाचक कांही काही ठिकाणी अगदी तल्लान होऊन जातो व कवीशी समर व होतो कलानांची अभिनवता, अर्थाची सुबोधता, प्रतिभेची उज्वलता तर पानापानावर चमकल्याखेरीज रहात नाही .. ह्या व अशा किती तरी कविता आहेत की ज्यांत आनंदाची, कौतुकाची ऊर्मि वाचकाच्या मनात उजळल्याशिवाय राहत नाही. शुचिता, साधेपणा, गांभीर्य, कळकळ, निर्वर्जिमनोहर प्रेम इत्यादि गुण अत्यंत उदात्तरूपेने ह्यात जळकत असून शब्दसौष्टवही साधल्याने रा कुळकर्णी यांचा “ मानस निर्णयंद ” अत्यंत रमाल वाटतो . रा कुळकर्णी यांनी वाचकांना अपेक्षेभाटाचे सोहळे पुरवीत रहावे असा आशिर्वाद मनापासून आम्ही त्यांस देतो ” -केसरी

“ संस्कृतकविसंकेताचे आणि अभिजात काव्याचे प्रतिध्वनि कवितांतून ठिकठिकाणी ऐकू येतात त्यामुळे मन प्रसन्न होते प्रेम, मेश्वर इ उदात्त ध्येयाविषयीचे भक्तीमुळे कवितांना पावित्र्य आले

.. पुस्तक संग्राह्य आहे ” - आनंद, जून १९२३

मानसनिर्णयात विषयवैचित्र्य भरपर आहे भाषा ग्राह्य, सुसं-
टसटित आहे कवीच्या दहा वर्षांच्या व्यासगाच्या मानाने
गति अभिन्नदनीय आहे या काव्यसंग्रहाने महाराष्ट्राय
यांत उत्तम भर घातली आहे” - चित्रमयजगत्, जुलै १९२३.

१. शाब्दाद्वेषाच्या सोळा वर्षांच्या झक आणि एकनिष्ठ उपा-
१. कुळकर्णी यांची कवितावाला यौवनाच्या यक्षभूमीत

पूर्णरूप, २४, ३, १, २०००

टांतून सहज लीलेने

वावरतांना दिसते... प्रायः साऱ्याच कवितांतून भाषेचे साधे पण प्रगल्भरूप आणि रम्य कल्पनांची पंजरण दृष्टीस पडत असल्यामुळे हा काव्यसंग्रह चित्ताकपक झालेला आहे यात संशय नाही ” महाराष्ट्र

कि पातळ प्रत रु एक जाड प्रत १४- प्रती लेखकाकडे
लुनियापुरा, मह. या पत्त्यावर गिळतील

मंडलेश्वरच्या शारदासेवामंवाकडून
लवकरच प्रकाशित होईल.

वनलता

नाट्यछटा, गद्यकाव्ये व लघुकथा यांचा अत्यंत
मनोरंजक व उत्कृष्ट संग्रह.

—ले. म. रा. उपा

